

Інститут археології Національної Академії наук України
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації
Кременчуцький краєзнавчий музей

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М.,
Кракало І.В., Тітков О.В.

Старожитності Кременчука

Археологічні пам'ятки території та округи міста

Полтава - Кременчук
"Археологія"
Редакція часопису "АВтограф"
2004

УДК 930.26
ББК 63.3.4 (4 УКР. — 4 Пол.)
С 77

С 77 СТАРОЖИТНОСТІ КРЕМЕНЧУКА: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. — Наук. та відп. редактор Супруненко О.Б. — Полтава-Кременчук: ВЦ „Археологія”, ред. часопису „Автограф”, 2004. — 160, IV с.: іл. — (Інститут археології НАН України. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Кременчуцький краєзнавчий музей).

У виданні охарактеризовані пам'ятки археології і численна група знахідок, виявлених на території міста Кременчук і Кременчуцького району Полтавської області.

Наводяться результати археологічних обстежень 2003 року в історичному центрі Кременчука, що дозволяють поставити питання про виникнення поселення на Кременчуцькій переправі ще за давньоруської доби.

Для археологів, істориків, краєзнавців, широкого кола читачів, які цікавляться проблемами найдавнішого етапу історії відомого міського центру на Дніпрі.

***Матеріали з підготовки „Зводу пам'яток історії та культури України”
Полтавської області, вип.1.***

*Друкуються за рішеннями Вченої Ради Інституту археології НАН України
та Науково-методичної ради Кременчуцького краєзнавчого музею
(прот. № 5 від 17 грудня 2003 р.)*

Рецензенти:

Нестуля О.О., професор, доктор історичних наук, заслужений працівник освіти України, ректор Полтавського університету споживчої кооперації України;

Івакін Г.Ю., доктор історичних наук, лауреат Державної премії України, заступник директора Інституту археології НАН України.

Гайшинська А.П., відповідальна за випуск — директор Кременчуцького краєзнавчого музею

Рисунки: ***Менчинська Т.В., Коваленко Г.В., Кракало І.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.***
Фотознімки: ***Радченко М.О., Супруненко О.Б.***

*Опубліковані матеріали зберігаються у Кременчуцькому і Полтавському краєзнавчих,
Комсомольському історико-краєзнавчому музеях та приватних колекціях.*

ISBN 966-7628-13-2

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Кременчуцький краєзнавчий музей, 2004
© Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В., 2004

Шановні читачі !

Питання більш глибокого вивчення історичної долі Кременчука, встановлення істинного віку рідного міста останнім часом стало надзвичайно актуальним.

Це пояснюється, перш за все, зростанням духовних та інтелектуальних потреб кременчужан, їх патріотизмом, що, у свою чергу, викликане зростанням економічного потенціалу нашого міста, його вагомими успіхами у фінансовому та промисловому житті регіону.

В основу книги, яку Ви тримаєте в руках, покладені як результати досліджень попередніх поколінь істориків і краєзнавців, так і найновіші археологічні розвідки, здійснені на території міста і району в знаменному для всіх поціновувачів старовини — 2003 році, коли вперше писемна історія Кременчука отримала надійну археологічну основу.

Книга адресована Вам, шановні кременчужани, всім, кому не байдужа історія рідної землі, кому, говорячи словами давніх літописців, болить одвічне запитання: “откуда есть пошла” Кременчуцька земля та відколи Кременчуччина “стала есть”. Вона знайомить з маловідомими широкому загалу читачів найдавнішими пам’ятками нашого міста, що налічують близько 9 тисячі років, розповідає про численні поселення, племена та народи. Приємною несподіванкою стали і давньоруські знахідки XII ст., які виявлені під час археологічних розкопок 2003 року, та матеріали з Кременчуцької фортеці XVII-XVIII ст.

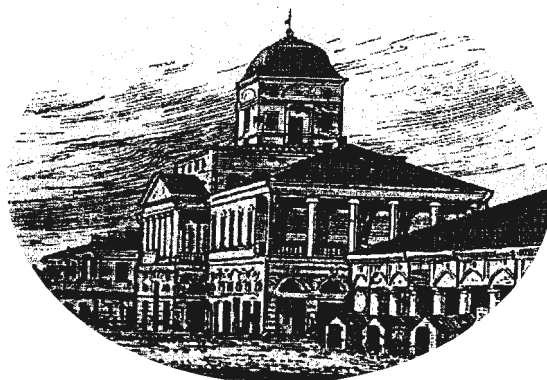
Бажаю вам приємного і плідного спілкування з цією книгою.

Кременчуцький
міський голова

A handwritten signature in black ink, appearing to read "M.V. Glukhov". The signature is written in a cursive style with a long horizontal stroke at the end.

М.В.Глухов

ВСТУП

Кожне місто має свою власну передісторію, що охоплює історичний „шлях” від перших поселень на території того чи іншого населеного пункту до формування історичного ядра — історичного ареалу, в межах якого і відбувається становлення міського центру. Часом цей „шлях” триває тисячоліття чи століття, інколи — поселення швидко „проходить” етапи зростання і стає міським центром за кілька десятиліть. На ці явища впливають різні фактори, насамперед, вигідне географічне положення, позначене особливими умовами рельєфу, придатного для спорудження фортечних укріплень, наявність сухопутних та водних шляхів, навіть місцезнаходження майбутнього міського центру в тій чи іншій географічній зоні. Це повною мірою стосується і Кременчука, відомого міського центру на межі Лівобережного і Правобережного Степу та Лісостепу у Середньому Подніпров’ї, об’єднаного вигідною переправою через величну ріку. Його місцезнаходження позначене помітними здавна і укріпленими самою природою скелястими мисами-підвищеннями на березі Дніпра, оточеними численними дюнами і болотами з напільних боків. А ще — наявністю зручного дніпровського броду, з острівцями та островами посеред ріки, близькістю до річкового фарватеру, вздовж

якого ще з епохи бронзового віку пролягав торований річковий „бурштиновий” шлях з Північного Причорномор’я до Прибалтики, від пониззя Дніпра до багатих землеробських Середньодніпровських районів. Вздовж обох берегів ріки проходили й освоєні здавна суходільні торгові шляхи. За доби раннього залізного віку значення цих шляхів у повній мірі оцінили давні греки, які спрямовували до землеробських районів Придніпровського лісостепу численні торгові експедиції з метою отримання хліба та інших сільськогосподарських продуктів, заліза і виробів з бронзи. Не втрачало значення перехрещення важливих суходільних та річкових торгових шляхів у мікрорегіоні і в наступні часи, а з середньовіччя — стало ланцюжком відомого шляху „із варяг у греки”.

Не менше значення мала й давня Кременчуцька переправа, яку використовували не тільки дереївські середньостогівські племена доби мідного віку, а й насельники сабатинівської культури епохи пізньої бронзи, місцеве населення пізньоримської доби і давньоруські бродники. Позначені скелями миси край переправи були добре відомі і в золотоординський час, також використовувалися кримськими татарами, „уходниками” Литовсько-Польської держави та козака-

DESCRIPTION
DES CONTREES
DV ROYAVME DE
POLOGNE

CONTENVS DEPVIS
les confins de la Moscovie, iusques
aux limites de la Transilvanie.

Par le Sieur de BEAUPLAN.

A ROÛEN,
Chez JACQUES CAILLOÛ, tenant
sa boutique dans la Cour du Palais.

M. D C. L. I.

Рис.1. Титульний аркуш „Опису України”
Гійома Левассера де Боплана (Руан, 1651 р.).

ми. Отже, не дивно, що це стратегічно важливе місце згодом обрали для спорудження на окраїні Речі Посполитої прикордонної фортеці, призначеної для захисту польських володінь від дій Низового козацтва, а земель майбутньої Гетьманщини — від нападів ногайських і кримських татар. Проектування цієї фортеці було доручено видатному фахівцю-фортифікатору — згодом автору широко відомого „Опису України” — уродженцю Франції Гійому Левассеру де Боплану (рис.1). Відтоді, тобто, з кінця 30-х рр. XVII ст. в історії України вже назавжди виکارбувалося власне ім'я міста на Дніпрі — Кременчука, наприкінці XVIII ст. — столиці Новоросійської губернії, у XIX — на початку XX ст. — одного з найбільших економічних центрів Дніпровського Лівобережжя. І сьогодні це місто є одним із найважливіших економічних центрів не тільки Полтавщини, а й всієї України.

У Кременчуці здавна цікавилися першовитоками власної історії. Сучасне місто вже відзначило свій 430-літній юві-

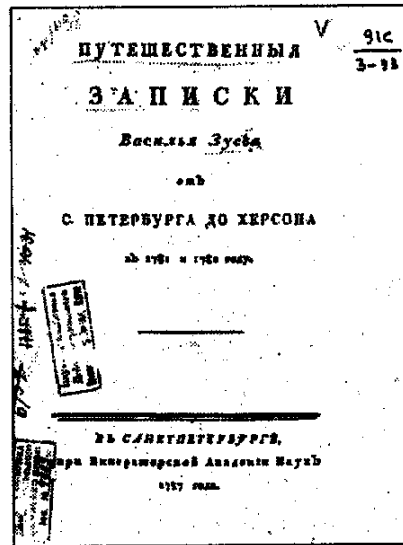

Рис.2. Титульний аркуш „Путешественных записок” В.Ф.Зуева (Санкт-Петербург, 1787 р.).

лей (2001 р.) за першою згадкою в історичному документі, проте кременчужани завжди були впевнені у більш поважному віці важливого міського центру на Дніпрі. І, звісно, ряд даних свідчить про майже безперервне освоєння теренів історичного центру Кременчука задовго до спорудження польським королем фортеці край помітної скелі з сучасною назвою „Реєстр”. Принаймні, поодинокі археологічні свідчення існування тут поселень зі вже зведеними укріпленнями належать до XII ст., а позначені історичними фактами — до XIV-XV ст.

Саме збирання і введення до наукового обігу всіх наявних відомостей про археологічну передісторію Кременчука і має на меті пропонована читачеві праця. Вона, безперечно, ще не відображає остаточно встановлені факти наявності у місті цілого ряду давніх поселень, що є спадкоємцями попередніх на протязі семи-восьми останніх століть його історії, поки що лише позначає шляхи пошуку безперервності міського розвитку за цей час. А тому видання, укладене на основі

розвідкових археологічних обстежень території Кременчука, що передують проведенню в історичному центрі міста стаціонарних наукових розкопок, лише визначає шляхи вирішення проблеми встановлення реального історичного віку міського центру за результатами майбутніх археологічних досліджень. Ця робота — наслідок попереднього аналізу більшості наявних фактів і повідомлень у писемних джерелах, згадок у літературі, знахідок фахівців-археологів та краєзнавців, перегляду музейних археологічних колекцій і приватних зібрань. Наведені тут дані активно доповнюються і ще стануть темою наступних досліджень. Проте і наявних документованих свідчень вже вдосталь, щоб встановити перспективність проведення у Кременчуці більш серйозних археологічних досліджень. До того ж, місто-красень на Дніпрі нещодавно включене до Списку історичних міст України.

Мета даної роботи — визначити час заселення території Кременчука первісною людиною, позначити участь конкретних носіїв тих чи інших археологічних культур у цьому процесі, етапність заселення різних частин території сучасного міста, особливості побуту, господарства, історії та, за можливістю, деякі прояви ідеології цих народів. Найважливіша ціль — за допомогою археологічних матеріалів позначити тоненьку ниточку, що з'єднала б тисячолітнє дописемне, німе минуле Кременчуцької землі з її писаною історією.

Проблематика даної роботи вибрана не випадково. До цього часу жоден із дослідників не ставив перед собою подібного завдання, тим більше, що основна маса археологічних матеріалів з території Кременчука здобута дослідженнями останніх років. Велика кількість археологічних артефактів передісторії міста зберігається у Кременчуцькому краєзнавчому музеї і до сьогодні ще не введена у науковий обіг. На підготовку видання іс-

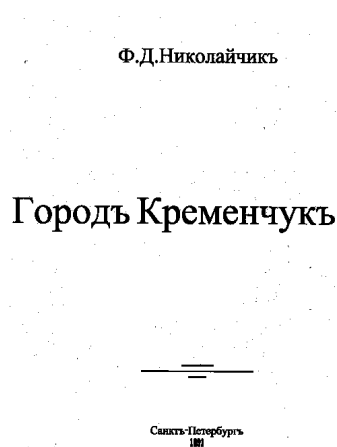

Рис.3. Титульний аркуш монографії Ф.Д.Ніколайчика (Санкт-Петербург, 1891 р.).

точно вплинуло і проведення археологічних обстежень території міста та Кременчуцького району науковцями Полтавського обласного Центру археології, здійснення ними восени 2003 р. поки що невеликих, проте перших археологічних розкопок в його історичному центрі.

Різноманітне коло археологічних, історичних та документальних джерел, що може бути залучене до вивчення найдавнішого етапу історії міста, переважно його „дописемного” періоду існування чи віх освоєння міських теренів, ще недостатньо окреслене фахівцями. Перші огляди таких джерел здійснені авторами найкращих загальних екскурсів з історії міста — Ф.Д.Ніколайчиком (рис.3) і Л.І.Євселевським, що побачили світ наприкінці XIX та XX ст.¹, окремі факти — наведені в останніх детальних краєзнавчих виданнях А.М.Лушакової і Л.І.Євселевського². Проте суто археологічних свідчень про пам'ятки сивої старовини наддніпрянського міста існує небагато. Їх перелік вміщений у короткому списку „Археологічні пам'ятки Української РСР”³ та

Рис.4. Видання з історії Кременчука 1995-2001 рр.

„Довіднику з археології України. Полтавська область”, підготовленому колективом авторів у складі Г.О.Сидоренко, Є.В.Махно та Д.Я.Телегіна, що аналізуватиметься нижче⁴. Окремі згадки про кременчуцькі старожитності маємо також в томі „Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область”, що долучені до цієї праці Є.В.Махно⁵, у роботах місцевих краєзнавців, присвячених 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні⁶ та у зв'язку із відзначенням 425-річчя від часу заснування Кременчука за письмовими джерелами⁷. Серед публікацій на цю тему, що мають характер надійних джерел, треба згадати і докладні статті-інформації у місцевій пресі кременчуцького краєзнавця П.С.Потапенка⁸.

Отже, джерельна база дослідження ґрунтується на порівняно невеликому переліку опублікованих та архівних матеріалів, що стосуються історії міста XVII-XVIII ст. (рис.4; 5), свідченнях мандрівників і вчених XVI-XVIII ст., публікаціях фахівців та краєзнавців XIX-XX ст., де аналізуються результати археологічних досліджень чи повідомляються хоча б факти про їх проведення, а також на музейних археологічних збірках рухомих пам'яток археології.

Найважливішими джерелами є архівні матеріали — наукові звіти про археологічні розкопки і розвідки ряду українських учених — І.П.Костюченка, М.П.Кучери, Г.М.Некрасової, І.М.Самойловського, О.М.Тітової, Д.Я.Телегіна, І.М.Шарафутдінової, Ю.О.Шилова, М.М.Шмаглія та інших, що зберігаються у „Фонді експедицій” Наукового архіву Інституту археології НАН України, рукописні звіти про розвідки М.Я.Рудинського, віднайдені серед справ Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України і нещодавно опубліковані полтавцями⁹. В Науковому архіві Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, його „Фонді експедицій”, зосереджена наукова звітність про польові дослідження полтавських археологів, наукові праці кременчуцьких колег, зокрема, І.М.Кулатової, Л.М.Лугової, І.С.Мельникової, К.М.Мироненка, О.Б.Супруненка, І.В.Кракало та інших, повідомлення краєзнавців про окремі археологічні знахідки. Значні фактичні дані про пам'ятки археології Кременчуцького району відклалися і в Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею, де знаходяться звіти за наукові

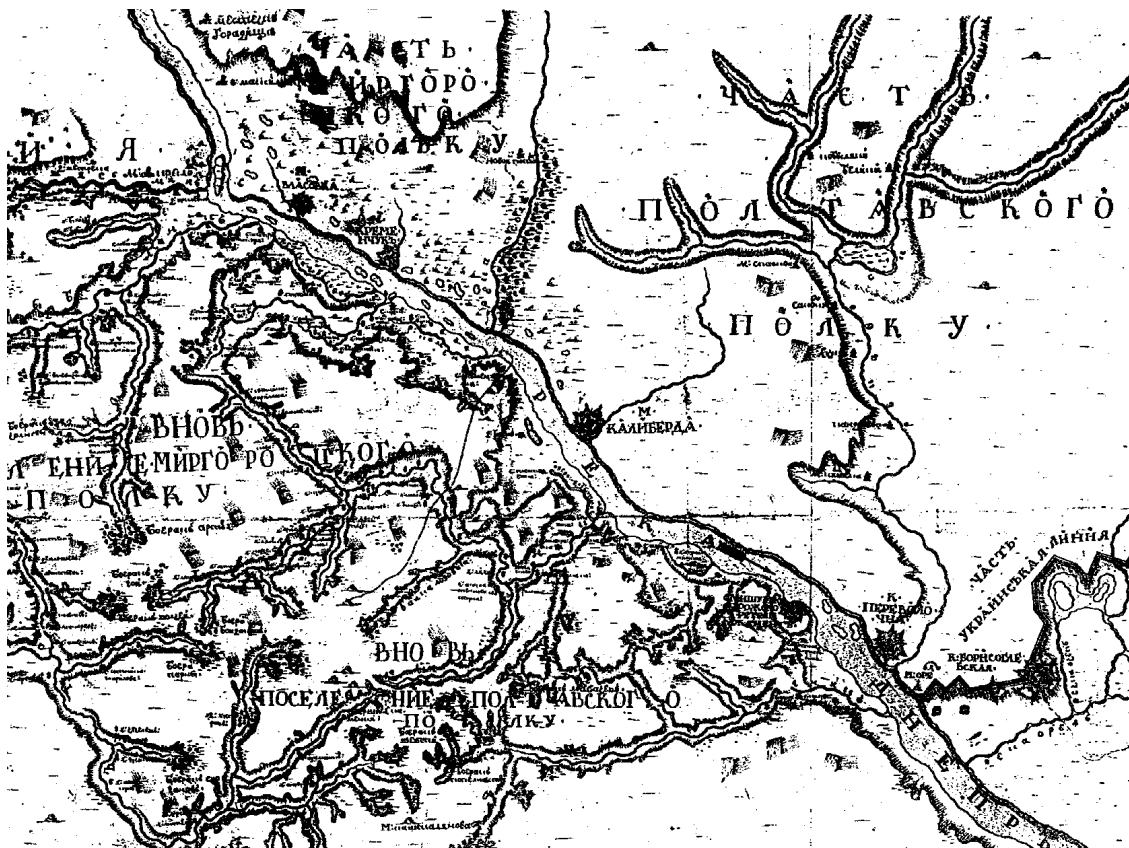

Рис.5. Кременчук на карті 1745 р.

дослідження і розкопки музейних археологів переважно середини – останньої чверті ХХ ст. Відомості про надходження тих чи інших знахідок до полтавських музеїв (Полтавського і Кременчуцького краєзнавчих, Диканського історико-краєзнавчого та ін.) є й в обліковій документації Поточного архіву фондів Полтавського краєзнавчого музею.

Досить значний масив інформації щодо археологічних колекцій у збірці Кременчуцького краєзнавчого музею міститься в архіві цього закладу (близько 50 справ) та його обліково-фондовій документації. Серед архівних матеріалів в музеї, насамперед, необхідно відзначити детальну наукову довідку І.В.Кракало „Археологічні пам’ятки Кременчука”, укладену за археологічними знахідками з фондових колекцій та результатами власних спостережень, а також ведення упро-

довж ряду років науковцями відділу історії дожовтневого минулого „Щоденника археологічних досліджень музею” — продовження традицій наукового діловодства місцевих українських музеїв першої третини ХХ ст.¹⁰ Додатковим, проте важливим джерелом, є особистий архів краєзнавця П.С.Потапенка, де зібрані практично повні добірки замальовок більшості його знахідок, щоденники екскурсій та розвідок.

Джерелами вивчення зазначеної проблеми є і вказані нижче наукові публікації результатів розвідок та розкопок, повідомлення про знахідки, вміщені у фаховій літературі — періодиці та монографічних дослідженнях, цілій серії полтавських археологічних видань — „Полтавських археологічних збірниках”, тезах доповідей і повідомлень регіональних наукових семінарів „Охорона та дослід-

ження пам'яток археології Полтавщини”, Полтавських наукових конференцій з історичного краєзнавства, „Археологічних збірниках Полтавського краєзнавчого музею” і, в значно більшій мірі, науковому журналі Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації „Археологічний літопис Лівобережної України”¹¹.

Важливими джерелами написання роботи є археологічні колекції знахідок з території міста та околиць, що зберігаються у фондах Кременчуцького краєзнавчого музею (понад 1500 од. зб.), Полтавського краєзнавчого музею (близько 100 од. зб.), збірках Наукових фондів Інституту археології НАН України, Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі, а також фондах Комсомольського історико-краєзнавчого музею і Центру охорони та досліджень пам'яток археології у Полтаві.

Сподіваємося, що результати проведеного дослідження стануть в нагоді не тільки фахівцям-археологам, а й широкому загалу шанувальників найдавнішої історії Кременчука, краєзнавцям і пам'яткоохоронцям. Вони стимулюватимуть інтерес до археологічних досліджень на території історичного центру міста та пам'яток у його околицях, певним чином вплинуть на шляхи пошуку історичних коренів поселення на Кременчуцькій переправі, будуть використані при підго-

товці тому фундаментального енциклопедичного видання „Звод пам'яток історії та культури України” по Полтавській області.

Вступ і висновки до цього видання підготовлені О.Б.Супруненко та І.М.Кулатовою, розділ I — О.Б.Супруненко і І.В.Кракало, розділ II — І.В.Кракало, І.М.Кулатовою, К.М.Мироненком та О.Б.Супруненко, розділ III — О.Б.Супруненко, І.М.Кулатовою і К.М.Мироненком, предмети озброєння давньоруського і козацького часу проаналізовані О.В.Тітковим, графічні ілюстрації до роботи виконані Г.В.Коваленко та Т.В.Менчинською, за участі І.В.Кракало, О.Б.Супруненка та К.М.Мироненка, фотознімки — М.О.Радченком і О.Б.Супруненко.

Насамкінець, автори висловлюють щиру вдячність кременчуцькому краєзнавцеві *П.С.Потапенку* за можливість оприлюднення матеріалів його краєзнавчих розвідок, керівництву відділу культури виконкому Кременчуцької міськради в особі начальника відділу *М.Є.Матвієнка* та заступника начальника *Л.Д.Біличенко*, директору Кременчуцького краєзнавчого музею *А.П.Гайшинській* за допомогу в організації археологічних обстежень території й округи Кременчука, а також редакції кременчуцького часопису „АВтограф”, його головному редактору *В.Б.Ейсмонту* за сприяння у підготовці оригінал-макету видання.

Література

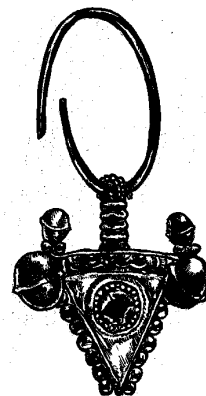
1. **Николайчик Ф.Д.** Город Кременчук. — СПб., 1891; **Євселевський Л.І.** Кременчуччина з давніх часів до XIX століття. — Полтава: Криनिया, 1995. — 95 с.
2. **Лушакова А.Н., Евселевський Л.І.** Улицями старого Кременчука. — К.: Вид-во „Техніка”, 1997. — 152 с.; **Лушакова А.Н., Евселевський Л.І.** Улицями старого Кременчука. — Вид. 2-е, перероб. і доп. — Кременчук: Вид-во „Кременчук”, 2001. — 224 с.
3. Археологічні пам'ятки Української РСР: Короткий список. — К.: Наук. думка, 1966. — С.263, 270.
4. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.59-64.
5. **Історія міст і сіл Української РСР.** Полтавська область. — К.: УРЕ, 1967. — С.463.

6. **Осташко О.І., Юшко В.М., Крот В.О., Стегній П.А.** Нарис історії Кременчука. — Кременчук, 1995. — С.5, 7.
7. **Євселевський Л.І.** Кременчуччина з давніх часів до ХІХ століття. — С.9 та ін.
8. **Потапенко П.С.** Скарби моїх мандрів // Кременчуцький машинобудівник. — м. Кременчук. — 1974. — 29 листопада. — С.2; **Його ж.** Знахідки на берегах Дніпра // Вісник Кременчука. — м. Кременчук. — 1991. — 7 вересня. — № 52 (55). — С.5; **Потапенко Петро.** Знахідки на берегах Дніпра // Там само. — м.Кременчук. — 1991. — 4 грудня. — № 76 (79). — С.3; **Його ж.** Знахідки на берегах Дніпра // Там само. — м.Кременчук. — 1992. — 29 лютого. — № 12 (95). — С.4; **Його ж.** Знахідки на берегах Дніпра // Вісник Кременчука. — м.Кременчук. — 1992. — 20 червня. — № 44 (127). — С.5; **Потапенко П.** Нові секрети старого Дніпра // Там само. — м.Кременчук. — 1995. — 4 листопада. — № 84 (462). — С.3; **Його ж.** На берегах головної української ріки // Вісник Кременчука. — м.Кременчук. — 1996. — 11 червня. — № 59 (536). — С.4 та ін.
9. **Рудинський М.Я.** Результати екскурсії в Кременчуцький та Кобеляцький повіти 20.IX – 29.X.1922 р.: (Доповідь Полтавському науковому товариству) / Підг. до друку, публ. та ком. Мокляка В.О. і Несгулі О.О. // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003 (12-13). — С.23-29.
10. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці // Архів КрКМ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.378. — 34, 6 арк.; **Щоденник** археологічних досліджень Кременчуцького краєзнавчого музею за 1983-1996 рр. // Архів КрКМ. — Спр. А-149. — 68 арк.
11. *Див.: «Археологічний літопис Лівобережної України»: Показчик змісту наукового журналу за 1997 — 2001 рр. / Укл. Гейко А.В., Мироненко К.М., Рейда Р.М.— Автор вступ. статті Сутруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 2001.*

*На С.5: Кременчуцька міська дума та магістрат. Друга половина ХІХ ст. За мал. Г.Юма.
На С.11: Кременчуцька базарна шопа. ХІХ ст.*

І. З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Пам'ятки археології території та околиць міста Кременчука довгий час не привертали уваги дослідників. Це відбувалося, можливо, й тому, що історичні форми мікрорельєфу та навіть значніші складові рельєфу у межах міських теренів зазнавали неодноразових нівелювань, були перерізані рештками споруд, залишками господарської діяльності і кар'єрами кінця XVIII-XX ст. Такі зміни на території міста не обіцяли швидкого отримання цікавих результатів, а тому й не стимулювали проведення археологічних обстежень.

Передісторія археологічного вивчення Кременчука нараховує кілька століть. За цей час були закладені підвалини джерельної бази майбутніх досліджень.

Мандрівники і дослідники XVI-XVIII ст. вряди-годи залишали згадки про наявність пам'яток сивої давнини на землях, де згодом розкинувся Кременчук. Згадаємо хоча б повідомлення Михалона Литвина у щоденнику подорожі в Подніпров'ї „Про звичаї татар, литовців і московитів”¹ про наявність старовинних (литовських-?) укріплень у Гебердеєвому Розі (Келеберді) на Дніпрі та рештки фортеці під назвою „Вітовтової” у Кременчуці². Посланець імператора Священної Римської імперії Рудольфа II та герцога фон Горнштейна до запорожців Еріх Лясота у „Подорожніх записках”³ під 1594 р.

згадує про “стару татарську церкву на пагорбі, звідки півмилі до Кременчука”, за яку він уважав руїни купольної гробниці золотоординської доби (рис.6), свого часу розташованої навпроти північно-західної околиці сучасного міста, на правому березі Дніпра, на кучугурах Білецьківських плавнів, неподалік від сучасного с.Білецьківка Кременчуцького району⁴.

Певні факти щодо об'єктів кременчуцької старовини сповіщає і Гійом Левассер де Боплан у своєму загальновідомому „Описі України”⁵. Зокрема, він згадує „зруйновану древню будівлю” неподалік від фортеці⁶. Перебування французького військового офіцера, як фахівця зі спорудження фортифікації в Речі Посполитій, безпосередньо у наддніпрянському місті датують 1634-1635 рр., а зведення польської фортеці на місці литовських укріплень — 1636-1638 рр.⁷ Карта України Г.Л. де Боплана (1651 р.) також подає відомості про ряд населених пунктів та окремі кургани в околицях Кременчука, в тому числі про фортечні укріплення в Омельнику, Келеберді і Городищі (Градизьку)⁸ (рис.7).

Наведені вище описи доповнює щоденник подорожі турецького туриста (як гадають, шпигуна) Евлія Челебі 1657 р.⁹ Про Кременчук він повідомляє, що міська фортеця „стоїть на землі польського

короля і підвласна козаку Дорошенку. Це красива невелика фортеця, збудована із тесаного каменю... Всередині фортеці... лише монастир”¹⁰. Ця згадка цікава й у плані встановлення часу спорудження пізньосередньовічних укріплень Кременчука, адже за люстрацією 1636 р. місто ще „... лежить пустим полем з іншими прилеглими до нього урочищами”¹¹, а за повідомленням Шимона (Симона) Окозького, під 1638 р., в Кременчуці вже було розміщено королівський гарнізон¹².

У подорожньому описі В.Ф.Зуєва — найулюбленішого учня М.В.Ломоносова, академіка Петербурзької академії наук, який відвідав місто у вересні 1781 р.¹³, відклалися також окремі відомості про пам’ятки старовини (рис.2). Це опис Кременчуцької міської фортеці із розміщеними в ній двома дерев’яними вибіленими церквами — Різдва Богородиці та Успенською, згадка про наявність укріплень у Крюкові — решток „шанцю Крюківського”, повідомлення про скелясті гранітні виступи на берегах Дніпра, що здавна привертала увагу людини, згадки про невеличку „земляну фортечку” в центрі с.Омельник, групи великих курганів на підвищенні правого високого берега Псла над ним¹⁴.

Можливо, саме за Крюковим у степу, В.Ф.Зуєв вперше звернув увагу на кам’яні половецькі стели, що бовваніли на підвищеннях і курганах навкруги. Пізніше одну з таких „кам’яних баб” він замалював на величному Чортомлицькому кургані у Надпоріжжі, таким чином поклавши початок графічній фіксації пам’яток археології Подніпров’я¹⁵. Наукова праця В.Ф.Зуєва за інформативністю вирізняється серед чималого кола подібних описів кінця XVIII ст. й ілюструє стан обізнаності освічених представників суспільства того часу з пам’ятками археології. Навіть малюнок англійського художника Хатвільда „Прибуття імператорської галери „Дніпро” до Кременчука” 1787 р. (рис.8), виконаний через кілька років піс-

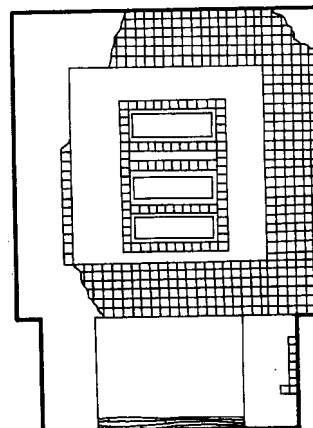

Рис.6. План мавзолею золотоординської доби поблизу с.Кишенька Кобеляцького пов., вірогідно, споруди, подібної до білецьківської. За В.М.Щербаківським, 1912 р.

ля перебування тут В.Ф.Зуєва, істотно доповнює уявлення про характер берегів Дніпра в історичному центрі міста, позначаючи висоту першої надзаплавної тераси в 5-6 м¹⁶, де залягали найдавніші культурні нашарування.

Крім суто літературних джерел, в яких наявні свідчення про археологічні аспекти передісторії міста, необхідно назвати й цілий ряд картографічних матеріалів, що надають інформацію про пам’ятки козацької доби території Кременчука. Передовсім, це план міста 1748 р., накреслений колектором Яковом Тевешевим за завданням Д. де Боскета. На „Плане малороссийского Миргородского полка пограничного сотенного местечка Кременчука с проектом” відображені конструктивні фортифікаційні новачки, що планувалося внести з метою підвищення обороноздатності фортеці та зафіксовано розміщення її валів, місцезнаходження замку овальної у плані форми, характерного для оборонного будівництва давньоруського, литовського чи козацького часу¹⁷. У плані отримання інформації про точне розташування замку важливими елемен-

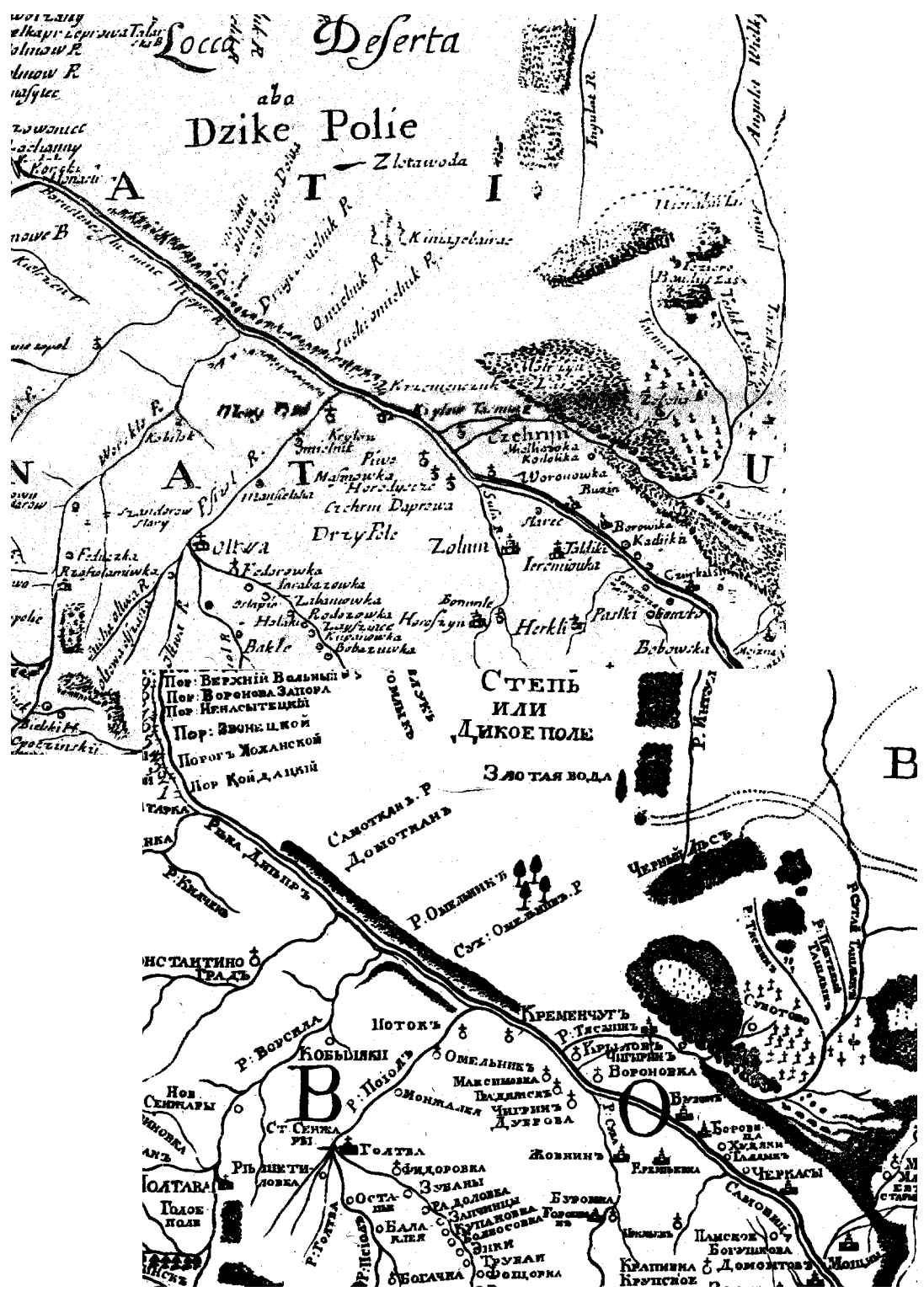

Рис.7. Кременчук на „Карти України” Г.Л. де Боплана (1651 р.) та перевиданні цієї ж карти Д.Бантиш-Каменського (1829 р.).

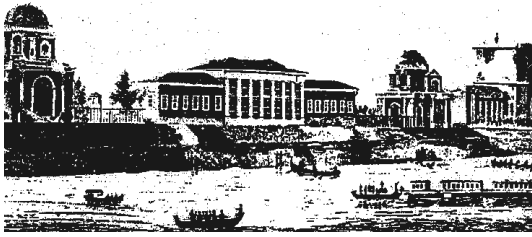

Рис.8. Хатвільд. Прибуття імператорської галері „Дніпро” у Кременчук. 1787 р.

тами є чітко позначені вигини берегової смуги, мис із промальованими обрисами масивів скелі „Реєстр”, деталі забудови, а також позначені тонкими лініями проєктовані обриси укріплень у вигляді тенального фронту з баціонами, земляних валів з валгантом, апарелі баціонів, наявність широкого рову із гласисом¹⁸ тощо (рис.9).

Не менше корисної інформації для наступного археологічного вивчення території історичного центру містить „План Новороссійской губернии города Кременчуга с показанием в оном разного строения и городовым укреплением” 1774 р. Він був укладений „гусарського полку вахмістром” Яковом Пономарьовим¹⁹. Створений відразу після розпланування міста на засадах класичної регулярності, він зафіксував не тільки мережу вулиць і площ, а й реальний стан та розміщення міських укріплень, планування фортеці, зайнятий „провіантськими магазейнами” Замок, зміни у береговій лінії та наявність причалів, місцезнаходження двох воріт у Замку та чотирьох проїздів у валах фортеці, широкої еспланади і селітряного заводу, що вже існував з 1740-х рр. за 0,5 км на північ — північний схід від фортеці. Останній факт наочно ілюструє час і масштаби руйнування курганів навколо міста, адже чорнозем з їх насипів широко використовувався для виварювання селітри. Про обсяги такого промислу має посередньо свідчити й той факт, що розміри селітряного заводу перевищують за площею Замок і складають близько 1,5 га²⁰.

Плани міста 1772, 1787 і 1789 рр. зберігають інформацію не тільки про його

розбудову та місцезнаходження окремих споруд, стан укріплень фортеці (рис.10), а й дані — зокрема, кресленик 1787 р., — про межі затоплення повенями історичної частини міста²¹. Ці графічні документи аналізувалися дослідниками історії архітектури та містобудування, істориками і краєзнавцями²². Плани міста, посаду Крюкова (рис.11) й околиць 1802, 1805, 1851-1852 рр. та інші відображають етапи поступового знищення укріплень, забудови території і мають у вказаному вище контексті дещо менше наукове значення²³.

Повертаючись до висвітлення питань історії археологічних досліджень у регіоні, необхідно відзначити і цікавий факт „причетності” Кременчука до збереження для науки однієї з перших археологічних знахідок в Україні — історичних дорогоцінностей скіфської доби з Литої могили (рис.12). Напередодні переведення до міста управлінських установ Новоросійської губернії та переїзду губернатора з Єлисаветграду у Кременчук, були проведені перші, вважаємо, наукові, як на той час, розкопки багатого поховання у кургані поблизу с.Кучерівка сучасного Знам'янського району Кіровоградської області. Вони здійснювалися 1763 р. за наказом генерал-губернатора О.П.Мельгунова, з огляду на виявлення старовинних предметів при фортечному будівництві та під час селітроварницьких робіт у насипах курганів²⁴. Знахідки були перевезені до Кременчука, а звітти направлені кур'єром у Санкт-Петербург, на огляд Катерини II. Щоправда, у той час культурно-хронологічну атрибуцію виявлених витворів стародавнього мистецтва здійснити ще не могли, і академік Г.Ф.Міллер визначив предмети доби скіфської архаїки як угорські старожитності²⁵.

Цікаві археологічні знахідки у межах міста у другій половині XIX ст. час від часу збуджували інтерес окремих його мешканців, широких кіл громадськості, а тому згодом потрапляли до університетських музеїв. Прикладом цього є надход-

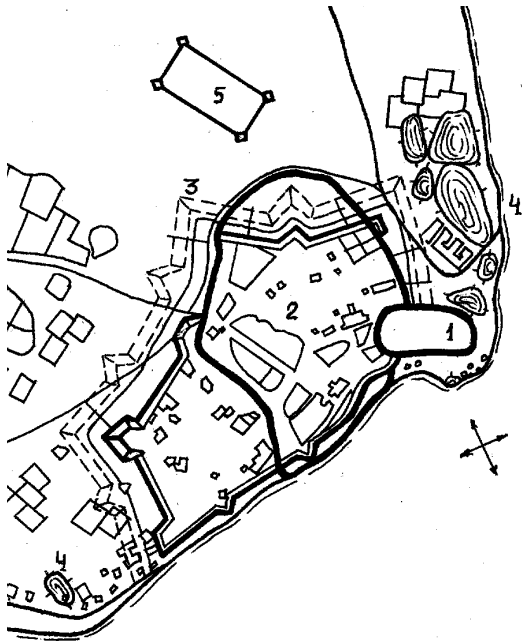

Рис.9. „План малороссийского Миргородского полка пограничного сотенного местечка Кременчука с проектом” 1748 р. Фрагмент, прорисовка.
1 — замок; 2 — фортеця; 3 — проєктовані обриси укріплень; 4 — виходи граніту; 5 — селітряний завод.

ження на початку 1870-х рр. до колекції відомого харківського геолога, професора Н.Д.Борисяка залишків кістяних піхов, вкритих різьбленим орнаментом, знайдених у кургані поблизу Малої Кохнівки на околиці Кременчука. Ці речі вчений уважав скіфськими, оскільки вони були прикрашені зображеннями звірів²⁶. Вірогідно, знахідка належала до значно пізнішої за скіфську — золотоординської епохи²⁷ і походила зі впускного поховання у невисокому кургані. Частина речей зі складу напутнього інвентаря цього поховального комплексу була розбита і загублена робітниками. Подібних фактів у публікаціях преси та серед повідомлень учених і краєзнавців того часу можна знайти близько десятка. Згадаємо хоча б свідчення М.Ткаченка про знахідку „голови первіс-

Рис.10. Місто Кременчук, за проєктом перепланування 1787 р.
Цифрами позначені:

1 — замок; 2 — фортеця; 3 — квартали міської забудови; 4 — понтонний міст; 5 — посад Крюків; 6 — о-в. Шеломай.

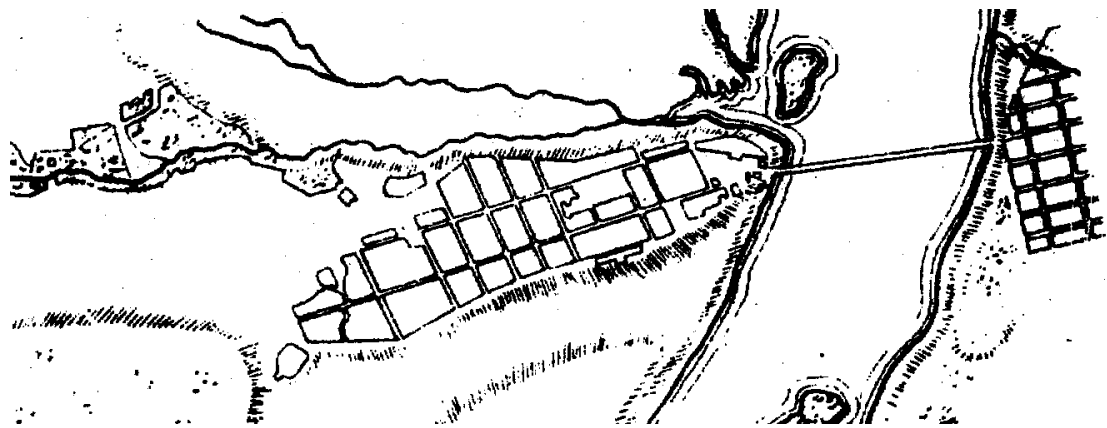

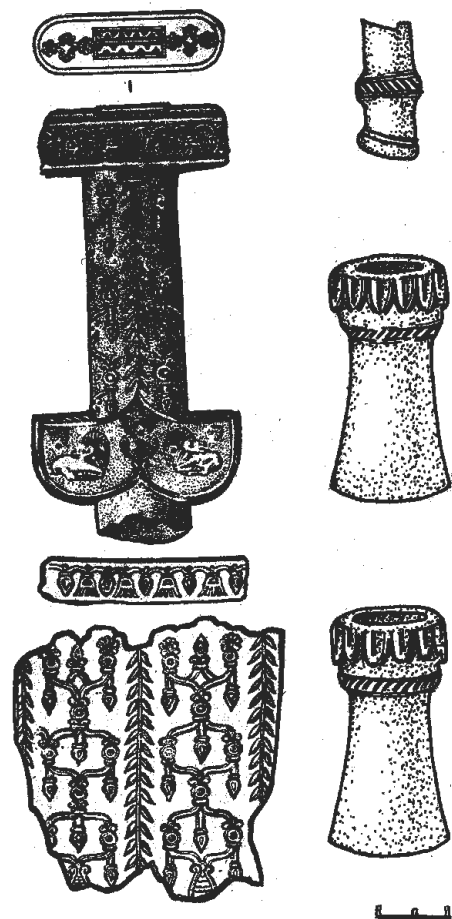
Рис.11. Крюків у кінці XVIII ст. План.

ного бика” (тура) біля містечка Келеберда чи кістяка „копильного слона” в околицях Таборища в Крилові (сучасний Світловодськ)²⁸.

Перший етап у проведенні археологічних досліджень на території міста, який має бути визначений як *ознайомчий* із колом місцевих старожитностей, припадає на кінець XIX — першу третину XX ст. Він пов’язаний з іменами таких відомих учених як К.М.Мельник-Антонович, В.І.Вернадський та М.Я.Рудинський.

За ініціативою відомого дослідника археології та історії Дніпровського Лівобережжя професора Д.Я.Самоквасова, Центральний статистичний комітет Російської імперії у 1872-1873 рр. провів анкетне опитування фахівців і чиновників волосних правлінь Полтавської губернії щодо наявності пам’яток археології, в результаті чого отримав чимало відповідей з місць, що стали орієнтиром у проведенні наступних археологічних досліджень. Матеріали анкетування у Кременчуцькому повіті виявилися підготовленими найменш ретельно, тому містили обмаль даних щодо старожитностей території та округи міста. З часом дані цього анкетування були систематизовані і видані Полтавською вченою архівною комісією²⁹. До них потрапили відомості лише про наявність пізньосередньовічного городища у с.Келеберда, курганів та майданів поблизу

Рис.12. Знахідки з Литої могили — Мельгуновського кургану 1763 р. Ранньоскіфська доба, VI ст. до н.е. Золото. Державний Ермітаж (Санкт-Петербург).

с.Солониця³⁰ та досить детальний перелік наявних курганів Крюківської волості Кременчуцького повіту. У зв'язку з тим, що це опитування має безпосереднє відношення до формування уявлень про старожитності на теренах міста, наведемо повідомлення однієї з анкет дослівно: „12 могил у степу Крюківському, в таких урочищах: 2 — у Редодубах, 1 — у Клину, 2 — в Іваненковому Гаю, 1 — у Тополі, 2 — у Волошиновому; років 40 тому [одна з них] була розкопана місцевими селянами, невідомо навіщо, і в ній знайдено величезний камінь, пудів за 200, котрий і до сьогодні ще там, а під тим каменем була нібито величезна скриня, важка, але невідомо чим заповнена; цю скриню витягували за допомогою волів, та вона розпалася й пішла в землю, не залишивши сліду (?). Розкопка ця проводилася, як повідомляють, в ніч на Світле свято”³¹. На перший погляд, типова скарбошукацька легенда, доповнена народними уявленнями про „закляті скарби”, містить досить цікаві дані щодо виявлення у кургані в околицях Крюкова поховання доби енеоліту-бронзи, вміщеного у кам'яний ящик. Рештки цих кам'яних деталей облаштування поховального комплексу, напевне, й сьогодні можуть лежати під одним із розораних насипів на південний захід від міських правобережних кварталів.

1880 р. К.М.Мельник-Антонович, вихованка, а згодом дружина відомого київського історика й археолога В.Б.Антоновича, до речі, уродженка Кременчука, дослідила чотири насипи курганів поблизу с.Олексіївка (сучасний район селища Велика Кохнівка). Один з цих курганів був споруджений за скіфської доби раннього залізного віку, а три інші — містили „скорчені” поховання, де „біля кожного небіжчика знайдено було по череп'яній ринці найгрубішого виробу, кілька звірячих кісток, кремінні скалки та одне очкурове кістяне кільце”³². „Очкурове кільце” у поєднанні із „грубим череп'ям”, положення похованого на бо-

ці дозволяють зробити припущення про належність останнього зі згаданих поховань до старожитностей культури багато-валикової кераміки, досить розповсюджених у регіоні. Інші „скорчені” поховання цих курганів, за наявними у публікації даними, можна датувати менш конкретно — добою пізньої бронзи.

Перша спроба досліджень мала продовження в ході геологічних та комплексних ґрунтознавчих обстежень Кременчуцького повіту, здійснюваних на замовлення Полтавського губернського земства вченими Харківського і Санкт-Петербурзького університетів. Геологічні обстеження Кременчуччини, проведені доцентом, пізніше професором Харківського університету О.В.Гуровим в 1886-1887 рр.³³ дозволили описати не тільки геологічно значимі відслонення, виходи гранітів та скелі у межах міста, оцінити стан сировинної бази повіту, а й відзначити тут наявність окремих зразків викопної третинної і четвертинної фауни, зокрема, кісток мамонта, носорога, виявлення окремих старожитностей у Дніпрі та на його берегах³⁴.

В ході ґрунтознавчо-ботанічних досліджень Докучаєвської експедиції 1889-1890 рр. учасник робіт, дослідник Кременчуцького повіту В.І.Вернадський зібрав досить значний масив даних до картографування курганів, майданів та решток стародавніх укріплень, місцезнаходження „кам'яних баб”, котрі планував видати окремою науковою працею³⁵. Відомо, що наслідком його обстежень стало укладання карти цих пам'яток, де були позначені скупчення курганів у пониззі Псла, на північний схід від Кременчука і поряд із Крюковим, наявність кількох половецьких стел у Крюкові і на підвищеннях правого корінного берега над ним, у Єривівці, Устимівці, Горішніх Плавнях тощо³⁶. Шкода, що ця карта безслідно зникла з архіву Полтавського музею за часів громадянської війни, проте звітні наукові видання Докучаєвської ек-

спедиції зберегли кілька повідомлень про ці обстеження, в тому числі про наявність решток поселення козацької доби у Власівці, залишки Пивогорського монастиря, знищеного пожежею 1774 р.³⁷

Майже одночасно із матеріалами Докучаєвської експедиції в Санкт-Петербурзі у 1891 р. побачило світ найавторитетніше дослідження, присвячене історії наддніпрянського міста³⁸. Ознайомившись зі значною кількістю документів, в тому числі зі втраченим на сьогодні архівом міської думи, свідченнями мандрівників і пізньосередньовічних авторів, Ф.Д.Ніколайчик у переробленій в монографію магістерській дисертації (рис.3) дійшов висновку про відсутність будь-яких свідчень про населений пункт із назвою Кременчук у Середньому Подніпров'ї як у давньоруський, так і „в монгольський” час³⁹. Розглядаючи гіпотези про заснування міста за часів Великого литовського князя Вітовта (В.Б.Антонович та ін.), вчений не виключав можливості появи поселення у XIV-XV ст., проте наголошував на відсутності надійних історичних джерел для остаточного вирішення цього питання. Першим документом, на який зі впевненістю спирався історик, був універсал короля Сигізмунда III від 25 липня 1591 р. про необхідність побудови в урочищі Кременчук укріплень „для запобігання свавілля українських низових козаків”, які своїми діями провокували інциденти з сусідніми державами, зокрема, Туреччиною. Цьому рішенню, на думку Ф.Д.Ніколайчика, повністю відповідає й політична ситуація, передовсім, становлення інституту реєстрового козацтва. Остаточну ж побудову Кременчуцької фортеці дослідник відносив уже до 1636-1638 рр., коли вона згадується Г.Л. де Бопланом та С.Окольським⁴⁰.

Стосовно ж більш раннього часу міської передісторії, вчений вважав можливим вести мову лише про Кременчуцький брід через Дніпро, яким постійно користувалися кримські (ногайські) татари.

Назву „Кременчук” він уважав також за татарську, від татарського „кир”, „кер” — підвищення (узвишшя), пагорб. Підставою для появи такої назви дослідник вбачав потужні виходи граніту по берегах Дніпра в районі сучасного міста, або ж наявність старого, однойменного із урочищем, городища, згадуваного Е.Лясотою під 1594 р!⁴¹

На початку XX ст. відомим полтавським істориком та статистиком Л.В.Палдалкою була здійснена спроба обліку курганів і городищ в окрузі Кременчука. У своїх студіях він спирався на нещодавно видані Полтавським губернським земством топографічні дані обмірів курганів, нанесених на двохверстову карту губернії⁴², а також повідомлення кореспондентів — авторів анкетного опитування, зініційованого Статистичним бюро земства⁴³. Матеріали статистичного опису пам'яток були зведені у таблиці, що давало наочне уявлення про густоту і поширення курганів, а разом із тим враховувало конкретне місцезнаходження пам'яток⁴⁴.

Вчений розглядав Кременчуцький мікрорегіон як важливу контактну зону на стику Нижньо-Посульсько-Псільських і Псільсько-Ворсклинських степів, уважав, що топоніми Кременчук і Келеберда мають тюркське походження, відображаючи давні шляхи історичного освоєння цієї території⁴⁵. Поблизу Крюкова і хут. Васюти він відзначив наявність семи „гострих могил”, серед яких одна мала назву „Маяк”. Ця назва пояснювалася місцезнаходженням на вершині кургану за козацької доби сигнального пункту для спостережень за рухом татарських нападників. До речі, сигнальна вежа встановлювалася на чотирьох дерев'яних стовпах⁴⁶.

До роботи були включені статистичні дані про наявність курганів поблизу Мозоліївки, Святилівки, Крюкова, Демидівки, Ламаного загальним числом більше 180 насипів. Зазначимо, що до цього переліку потрапили кургани висотою понад сажень, тобто, більше 2,13 м. Загальна їх кількість у Кременчуцькому повіті стано-

вила — 275, з яких „поодиноких” було враховано — 99, у складі груп — 176⁴⁷. Крім того, результати анкетування містили дані про наявність над Дніпром, поблизу Власівки — пізньосередньовічного городища, у Кременчуці — „земляного огороження”, навпроти Власівки — на правому березі Дніпра — „стародавньої кам'яної кладки” та „земляної споруди невизначеного характеру”. Вказувалася наявність валів укріплень у Градизьку та на горі Пивиха, у Келеберді — „сліди чотирикутного валу (200x180 саж.) з назвою городище... (замок)” (на сьогодні — затоплений). Варто навести опис останньої пам'ятки, що був надісланий Л.В.Падалці земським фельдшером Н.Т.Тупаловим: „У центрі Келеберди, старовинного Гебердеєва Рога, ... збереглися сліди замка, оточеного валом у вигляді чотирикутника... Вал зберігся тільки місцями. „Замок”, сліди якого ще помітні у Келеберді, споруджувався тої віддаленої пори, коли цей населений пункт ще іменувався Гебердеєвим Рогом. Проте, фігура огороження і розміри майданчика, оточеного валом, дають підстави припускати розширення і пристосування старовинного укріплення до нових умов козацької доби місцевої історії, коли келебердянська сотня рахувалася у складі Полтавського полку”⁴⁸. Вчений також повідомляє про назви стародавніх урочищ на північ від Градизька — „Пиво-гору” і на схід від Келеберди — „Мазепин Яр”⁴⁹.

У переліку поселень другої чверті XVII ст., підготовленому Л.В.Падалкою за Г.Л. де Бопланом, він зазначає Кременчук, Градизьк (Гродище), Максимівку (Магнівку) і Пиво — невелике поселення поблизу Пивогорського монастиря, серед яких вирізняє давнє місто („*Urbes munitae*”) Кременчук⁵⁰. У реєстрі найдавніших населених пунктів Полтавщини Л.В.Падалка визначає появу окремих поселень як „наслідок козацької колонізації взагалі” — сс. Келеберда, Мозолівка, Святилівка, Чигрин-Діброва-

(Дубрава), а результатом „правобережної” козацької колонізації XVII ст. вважає заснування сс.Власівка і Переволочна⁵¹.

Цікавими й є гіпотетичні погляди Л.В.Падалки щодо проходження найдавніших змійових валів, зокрема, Наддніпровського валу, відрізок якого протяжністю в 12-15 верст відзначений ним в околицях Келеберди⁵². Л.В.Падалка був упевнений, що заснування найдавніших укріплень Городища (Градизька) та Пиво-гори (Пивогорського монастиря) відноситься до слов'яно-руської епохи X-XIII ст.⁵³, а місцем грандіозної „битви народів” 1399 р. між армією Великого литовського князя Вітовта і ординцями Тимур-Кутлука та Єдигея є район у межах річки Псла і Ворскли та пониззі останньої ріки, між сс. Соکیلка, Озера, Солошине, Переволочна, Кишенька, Орлик⁵⁴.

Для вивчення пам'яток найдавнішого минулого Кременчука праці Л.В.Падалки мають надзвичайно важливе значення. Адже вчений уважав, що місто як поселення „було засноване князем Вітовтом для захисту Лівобережного Подніпров'я” в кінці XIV — на початку XV ст. і знищене внаслідок набігу Менглі-Гірея 1482 р.⁵⁵ Він включав територію Кременчука та околиць до складу „пустуючих земель”, де наприкінці XV — XVI ст. почало налагоджуватися життя в „уходах”, тобто, у вільних від власності землях, де були широкі можливості для ведення мисливства, землеробства і бортництва для населення наддніпрянських міст Канева, Черкас, Києва. На Кременчуччині він відзначає поширення скарбошукацтва, здійснюваного „копачами-драбами” — найманцями польських гарнізонів, які „розривали степові могили” в прощуках дорогоцінностей⁵⁶. Л.В.Падалка вказує, що Кременчуцький „уход”, за однією із люстрацій Черкаського замку третьої чверті XVI ст., належав князю Василю Домонтову Черкашенину, а сусідній „Пивовь” — Пивогорському монастирю⁵⁷. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. „уходи”

почали заселятися „послушними” козаками та „слобожанами” з 20-літнім звільненням від будь-яких повинностей, окрім військової служби, а 1646 р. район, разом із містечком Кременчук, був захоплений загонами земельного магната Ієремії Вишневецького⁵⁸.

Отже, досить значний обсяг відомостей, зібраних та проаналізованих Л.В.Падалкою, складає підґрунтя багатьох досліджень з археології та найдавнішої історії Кременчуччини.

Огляд курганів і майданів в околицях Кременчука у 1907 р., здійснений В.Г.Ляскоронським⁵⁹, все ж істотно не вплинув на формування уявлень про старожитності території міста, адже дослідник мав на меті фіксацію добре збережених насипів давніх могил на лівому березі Дніпра, прямуючи до пониззя Псла і Ворскли⁶⁰. Він оглянув і описав до десятка різного стану збереженості курганів та майданів між Градизьком і Максимівкою, Недогарками, Власівкою і Кривушами, зокрема, три кургани в околицях останніх. По дорозі з Кременчука до „Низянської” паромної переправи через Псел, на місці сучасного автошосейного мосту на під’їзді до Комсомольська, поряд із гранітною копальнею „Железняк”, на пісках ним були зафіксовані залишки поселення доби пізньої бронзи, рештки аналогічного поселення, виявлені вченим і в Золотнищі⁶¹. В.Г.Ляскоронським відзначений надзвичайно цікавий факт відкриття у зруйнованому кургані поховання у кам’яному ящику доби бронзового віку на хуторі „Горішнього десятку” поблизу с.Пришиб Кременчуцького повіту. Так, на місці „Горішньої чи горілої церкви”, що стояла на вершині великого кургану, селяни збиралися побудувати нову, хоча й боялися нічного свічення над насипом. Воно могло виникати через присутність під поверхневими нашаруваннями потужної магнітної аномалії залізородного тіла, наявності уранових руд чи з якихось інших причин. При знесенні насипу в його центрі меш-

канці хутора знайшли п’ять великих кам’яних плит, площею близько 4 кв. м, а товщиною 0,4-0,6 м. „Чотири плити стояли сторчма, утворюючи собою своєрідний ящик (кисту), а п’ятим каменем цей ящик був прикритий зверху”. Для витягання гранітних плит використовувалися воли, а каміння, переколоте будівельниками, лягло в основу спорудженого фундаменту церкви. Селяни повідомляли вченому, що під час цих „розкопок” в кінці 1890-х рр. „знайшли якісь цінні речі”, що були втрачені⁶².

У 1915 р. невеликі розкопки і розвідки у пониззі Псла, на північний схід від Кременчука, здійснив відомий український учений, тоді завідувач відділу археології Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства В.М.Щербаківський. Він розкопав частково зруйнований під час розширення Устиміського дендропарку І.І.Устимовича курган із похованням зрубної культури (рис.13) та безінвентарне кочівницьке захоронення у витягнутому на спині положенні⁶³, здійснив збори матеріалів на різночасових поселеннях в околицях сс.Потоки і Горішні Плавні (ближче до Дмитрівки). З околиць останнього села дослідник привіз до Полтавського музею нижню частину виразного сіролискованого глека черняхівської культури, що походив зі зруйнованого поховання ґрунтового могильника між Горішніми Плавнями і хутором Суки (рис. 14), на південь від Дмитрівки⁶⁴.

Роки революції та визвольних змагань не сприяли проведенню археологічних досліджень. Лише восени 1922 р. відомий український археолог, тоді директор Центрального пролетарського музею Полтавщини М.Я.Рудинський провів розвідку вздовж узбережжя Дніпра, оглянувши схили гори Пивихи, береги ріки від с.Максимівка до Кременчука і далі — до с.Золотнище, на околиці сучасного Комсомольська⁶⁵. Внаслідок цих пішохідних обстежень в яру Скакалка на Пивисі, коло Градизька, він виявив: „Окрім кілька-

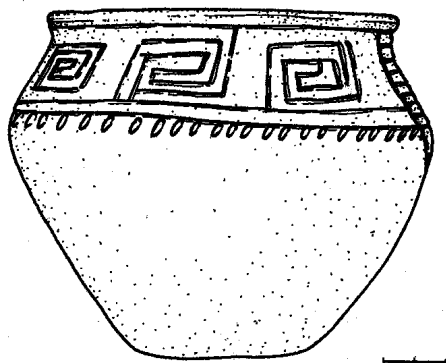

Рис.13. Горщик зрубного часу з кургану поблизу с.Устимівка. Розкопки В.М.Щербаківського, 1915 р. ПМК, інв. № А.770.

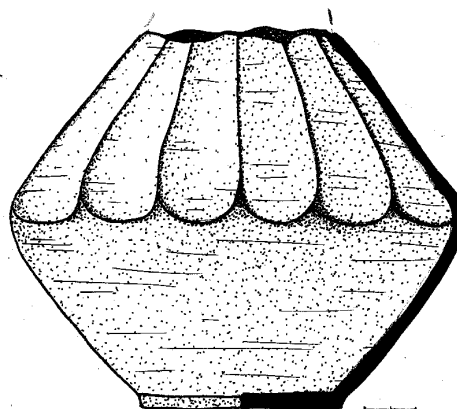

Рис.14. Кружальний глек черняхівської культури з околиць с.Горішні Плавні – хут. Суки поблизу с.Дмитрівка. За В.М.Щербаківським, 1915 р. Фонди ПМК.

надцяти уламків кременю й крем'ястого пісківця, ... в головному кориті Скакалки нуклевсовидний оброблений кусень кременю і прекрасний lame. Се — палеоліт ... палеолітичне селище ... Трохи в південний бік од Скакалки я знайшов друге місце, де так само багато було кісток мамутової фавни...”⁶⁶. Сучасні дослідники цілком погоджуються з автором обстежень щодо перспективності пошуків слідів перебування палеолітичної людини в околицях Градизька та гори Пивихи⁶⁷, відзначаючи тут і знахідки значно ранішої за часом — мустьєрської доби⁶⁸. До речі, зі схилів Пивихи походить виразна група виробів з кременю мустьєрської епохи палеоліту, репрезентована дюжиною гостроконечників, іншими знаряддями та відщепами, котрі сьогодні експонуються у Кременчуцькому і, частково, Полтавському краєзнавчих музеях.

„В окремій невеликій екскурсії по р.Кагамлику під Кременчуком я нотував кілька пунктів кочівницьких часів і зібрав характерне череп'я... Близько х.Редута в двох пунктах — сліди селища доби кочев'я, численне череп'я і залізна стріла. Цікаве селище констатоване біля озера Барбара в трьох верстах нижче Редути, проти х.Золотнищина. Воно дало харак-

терне череп'я скитської доби... Сліди селищ доби металів занотовано ще в кількох місцях”⁶⁹.

Отже, цілком сформований інтерес М.Я.Рудинського до знахідок з округи Кременчука сприяв появі в світ детального опису колекції Полтавського музею із зазначенням всіх давніх предметів, що походили з околиць і меж міста⁷⁰. Серед них — посуд епохи бронзи — чудової збереженості горщик катакомбної культури з кургану поблизу хут.Ченакали кол. Кременчуцької округи, посудини банкоподібних чи гострореберних форм зрубного часу з розкопок О.А.Щербачова й І.А.Зарецького 1888-1890 рр. у межах Манжєлівської волості Кременчуцького повіту, досліджень В.М.Щербаківського в Устимівці⁷¹, кераміку передскіфського часу з околиць Великої Мануйлівки та сарматської доби (рис.15) — з могил „Гострої” поблизу цього ж села і „Д'яченкової” у Піщанській волості на Кременчуччині⁷² тощо.

Паралельно з археологічними дослідженнями існував й інший напрямок “знайомства” із старожитностями — їх грабування з метою поживи, особливо поширений у дореволюційний час на приватних землях. Це явище має ремінісценції і сьогодні, коли шукачі історичних цінно-

стей виконують замовлення колекціонерів на отримання яскравих стародавніх речей та здобувають їх для збуту за кордон. Ці явища наносили й наносять велику шкоду місцевим пам'яткам археології. Враховуючи актуальність зазначеної проблеми сьогодні, появу нового сплеску в поширенні скарбошукацтва, варто згадати майже забуті факти з історії дій органів місцевої влади з метою припинення самовільних розкопок на початку другої чверті ХХ ст.

Так, на у середині 20-х рр. ХХ ст. на території Кременчуцької округи склалася загрозлива ситуація, коли: „Округа знаходиться в состоянні опасности. С начала осени начали производиться раскопки могил и городищ, а [в] последнее время разрушения приобретают чисто эпидемический характер. Раскопками захвачены не только отдельные граждане, но и целые общества. Цель раскопок — это отыскать бочки с золотом и козацким оружием”⁷³. Такі стихійні розкопки розгорнулися в Устимівці, Глобиному, околицях Єристівки, а скарбошукачі навіть погрожували зброєю представникам пам'яткоохоронних органів, що вимагали припинення самовільних пошуків⁷⁴. У зв'язку із цими подіями Кременчуцький окрвиконком, на вимогу Всеукраїнського археологічного комітету, прийняв у 1927 р. постанову „Про охорону археологічних пам'яток”. А ще влітку 1926 р. ним було виділено аж 100 крб. для проведення фахових археологічних досліджень⁷⁵. Всеукраїнський археологічний комітет відрядив у жовтні 1925 р. на Кременчуччину відомих українських археологів М.Я.Рудинського і К.М.Мельник-Антонович — для з'ясування стану справ зі збереженням пам'яток найдавнішої культурно-історичної спадщини.

Першим пунктом їх огляду став Кременчук: „Під час екскурсії на піскових кучугурах-дюнах за містом поміж річками Залізною та Кагамликом при Полтавській дорозі [район сіл Лашки і Велика

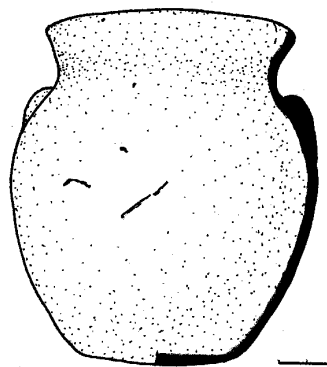

Рис.15. Сарматський ліпний горщик з кургану у с. Велика Мануйлівка. Розкопки О.А.Щербачова і І.А.Зарецького, 1888 р. ПКМ, інв. № А.151.

Кохнівка, обабіч сучасного Полтавського проспекту, між річками Крива Рудка (справа) і Кагамлик (зліва)], зібрано чимало дрібного череп'я, почасти помережаного енеолітичного виробу, трохи лупаних, з кременистого пісковцю скалок, шматків глиняної обмазки по очереті, дрібних уламків од залізних речей”⁷⁶.

А вже наприкінці 1928 р. Кременчуцький окрвиконком виділив більше 3000 крб. на проведення археологічних розвідок та розкопок, почав контролювати хід земляних робіт на території округи, повідомляв про найцінніші знахідки Всеукраїнський археологічний комітет⁷⁷. Несанкціоновані розкопки було припинено⁷⁸ і, звісно ж, не без участі міліції та відомих органів ДПУ.

Власне „радянський” етап у археологічному вивченні території та округи міста охоплював другу й останню чверті ХХ ст. Він характеризується проведенням здебільшого розвідкових робіт і ретельними зборами підйомних матеріалів на пам'ятках, формуванням музейних колекцій, а також проведенням окремих охоронного характеру розкопок. Так, влітку 1930 р. у Кременчуцькому повіті здійснив археологічні розвідки завідувач відділу археології Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею І.М.Са-

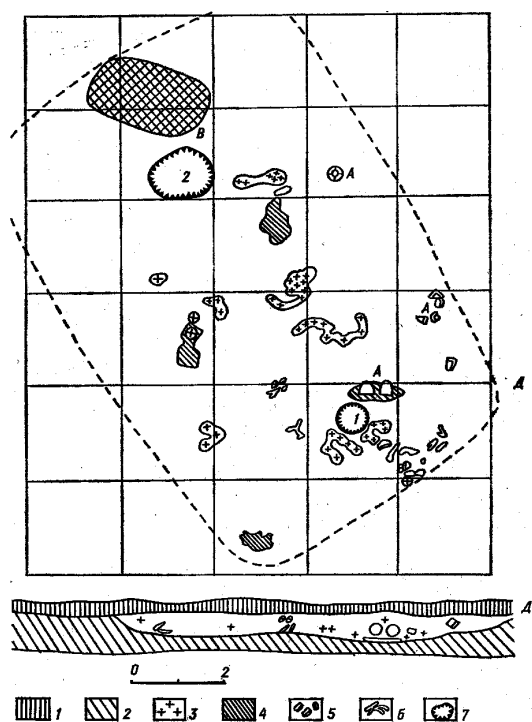

Рис. 16. План і перетин житла № 4 на поселенні сабатинівської культури поблизу с.Чикалівка.

За І.М.Шарафутдіновою.

1 — чорнозем; 2 — суглинок; 3 — вуглини та попіл;
4 — перепалена глина; 5 — каміння; 6 — кістки; 7 — ями;
А — посудини; В — глиняні „хлібці”.

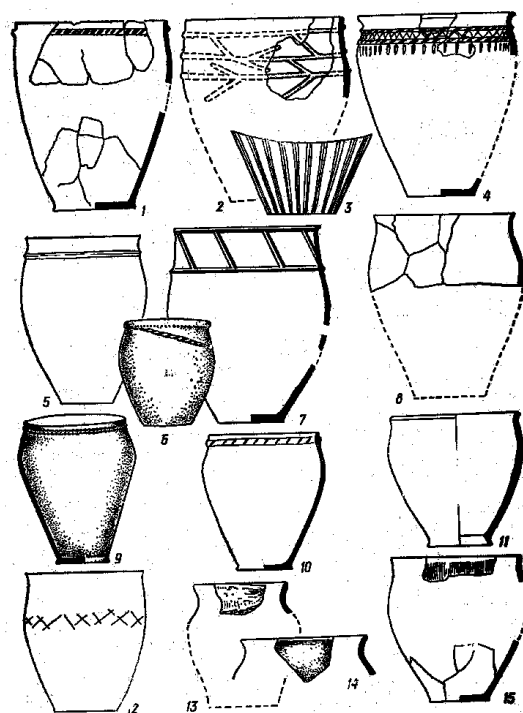

Рис. 17. Кераміка з розкопок поселення сабатинівської культури поблизу с.Чикалівка.

За І.М.Шарафутдіновою.

Фонди ІА НАНУ.

Кухонні горщики баночних, реберчастих і округлобоких форм.

мойловський. Він обстежив пам'ятки в гирлі Псла, відкрив ряд поселень черняхівської культури і давньоруського часу, оглянув кургани в околицях Омельника, Великої Кохнівки і Крюкова, зробив опис цих пам'яток. У його звіті вперше згадується і неолітичне поселення на території міста — у Раківці⁷⁹. Епізодичні відвідини Кременчука археологами відбувалися і наприкінці 1930-х рр., проте вони не мали польових дослідницьких результатів. Згадаємо лише розвідку, здійснену на початку Другої світової війни ще одним археологом Полтавського музею — М.А.Станом, який оглядав у червні 1941 р. кургани і майдани у Градизьку⁸⁰, обстежив зруйнований сільськогосподарськими роботами курган у с.Недогарки Кременчуцького району із кромлехом та похованням представника ямної культурно-історичної спільності⁸¹.

У 1937 р. відкрито Кременчуцький краєзнавчий музей, який вже на той час мав власну археологічну колекцію. Її основу склали предмети в тому числі і зі складу колишнього археологічного зібрання античних пам'яток родини Муравйових-Апостолів у Хомутці⁸², знахідки, що випадково виявлялися під час розбудови промислового міста у 1930-ті рр. На жаль, свідoctв про склад і долю цієї збірки збереглося обмаль. Фонди довоєнного музею і вся його документація безслідно зникли під час окупації міста німецькими військами 1941-1943 рр.

У повоєнні роки археологічне вивчення Кременчуцьких теренів розгортається лише наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр., коли розпочинаються роботи з підготовки до затоплення значних територій узбережжя Дніпра при спорудженні Кременчуцького і Дніпродзерж-

жинського водосховищ. Першим етапом таких досліджень стали суцільні розвідки на планованій під затоплення території, здійснювані у 1958-1961 рр. силами археологічних експедицій Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Я.Телегіна, В.М.Даниленка, М.П.Кучери. У ході цих обстежень оглянуто кілька десятків різночасових поселень і стоянок в околицях Кременчука, в тому числі Раківське поселення доби неоліту-бронзи, селище черняхівської культури у Малій Кохнівці⁸³. На деяких нововиявлених пам'ятках, зокрема, поселенні сабатинівської культури у с.Чикалівка (рис.16; 17), ґрунтовому могильнику неолітичної та енеолітичної доби у с.Кам'яні Потіки (рис.18), селищі черняхівської культури поблизу с.Максимівка та інших проведені археологічні дослідження⁸⁴. Згодом відомі археологи — І.М.Шарафутдінова та Д.Я.Телегін — опублікували результати цих охоронних розкопок⁸⁵, а частина досліджених об'єктів стала набутком учених лише через півстоліття⁸⁶ і ввійшла до ґрунтовних праць з української археології⁸⁷. Хоча вказані розкопки були здійснені все ж таки поза межами міста і його найближчих околиць.

Цікаво, що під час роботи академічних експедицій, влітку 1959 р. при роз-

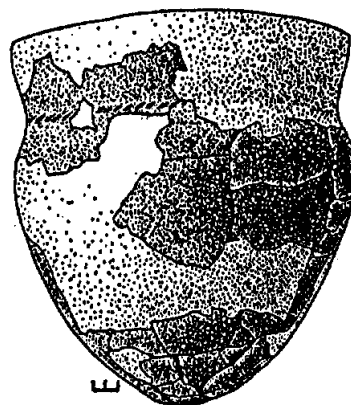

Рис.18. Енеолітичний ліпний горщик середньостогівської культури з поховання поблизу с.Кам'яні Потіки. За Д.Я.Телегіним. Фонди ІА НАНУ.

ширенні Кохнівського глиняного кар'єру у північно-західній частині селища Велика Кохнівка (неподалік від вже згаданої Олексіївки), було знищено невеликий курган, що містив впускне поховання кочівника салтівської культури. Знахідки з цього комплексу — посуд, залізне стремено (рис.19) — були передані начальником Полтавського управління промбудматеріалів В.П.Захарченком до Полтавського краєзнавчого музею⁸⁸.

Наслідки проведених на кінець 1970-х рр. досліджень і наявну інформацію про

Рис.19. Посуд і стремено салтівської культури з кургану на території Кременчука — Кохнівського глиняного кар'єру. Кераміка, залізо. Селище Велика Кохнівка, 1959 р. ПКМ, інв. №№ А. 1918-1920.

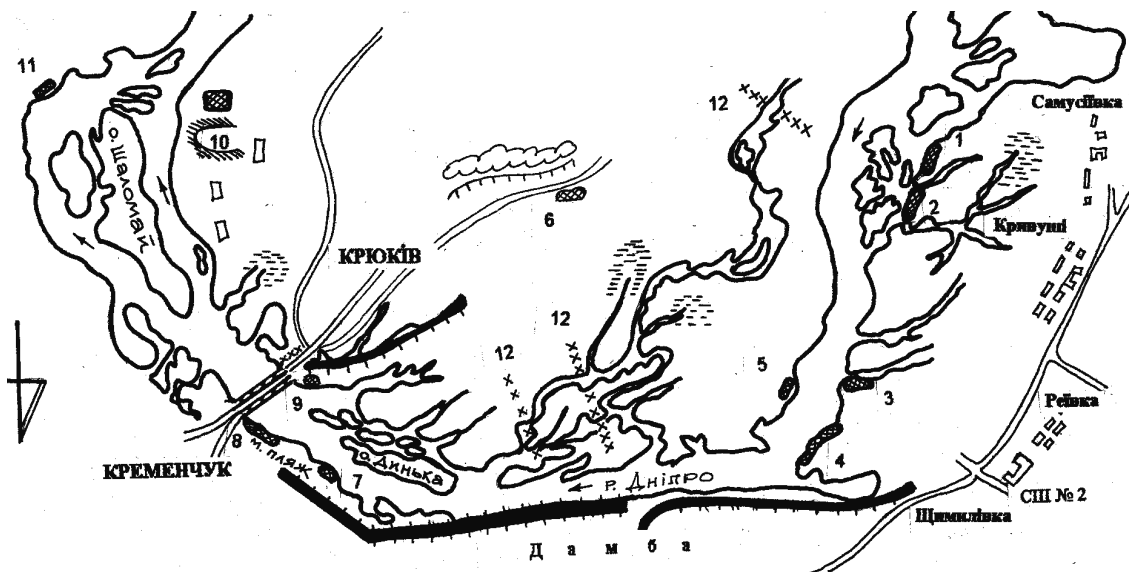

Рис.20. Маршрутна схема розвідок П.С.Потапенка 1965-1987 рр. Архів КрКМ.

- 1 — с.Самусіївка; 2 — с.Кривуші; 3 — Реївка; 4 — Олександрівський хутір; 5 — знахідки кераміки навпроти Олександрівського хутора, на правому березі Дніпра; 6 — с.Чечелеве; 7, 8 — Кременчуцький міський пляж; 9 — Крюків, неподалік мосту; 10 — Раківка та шламонакопичувач; 11 — знахідки кераміки епохи бронзи навпроти Раківки, на лівому березі Дніпра; 12 — рештки дерев'яних паль від гаток XIX ст.

пам'ятки археології території Кременчука та округи було узагальнено полтавською дослідницею Г.О.Сидоренко в „Довіднику з археології України. Полтавська область”⁸⁹, де містяться дані про понад 60 існуючих чи вже знищених часом пам'яток археології. Для території району ця кількість перевищує 250 пам'яток.

Паралельно із дослідженнями археологів з 1970-х рр. розпочинає свою збиральницьку діяльність робітник заводу шляхових машин, член правління Полтавського наукового товариства краєзнавців П.С.Потапенко. Його зусиллями на протязі 30 років були зібрані яскраві археологічні матеріали з території та околиць міста, виявлені в районі середньої школи № 2 (у минулому — Олександрівський хутір) (рис.20, 21), на Щемилівці, Реївці, Раківці і поблизу заводу силікатної цегли⁹⁰. Більша частина його ретельно задокументованих знахідок була передана до Кременчуцького історико-краєзнавчого музею, що відновив роботу у 1966 р. Саме матеріали розвідок П.С.Потапенка, особливо пам'яток первісної епохи, і ляг-

ли в основу сучасних уявлень про стан заселеності території міста за доби неоліту — раннього залізного віку.

У 1970-х рр. зборами археологічних матеріалів в районі Олександрівського хутора — Генеральських круч (Реївка, Щемилівка і далі — до сіл Кривуші та Самусіївка) епізодично займалися наукові співробітники Кременчуцького музею Л.Ф.Бережко, І.О.Познанський, київський археолог Ю.Омельченко, краєзнавець П.С.Потапенко та інші. Але вже на початку 80-х рр. XX ст. фахові інтереси музейників були сконцентровані у зоні активної водної ерозії на лівому березі Кременчуцького водосховища, звідки надходили масові і далеко не ординарні матеріали, що вимагали неодноразових розвідок-екскурсій, роботи з місцевими колекціонерами для врятування від загибелі хоча б предметів із численних розмитих пам'яток⁹¹.

Цікаву сторінку у вивченні археологічного минулого Кременчука відкрив і технік зв'язку Кременчуцького льотного училища А.М.Кальницький, який про-

водив збори археологічних матеріалів, починаючи з 1983 р. Його зусиллями були знову віднайдені перевідкладені матеріали Раківського багатощарового поселення на правому березі Дніпра у Крюкові. Всі зібрані знахідки надійшли до фондів Кременчуцького краєзнавчого музею⁹².

З 1972 р. розпочала краєзнавчі археологічні розвідки група аматорів на чолі з вихованцем Д.Я.Телегіна О.Б.Порубаєм. Упродовж 1973-1976 рр. були виявлені поселення доби бронзового віку біля с.Лашки, окремі знахідки в околицях заводу силікатної цегли, вантажного порту, міського пляжу і на одному з дніпровських островів⁹³.

Початок 1980-х рр. ознаменувався відродженням фінансування великих археологічних експедицій, робота яких була направлена на вивчення розмитих водосховищами пам'яток узбережжя Дніпра. У 1981-1983 рр. на Полтавщині працювала комплексна експедиція „Славутич” Інституту археології АН УРСР та УТОПІК, очолювана доктором історичних наук, професором Д.Я.Телегіним. Основні пам'ятоохоронні заходи здійснювалися з метою врятування наукової інформації про старожитності та дослідження зникаючих пам'яток археології у зонах розмивів Кременчуцького і Дніпродзержинського водосховищ. Наслідком діяльності кількох загонів експедиції стали обстеження стоянок і поселень епохи палеоліту-бронзи у пониззі Псла і Сули (рис.22), на обох берегах Дніпра вище і нижче Кременчука⁹⁴.

Розпочаті дещо пізніше археологічні розвідки з укладання археологічної частини „Зводу пам'яток історії та культури” в 1986 р. проводилися й у Кременчуцькому районі, де дослідницею пам'яток пізньоримської епохи та часу становлення слов'янських археологічних культур Г.М.Некрасовою здійснене ретельне картографування курганів, в тому числі й на території та в найближчій окрузі Кременчука — в Автозаводському районі міста, у Великій Кохнівці, поблизу сс.Білецьків-

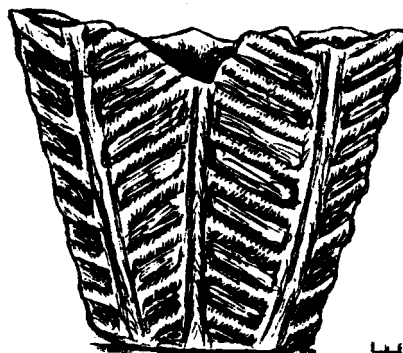

Рис.21. Нижня частина ліпного горщика культури багатовалякової кераміки з кол. Олександрівського хутора у межах Кременчука. Знахідка і рисунок П.С.Поталенка, 1992 р. *Фонди КрКМ.*

ка, Омельник, Паризької Комуни, Рокитне, Піщане тощо⁹⁵. За результатами цих розвідок у 1988 та 1989 рр. були проведені рятівні археологічні розкопки окремих напівзруйнованих курганів поблизу сіл Білецьківки, Кириленок і Муштів⁹⁶, де виявлені кілька поховань ямної культури (Білецьківка), два ямних, катакомбне та зрубне і рештки зруйнованого поховального комплексу пізньоскіфського часу (Кириленки) (рис.23), два ямних і зрубне поховання доби бронзового віку (Мушти)⁹⁷.

Сучасний етап археологічного вивчення території та округи Кременчука, що, власне, належить вже до історії Ук-

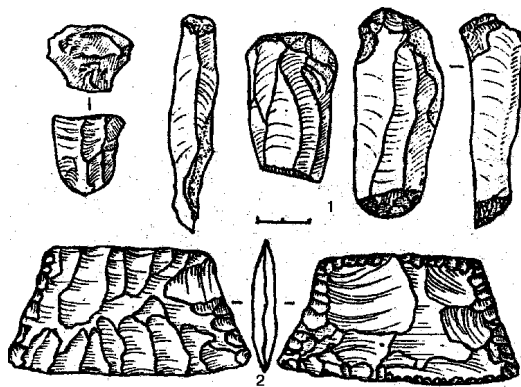

Рис.22. Вироби з кременю із палеолітичних стоянок поблизу сс. Кагамлик (1) та Васьківка-2 (2), відкритих роботами експедиції „Славутич”. За Д.Я.Телегіним. *КрКМ.*

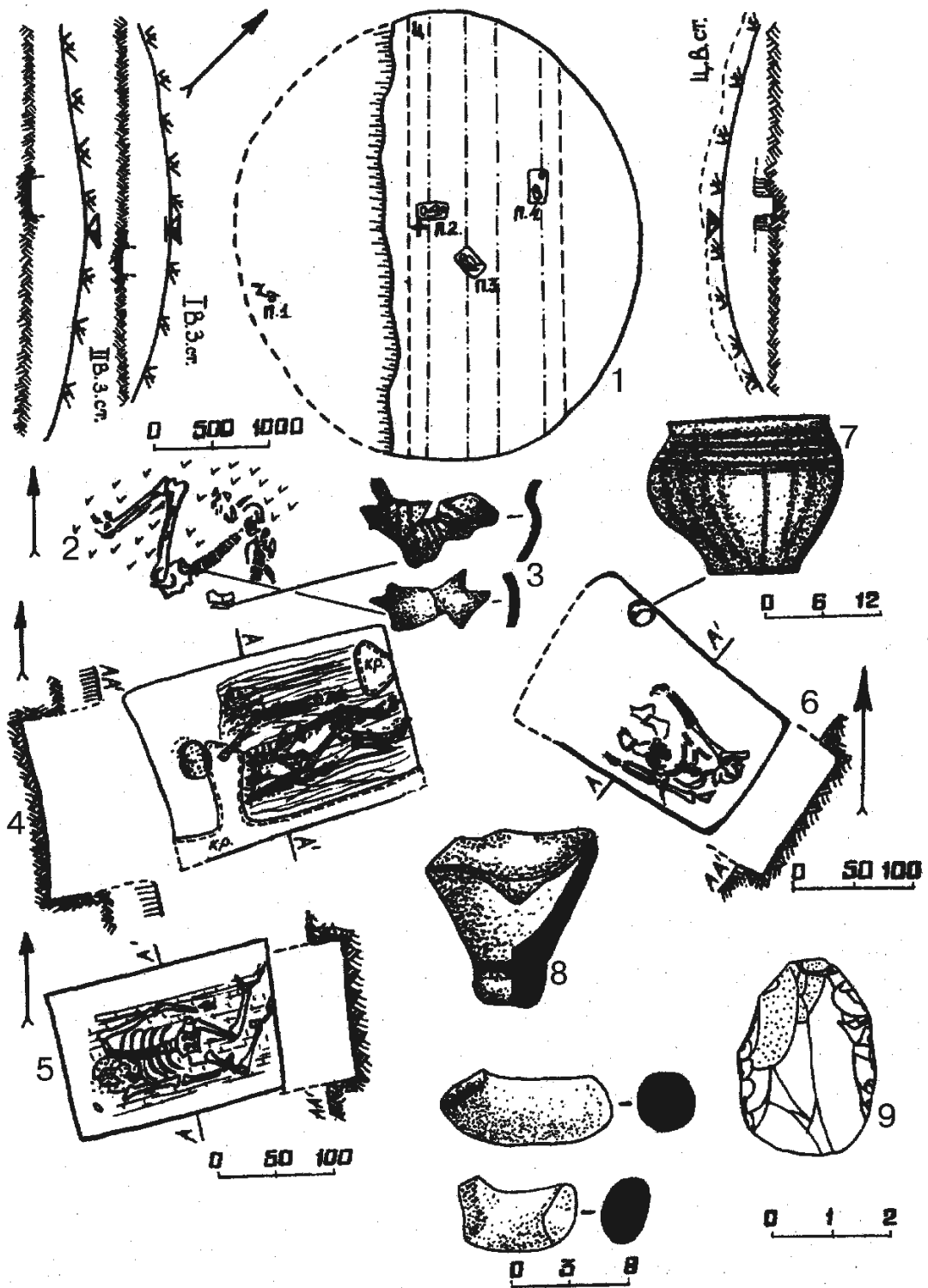

Рис.23. Матеріали розкопок зруйнованого кургану поблизу с.Кириленки. За І.С.Мельниковою.
 1 — план і перетин кургану; 2,4,5-6 — плани поховань; 3,7 — знахідки з поховань; 8-9 — знахідки з насипу (Фонди ПКМ).

раїнської держави, характеризується дещо значнішим розмахом польових робіт та постановкою і вирішенням конкретних пам'яткоохоронних чи дослідницьких проблем. Його початок співпав у часі з підготовкою до відзначення 425-річного ювілею міста. Він позначений виходом у світ оглядової праці з історії краю найбільш впливового кременчуцького краєзнавця, доктора історичних наук, професора Л.І.Євселевського⁹⁸. Автором наведені деякі зі вказаних вище відомостей про пам'ятки археології, зокрема, повідомлення про проведення розкопок курганів в районі Градизька і Білецьківки, розвідки М.Я.Рудинського вздовж лівобережжя Дніпра та дослідження поселення доби бронзи в Чикалівці, окремі знахідки викопної четвертинної фауни та стародавніх предметів, добірка фактів щодо збережених майданів в околицях Кременчука, Глобинському і Кременчуцькому районах. Першою гідною уваги згадкою про Кременчук Л.І.Євселевський вважає свідчення Е.Лясоги 1594 р. про залишки старого замку (укріплення) на місці впадіння р.Кагамлик у Дніпро, а також про старі руїни у межах міста, зафіксовані Г.Л. де Бопланом. Дослідник дотримується думки В.Б.Антоновича про побудову Кременчуцької фортеці за часів Вітовта — між 1382 та 1430 рр. — та зруйнування її незабаром татарами Менглі-Гірея. Щодо походження назви міста, Л.І.Євселевський поділяє погляди цього видатного українського історика й археолога та пояснення академіка П.І.Кеппена: Керменчик (пізніше Кременчук) — від „ке” („кир” — *там.*) — підвищення, „чик” — маленький, тобто невелике підвищення з укріпленням на березі Дніпра⁹⁹.

Наступний етап історії міста Л.І.Євселевський пов'язує з універсалом Сигізмунда III 1591 р. про необхідність спорудження фортеці в урочищі Кременчук, зазначаючи, що укріплення так і не були побудовані¹⁰⁰. В плані пошуку фактів до вирішення питання про заснування міста

автор розглядає і згадку про будівництво поблизу сучасного Кременчука російським воеводою Адашевим 1559 р. флотилії чайок. Підсумовуючи наведені дані, історик констатує, що на місці сучасного Кременчука у XVI ст. не існувало постійного населеного пункту: „Поселення, що виникали тут, неодноразово дощенту руйнувалися татарами або зникали разом із ухадниками після закінчення промислового сезону”¹⁰¹. Такий стан справ він пояснює неспроможністю польського уряду у XVI ст. організувати надійний захист прикордонних територій. Остаточне заснування Кременчука автор пов'язує з колонізаційним рухом на Лівобережжя у другій половині XVII ст., свідчення цьому вбачає і в „Описі України” Г.Л. де Боплана (1635 р.)¹⁰² Праця Л.І.Євселевського стала і своєрідною офіційною версією сучасного розуміння першовитоків та часу появи Кременчука як міського центру. Корективи до неї мали внести лише археологічні дослідження, що час від часу все ж проводилися у межах району.

У контексті вивчення поховальних курганних пам'яток доби енеоліту-бронзи Кременчуччини необхідно згадати про проведені в 1992-1993 рр. охоронні розкопки трьох груп курганів на лівому березі Псла у Чирівці під Комсомольком, сс.Підлужне (Підлужжя) та Єривівка Кременчуцького району, здійснені експедицією ІА НАН України на чолі з кандидатом історичних наук Ю.О.Шиловим, в ході яких вивчалися унікальні стратифіковані кургани „Цегельня” (рис.24) і „Кормилиця”¹⁰³. Результати цих робіт мають істотний вплив на розуміння ряду культурних явищ епохи енеоліту-бронзи, аналогічних за перебігом процесам на теренах Кременчука. Згадані розкопки супроводжувалися й розвідками місцевих краєзнавців М.П.Стахіва, С.О.Єремєєва та В.В.Лямкіна вздовж долини лівобережжя Псла, в районі сс.Дмитрівка і Золотнище, де виявлено ряд поселень епохи неоліту, енеоліту, бронзи, раннього залізного віку та

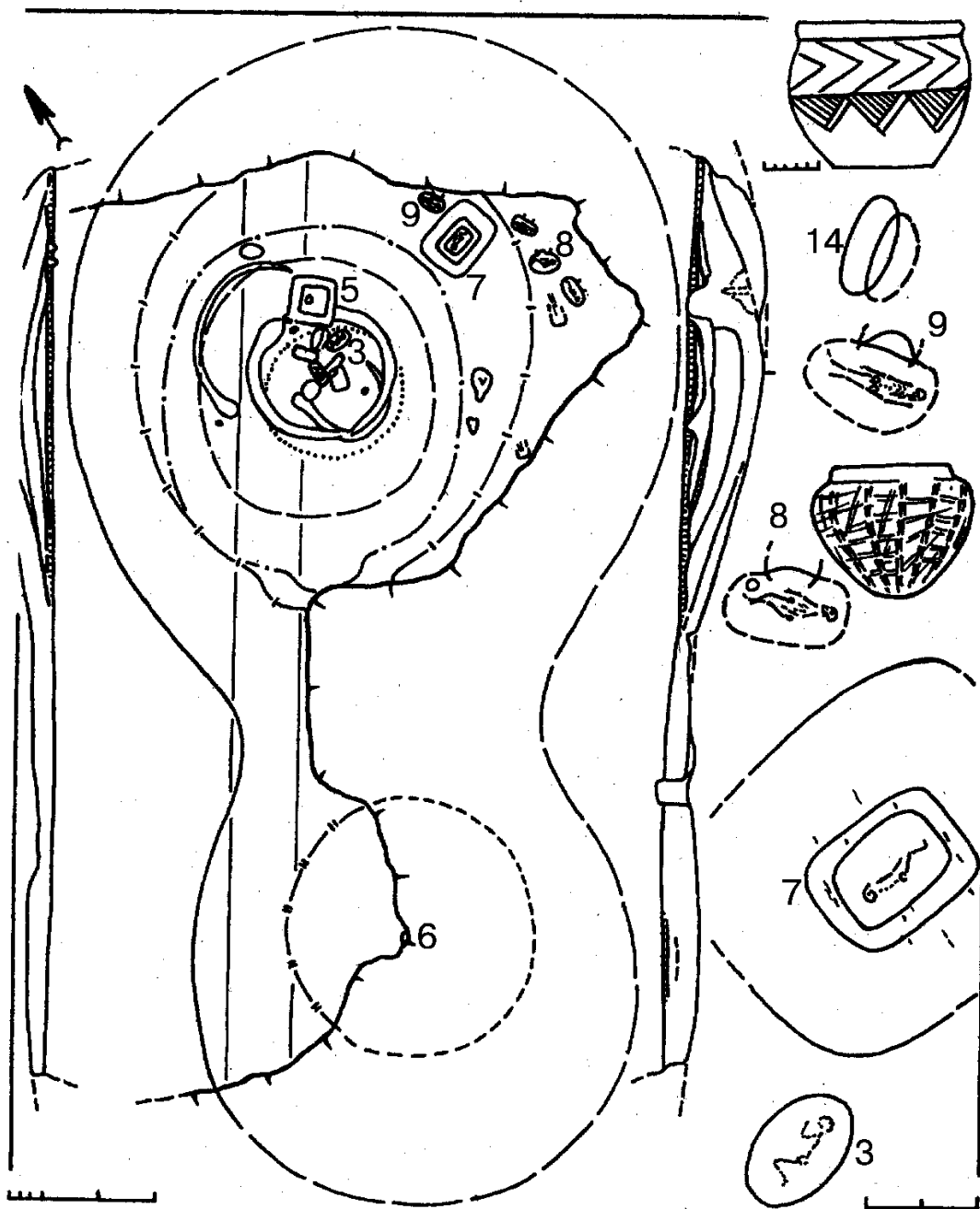

Рис.24. План, перетини і поховання бронзового віку кургану „Цегельня” поблизу с.Підлужжя (Підлужне).
За Ю.О.Шиповим, 1992 р. (посуд — Комсомольський ІКМ).

давньоруської доби¹⁰⁴. Частина матеріалів цих робіт вже оприлюднена друком¹⁰⁵.

Помітний внесок у вивчення археологічного минулого Кременчука доклали і докладають наукові співробітники Кре-

менчуцького краєзнавчого музею¹⁰⁶. Саме вони здійснювали невеликі розвідки і збори матеріалів у розмивах, що знайшло відображення у фондовій обліковій документації та істотно вплинуло на форму-

вання колекцій музею. Кременчуцькі музейники виїжджали на місця за фактами руйнувань та у разі виявлення окремих випадкових знахідок, збирали серед населення старожитності і розрізнені повідомлення про них. А ще, з ентузіазмом оглядали береги Дніпра і приток, острови, здійснюючи ці науково-збиральницькі заходи переважно у власний вільний час. Серед позначених помітними надходженнями до музею розвідок та екскурсій необхідно назвати такі:

1983, 1984 рр. — розвідки в районі Раківки у Крюкові, здійснені І.В.Кракало, Т.В.Скрипінською й активістами-краєзнавцями О.Б.Порубаєм, М.Безуглим та ін.;

1991 р. — обстеження урочища „острів Зелений”, де в середині 1980-х рр. була виявлена кераміка скіфської доби та епохи бронзи (Т.В.Скрипінська, І.В.Кракало, В.К.Гайшинський, О.Скрипінський та ін.);

1994 р. — розвідка на острові Стрілечий (І.В.Кракало, О.В.Паламарчук, Н.В.Музиченко);

1996 р. — обстеження острова Шеломай I та острова Стрілечий (Т.В.Скрипінська, І.В.Кракало, Н.В.Музиченко, І.М.Соколова, В.К.Гайшинський);

1996 р. — огляд пам'яток на Раківці в Крюкові (А.М.Кальницький, І.В.Кракало, О.О.Кракало)¹⁰⁷.

Наслідком цих обстежень стала поява краєзнавчих газетних і наукових статей, довідок в архіві Кременчуцького музею¹⁰⁸, насамкінець, побудова археологічної експозиції, що вважається однією з кращих на Полтавщині¹⁰⁹.

Музей постійно поповнює археологічну колекцію за рахунок збору і придбання випадкових знахідок, виявлених у межах міста. Однією із таких акцій стало збереження комплексу посуду з поховання черняхівської культури, випадково відкритого при господарських роботах у Крюкові навесні 1992 р. Не менш несподіваним для музейників стало відкриття трьох збережених посеред міської забудови курганів в районі Великої Кохнівки 1996 р.¹¹⁰ Значну роль у зосередженні в музеї даних про старожитності Кремен-

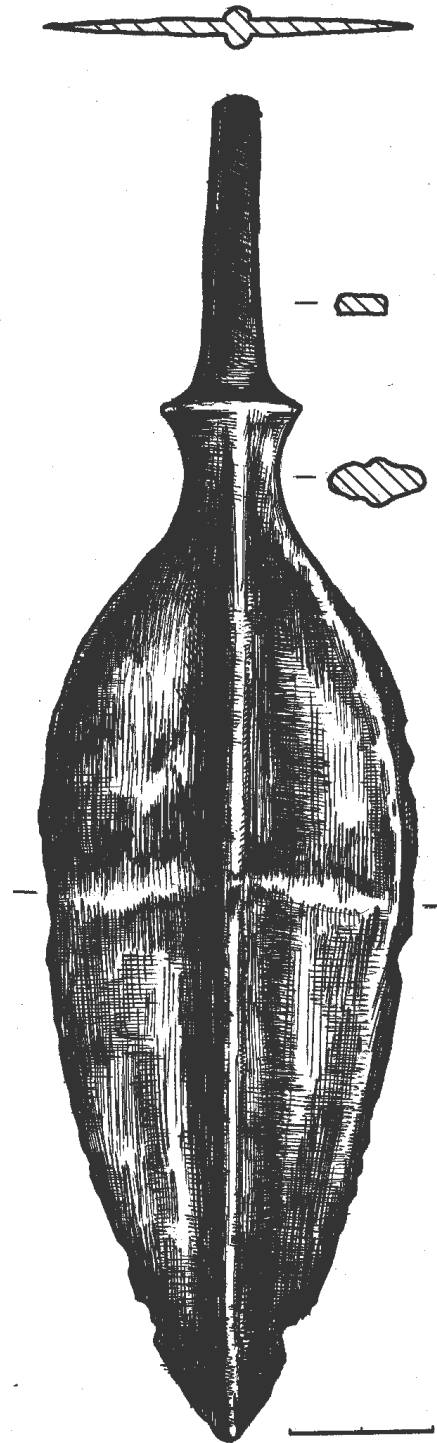

Рис.25. Кинжал сабатинівської культури з ур. Барбара I у Комсомольську. Бронза. КрКМ, інв. № А.959.

чука відіграють і зв'язки з місцевими колекціонерами, шкільними громадськими музеями, установами різного профілю (рис.25). Як наслідок, у Кременчуцькому музеї зібрана велика археологічна колекція — понад 6000 од. зб., яка поступово, проте регулярно, вводиться до наукового обігу, експонується на виставках у Кременчуці, Полтаві, інших містах. Цьому сприяють і постійні зв'язки музею з науковими центрами, насамперед, Інститутом археології НАН України, Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, вузами, музеями України й області, участь співробітників закладу у конференціях та семінарах.

В останній час археологічні дослідження в мікрореєоні частіше проводяться ученими Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Зокрема, експедиція пам'яткоохоронної установи, очолювана кандидатом історичних наук О.Б.Супруненко, провела обстеження зони спорудження майбутнього кар'єру Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ „Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат” між сс.Єристівка, Ємці, Солонці, Волошине і Дуканічі Кременчуцького району, здійснила розвідки в окрузі та на території м.Комсомольськ¹¹. Внаслідок цих робіт виявлено й описано близько 70 нових пам'яток археології — курганів та курганних груп (рис.26), місцезнаходжень і поселень, відкрита пізньомезолітична стоянка кукрецької культури (рис.27) „Комсомольська” поблизу с.Підлужне (Підлужжя) Кременчуцького району¹². У 2003 р. розпочаті масштабні охоронні розкопки курганів на території спорудження кар'єру, в ході яких вже досліджено 8 насипів та частина поселення зрубної культури поблизу сс.Волошине та Ємці. У курганах виявлено понад 50 поховальних комплексів різних епох — від доби енеоліту (середньостогівська та пост-

мариупольська культури) до золотоординської епохи. На особливу цікавість заслуговують два вщент пограбовані за доби пізнього українського середньовіччя і в 1920-х рр. впускні скіфські поховання, поховання чоловіка-воїна середньосарматського часу та чотири впускні могили кочівників післямонгольської епохи¹³.

Продовженням цих робіт восени 2003 р. стали розвідкові обстеження території та округи міста Кременчука, проведені групою фахівців Центру, за участю науковців Кременчуцького краєзнавчого музею (О.Б.Супруненко, І.М.Кулатова, І.В.Кракало, К.М.Мироненко та ін.), а також невеликі розкопки на території історичного центру міста — у межах При-

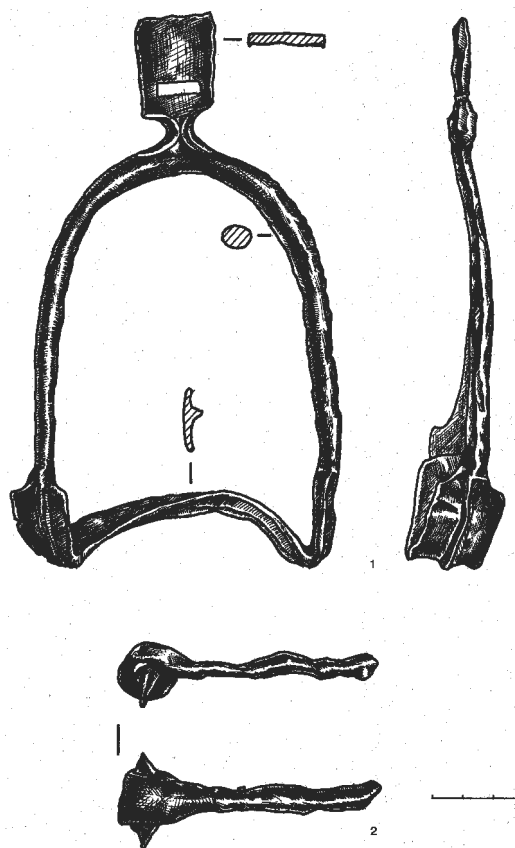

Рис.26. Стремено й уламок пряжки салтівської культури, виявлені поряд із групою курганів III поблизу с.Волошине. Залізо. Розвідки Кулатової І.М., Мироненка К.М., Супруненка О.Б., 2003 р. Комсомольський ІКМ.

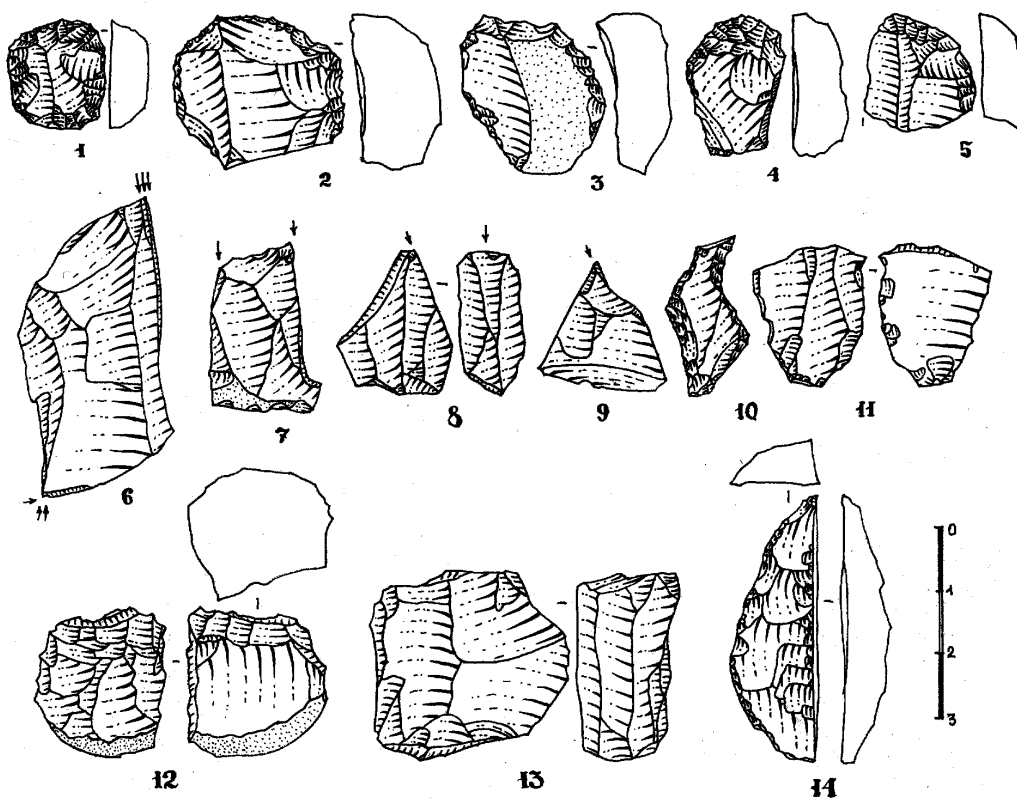

Рис.27. Вироби з кременю зі стоянки кукрецької культури доби мезоліту поблизу с.Підлужжя (Підлужне). Розвідки Кулатової І.М., Мироненка К.М., Супруненка О.Б., 2003 р. Комсомольський ІКМ.

дніпровського парку. Під час досліджень виявлено й обстежено близько 20 археологічних пам'яток, а також встановлено наявність збережених культурних нашарувань у межах історичного ареалу Кременчука, що відносяться до сабатинівської культури, давньоруського часу (XII – перша половина XIII ст.), другої половини XVII та першої половини XVIII ст. Отримано обнадійливі результати щодо перспективності проведення археологічних досліджень в історичному центрі міста, здійсненні розкопок окремих пошкоджених пам'яток на його околицях. Оглянуті й сліди видобування граніту та використання поверхні масиву видатної геолічної пам'ятки — містоутворюючого ядра історичного центру Кременчука — відомої скелі „Реєстр (Репер)”, нещодавно відкритої для огляду від поверхневих на-

шарувань групою ентузіастів-кременчужан на чолі з А.М.Бишенком¹⁴.

Дослідження ці мали продовження і в грудні 2003 р., коли в контексті підготовки матеріалів до археологічної частини „Зводу пам'яток історії та культури” Полтавської області здійснене обстеження пам'яток археології Кременчуцького району (К.М.Мироненко, О.Б.Супруненко). Під час останнього проводилося і комплексне вивчення археологічних колекцій Кременчуцького краєзнавчого музею, безпосередньо пов'язаних, за походженням, із територією та округою Кременчука (І.М.Кулатова, І.В.Кракало та ін.). Наслідки цього попереднього етапу вивчення пам'яток найдавнішого минулого міста на Дніпрі¹⁵ і лягли в основу пропонованого читачеві видання.

Література

1. **Січинський В.** Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С.48-50.
2. **Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana.** Opisy Ukrainy / Pod red. Wojcka Z. — Warszawa, 1972. — S.183.
3. **Tagebuch** des Erik Lassota von Steblau. — Halle, 1866.
4. **Ляссота Ерих.** Путевые записки / Пер. с прим. Бруна Ф. — Одесса, 1873. — С.26; **Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana.** Opisy Ukrainy... — S.183; **Супруненко О.** Пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XVI-XVII ст. // КСП. — Полтава: вид. ЦОДПА, 1994. — Вип. 2. — С.135.
5. **Ляскоронский В.Г.** Гильом де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной Росии. — К., 1901. — С.5-9.
6. **Боплан Гийом Левассер де.** Опис України. — К.: Наук. думка, 1990. — 14. — С.37.
7. **Боряк Г.В.** Додатки // Боплан Гийом Левассер де. Опис України. — К.: Наук. думка, 1990. — С.151-152.
8. **Кордт В.А.** Материалы по истории русской картографии. — К., 1910. — Вып.2. — Карты 30-32.
9. **Челеби Эвлия.** Книга Путешествия: Извлечение из соч. турецкого путешественника XVII в. / Пер. и комм. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — Вып.1: Земли Молдавии и Украины.
10. Там само. — С.81.
11. **Zrodla dziejowe /** Opisane przez A.Jablonowskiego. — Warszawa, 1877. — Т.5. — S.225-226.
12. **Okolskij S.** Russcha Porida rosis et liliis. — Leopoli, 1646.
13. **Путешественные** записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. — СПб.: при Имп. Акад. наук, 1787. — С.231-232.
14. **Зуев В.Ф.** Полтавщина в „Путешественных записках” 1781 року / Упоряд. та наук. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — С.20, 21, 24, 26, 39-40.
15. **Супруненко О.Б.** Василь Зуев та його опис Полтавщини кінця XVIII ст. // Зуев В.Ф. Полтавщина в „Путешественных записках” 1781 року. — Полтава: Археологія, 1999. — С.5.
16. **Лушакова А.Н., Евселевский Л.И.** Улицами старого Кременчука. — Вид. 2-е, перероб. і доп. — Кременчук: Вид-во „Кременчук”, 2001. — С.58-59.
17. **Полтавщина:** Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.412. — Фото.
18. **Кременчука плани** // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С. 405.
19. Там само. — С.405.
20. **Полтавщина:** Енциклопедичний довідник. — С.412.
21. Там само. — С.406.
22. **Тимофеенко В.И.** Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К.: Наук. думка, 1984. — С.92-93; **Тимофеенко В.И.** Формирование градостроительной культуры Юга Украины (м-лы к Своду памятников истории и культуры народов СССР). — К., 1986. — С.25-26, 104,111; **Зуев В.Ф.** Полтавщина в „Путешественных записках” 1781 року. — С.22, 27; **Лушакова А.Н., Евселевский Л.И.** Улицами старого Кременчука. — С.7-19.
23. **Полтавщина:** Енциклопедичний довідник. — С.406-407.
24. **Курінний Петро.** Історія археологічного знання про Україну. — Мюнхен, 1970. — С.7.
25. **Спицын А.А.** [О Мельгуновском кургане 1763 г.] // Зап. Моск. Имп. археол. общ-ва. — М., 1901. — Т.ХІІІ. — С.270; **Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т.** Археологія та стародавня історія України. — К.: Либідь, 1992. — С.27.
26. **Борисяк Н.Д.** Несколько слов о новейших археологических находках в Харьковской и Екатеринославской губерниях // Тр. III AC. — К., 1878. — Т.2. — С.208.
27. **Скирда В.В.** Археологічні дослідження геологів Харківського університету // АЛТУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.151.
28. Інститут рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України. — Ф.113. — Спр.19. — Арк.56.
29. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: Свод топографических сведений. — Полтава: изд. ПУАК, 1917. — 105, XIX с.
30. Там само. — С.23-24
31. Там само. — С.74.
32. **Антонович-Мельник К.** Археологічні дослідди на Кременчуччині // КЗ ВУАК за 1925 р. — К.: вид. ВУАК, 1926. — С.81.
33. **Скирда В.В.** Археологічні дослідження геологів Харківського університету. — С.152.
34. **Гуров А.В.** Геологическое описание Полтавской губернии: Отчёт Полтавскому губернскому земству. — Харьков: тип. Зильберберга М.Ф., 1888. — С.47-104.

35. **Документи** з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: Зб. док. / Упоряд. Супруненко О.Б. — Полтава: вид. ПКМ, 1993. — С.124-126; **Супруненко О.Б.** Пам'ятки археології Полтавщини в матеріалах Докучасвської експедиції 1888-1890 рр. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.108.
36. **Самородов В., Муха В., Кигим С.** Він працював на нашій землі // Кременчуцька зоря. — м.Кременчук. — 1988. — 23 березня. — С.4; **Кигим С.Л.** В.І.Вернадський і Полтавський краєзнавчий музей // ТДП Першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во „Полтава”, 1989. — С.85.
37. **Матеріали** к оценке земель Полтавской губернии: Естественно-историческая часть. Отчёт Полтавскому губернскому земству: Кременчутский уезд / Сост. Вернадским В.И. — СПб.: изд. ПГЗ, 1892. — С.35, 108.
38. **Николайчик Ф.Д.** Город Кременчук. — СПб., 1891.
39. Там само. — С.10.
40. Там само. — С.26-28.
41. Там само. — С.26-30.
42. **Географическая карта** Полтавской губернии. — М.: изд. ПГЗ, 1901. — 1 арк.
43. **Кулатова І.М.** Статистичне зведення про кургани Полтавщини Л.В.Падалки // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С.110.
44. **Симоненко Ігор, Супруненко Олександр.** Археологічні дослідження вчених архівних комісій України // Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії „Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903-2003)”. — Полтава: АСМІ, 2003. — С.421.
45. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: изд. ПУАК, 1914. — С.197-198, 218.
46. Там само. — С.138.
47. Там само. — С.147, 157-158, 170.
48. **Падалка Л.В.** Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1905. — Вып.1. — С.159; **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение... — С.171, 174, 178.
49. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение... — С.181.
50. Там само. — С.183, 184.
51. Там само. — С.191-193.
52. Там само. — С.25.
53. Там само. — С.36.
54. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение... — С.41.
55. Там само. — С.47.
56. Там само. — С.48; **Супруненко О.Б., Супруненко О.О.** До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: вид. ЦП НАНУ, 2000. — Вып.9. — С.87-88.
57. АЮЗР. — К., 1888. — Ч.VII. — Т.I. — С.83-85; **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение... — С.50.
58. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение... — С.55, 73.
59. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.III. — С.1-82.
60. **Супруненко О.Б.** Археологічні розвідки В.Г.Ляскоронського в Посуллі // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.222-238; **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.210, 234 та ін.
61. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья. — С.23, 24.
62. Там само. — С.24-25.
63. **Супруненко А.Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.14.
64. [**Щербаківський В.М.**] Діяльність Музеїв // Зап. Українського наук. т-ва дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вып.1. — С.97; **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.47. — Табл.V:14; **Спицын А.А.** Поля погребальных урн // СА. — Москва, 1948. — Вып. 10. — С.65-66; **Махно Е.В.** Памятники черняховской культуры на территории УССР: (М-лы к составлению археологической карты) // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — № 82. — С.39.
65. **Супруненко А.Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея. — С.16-17.
66. **Рудинський М.Я.** Результати екскурсії в Кременчуцький та Кобеляцький повіти 20.IX – 29.X.1922 р.: (Доповідь Полтавському науковому

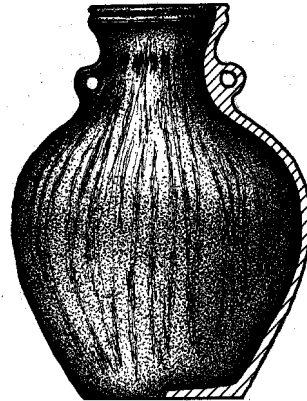
- товариству) // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003 (12-13). — С.24.
67. **Гавриленко І.М.** До локалізації палеолітичного місцезнаходження Скакалка // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.78, 80.
68. **Памятники** материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Авт. Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Телегин Д.Я., Махио Е.В., Шарафутдинова И.Н. и др. Отчёт о разведках археологических памятников в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1959/5. — 60 арк.;
69. **Рудинський М.Я.** Результати екскурсії в Кременчуцький та Кобеляцький повіти... — С.24.
70. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. — С.40-61.
71. Там само. — С.40. — Табл.ІІІ: 9-10, 15, 18.
72. Там само. — С.47, 48. — Табл.V: 16, 18.
73. **Нестуля А.А.** Охрана памятников археологии Полтавщины в первые годы Советской власти // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во „Полтава”, 1990. — С.5.
74. **Чиркова М.Ю.** З історії охорони пам'яток археології на Полтавщині в 20-х роках ХХ ст. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.121.
75. **Нестуля А.А.** Охрана памятников археологии Полтавщины в первые годы Советской власти. — С.5.
76. **Антонович-Мельник К.** Археологічні дослідження на Кременчуччині // КЗ ВУАК за 1925 р. — К.: вид. ВУАК, 1926. — С.82.
77. **Чиркова М.Ю.** З історії охорони пам'яток археології на Полтавщині в 20-х роках ХХ ст. — С.123.
78. **Нестуля А.А.** Охрана памятников археологии Полтавщины в первые годы Советской власти. — С.6.
79. **Самойловський І.М.** Звіт за археологічні розвідки року 1930 // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 327. — 13 арк.
80. **Степанович С.П., Супруненко О.Б.** Останній польовий сезон Микити Стана // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.21-25.
81. **Стан М.А.** Зі щоденникових записів (1941 р.) // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.26-27.
82. **Супруненко О.Б.** Іван Муравйов-Апостол: Біля витоків античної археології // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.16.
83. **Телегин Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П. и др.** Отчёт о разведках археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 году (Полтавская и Черкасская области) // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1958/1е. — 45 арк.;
84. **Телегин Д.Я., Шмаглий Н.М., Кучера М.П. и др.** Отчёт о разведках археологических памятников в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1959/5. — 60 арк.;
85. **Телегин Д.Я., Махио Е.В., Шарафутдинова И.Н. и др.** Отчёт о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-61 гг. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1960-61/4. — 86 арк.;
86. **Митрофанова В.И., Телегин Д.Я., Шмаглий Н.М.** Обследование памятников неолита и бронзы в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 году // КСИА АН УССР. — К., 1962. — Вып. 12. — С.94-99; **Кучера М.П., Драчук В.С.** Памятники раннеславянского времени и Киевской Руси в зоне водохранилища Днепродзержинской ГЭС // КСИА АН УССР. — К., 1962. — Вып. 12. — С.10-102.
87. **Даниленко В.Н.** Археологические работы в районе села Максимовки на Черкашине. Отчёт за 1958 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — № 4337-4339. — 15, 25 арк.;
88. **Костюченко И.П.** Отчёт Максимовского отряда древнерусской Кременчугской экспедиции 1959 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — № 3476-3477. — 20, 25 арк.;
89. **Шарафутдинова И.М.** Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука // Археологія. — К., 1964. — Т.17. — С.153-169; **Телегин Д.Я.** Дніпро-донецька неолітична культура. — К.: Наук. думка, 1969. — 258 с.;
90. **Шарафутдинова И.Н.** Племена Степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1975. — С.11-15.
91. **Телегин Д.Я.** Середньостогівська культура епохи міді. — К.: Наук. думка, 1973. — 168 с.;
92. **Шарафутдинова И.Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — С.19-25, 38; **Беззаянская С.С., Отрощенко В.В., Чердиченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н.** Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1986. — С.84-86, 88-92.
93. **Telegin D.Ya.** Dereivka. A settlement and Cemetery of Copper Age horse keepers on Middle Dnieper // British Archaeological Reports. — Oxford, 1986; **Левченко Д.І.** Ранньосередньовічні поховання в урочищі Тошило // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.120-121; **Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Папченко Ю.В.** Среднеостоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона: Археологический ана-

- лиз материалов и каталог памятников. — Луганск: Шлях, 2001. — С.15-16 и сл.; **Обломский А.М.** Днепропольское Лесостепное Левобережье в поздне-римское и гуннское время. — М.: Наука, 2003. — С.85 та ін.
87. **Археология** Украинской ССР. — Т.1: Перво-бытная археология. — К.: Наук. думка, 1985. — С.161, 491-492; Т.3: Раннеславянский и древне-русский периоды. — К.: Наук. думка, 1986. — С.74-75; **Телегин Д.Я.** Неолитические могиль-ники мариупольского типа. — К.: Наук. думка, 1991. — С.87.
88. **Мельникова И.С.** Салтівське поховання в околицях Кременчука // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 2 (10). — С.116.
89. [**Сидоренко Г.О.**] Полтавська область // Археологічні пам'ятки Української РСР: Короткий спи-сок. — К.: Наук. думка, 1966. — С.263, 270; **Сидо-ренко Г.О., Махно Є.В., Телегин Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.59-64.
90. **Потапенко П.** Скарби моїх мандрів // Кремен-чущкий машинобудівник. — м.Кременчук. — 1974. — 29 листопада. — С.2; **Його ж.** Знахідки на берегах Дніпра // Вісник Кременчука. — м.Кре-менчук. — 1992. — 20 червня. — С. **Потапенко П.** Нові “секрети” старого Дніпра // Вісник Кремен-чука. — м.Кременчук. — 1995. — 4 листопада. — С.5 та ін.
91. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кремен-чущі // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.378. — Арк.5-7.
92. Там само. — Арк.8-9.
93. **Розвідки Порубая О.Б.** // Архів КрКМ. — Спр. А-148. — 12 арк.
94. **Телегин Д.Я., Нужный Д.Ю., Яневич А.А.** От-чет о работе экспедиции „Славутич” в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1983/19. — 37 арк.; **Суп-руненко А.Б.** Отчет о работе Полтавского отряда археологической экспедиции „Славутич” в зоне Днепродзержинского водохранилища 1982 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1982/38. — № 20416-20418; НА ПКМ. — Спр.04-176. — 39, 54 арк.; **Супру-ненко О.Б., Телегин Д.Я., Титова О.М.** Из робіт експедиції „Славутич” на Середньому Дніпрі // Археологія. — К., 1989. — № 2. — С.132-135; **Ти-това О.М.** Поселення дніпро-донецької етнокуль-турної спільності на Полтавщині // 100-річчя Пол-тавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Пол-тава: вид. ПКМ, 1991. — С.32-33.
95. **Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасо-ва А.М.** Отчет об археологических исследовани-ях разведотряда Полтавского краеведческого му-зея в составе ЛРСЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 году // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.15, 15А. — 73 арк.
96. **Супруненко А.Б.** Археологические исследо-вания Полтавского краеведческого музея. — С.24; **Мельникова И.С.** Раскопки курганов у сел. Муш-ты и Кириленки // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.59-65.
97. **Луговая Л.Н.** Отчет о раскопках археологич-еской экспедиции Полтавского краеведческого музея в 1988 году // НА ПКМ. — Спр. 03-280. — Арк.1-6; **Мельникова И.С.** Отчет о раскопках кургана у с.Кириленки Кременчугского района Полтавской области в 1989 году // НА ПКМ. — Спр. 03-295. — Арк.2-8; **Кулатова І.М.** Про деякі старожитності пізньоскіфської доби у межириччі Ворскли і Сули // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003 (12-13). — С.116.
98. **Євселевський Л.І.** Кременчуччина з давніх часів до ХІХ століття. — Полтава: Криниця, 1995. — 95 с.
99. Там само. — С.7-10.
100. Там само. — С.12.
101. Там само. — С.13.
102. Там само. — С.15-16.
103. **Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахив Н.П., Еремеев С.А.** Отчёт о раскопках кургана „Це-гельня” у с.Пидлужье Кременчугского р-на Полтав-ской области [в 1992 г.] // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.368-369. — 28, 43 арк.; **Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А.** Отчёт о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области [в 1993 г.] // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.370. — 32 арк.; **Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А.** Альбом иллюстраций к Отчёту о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области [в 1993 г.] // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.371. — 34 арк.; **Ши-лов Ю.А.** Арийские святилища и курганы из устья Псла // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С. 37-41; **Шилов Ю.А.** Святили-ща энеолита-бронзы в устье Псла // АДУ 1993 р. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1997. — С.145-148; **Кула-това Грина, Супруненко Олександр.** Населення пізньоенеолітичної доби передстепових просторів Полтавщини // П'ята Полтавська наукова кон-ференція з історичного краєзнавства: Матеріали доповідей і повідомлень (3-4 грудня 2003 р.). —

- Полтава: вид. ПДПУ ім. В.Г.Короленка, 2003. — С.263-264; **Шилов Юрій, Мироненко Костянтин**. Пізньокочівницькі поховання у пониззі Псла // Там само. — С.265-269.
104. **Еремеев С.А.** Альбом к Приложению I к Отчёту о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области [в 1993 г.] // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.372. — 20 арк.
105. **Єремєєв С.О.** Розвідки поблизу с.Дмитрівка // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.84; **Гейко А.В., Стахів М.П.** Кинджал з фондів історико-красназничого музею м.Комсомольськ // Там само. — С.89, 4 с. обкл.; **Жуков Ю.С.** Середньовічна зброя у зібранні Комсомольського музею // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003 (12-13). — С.101.
106. **Щоденник** археологічних досліджень Кременчуцького красназничого музею за 1983-1996 рр. // Архів КрКМ. — Спр. А-149.
107. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці. — Арк.8-10.
108. **Кракало І.В., Порубай А.Б.** Новые археологические материалы в коллекции Кременчугского историко-краеведческого музея // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: вид. ПКМ, 1988. — С.30-31; **Телегин Д.Я., Порубай А.Б., Баранов В.Е. и др.** Палеолит в устье реки Сулы // ОДПАП: Третий обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава: Вид-во „Полтава”, 1990. — С.64-65; **Кракало І.В., Супруненко О.Б.** Посуд доби бронзи з нових надходжень Кременчуцького історико-красназничого музею // АЗ ПКМ. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — Вип. 1. — С.108-115; **Їх же.** Знахідка амфори VIII-IX ст. у Градизьку // Там само. — С.146-147; **Кракало І.В., Кулатова І.М.** Знахідки деталей кінської вузди з лівого берега Дніпра на Полтавщині // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.380; **Кракало І.В., Кулатова І.М., Левченко Д.І.** Люстерка [епохи Хань з смт. Градизьк та скіфського часу з с.Шушвалівка]; миски [черняхівської культури з сс. Жовнине і Кліщенці]; скроневі кільця [X-XII ст. з с.Жовнине] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.163-165, 173-174, 175-179; **Кракало І.В.** Культовий посуд черняхівської культури у зібранні Кременчуцького красназничого музею // Музеї. Меченати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.48-52; **Музиченко Н.В.** Знахідки шлейстоценової фауни в палеонтологічній колекції Кременчуцького красназничого музею // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.131-133; та ряд ін.
109. **Кременчугський** історико-краєведческий музей: Путеводитель / Бережко Л.Ф., Лушакова А.Н., Шушпанова Э.Г., Юшко Н.М. — Изд. 2-е, пер. — Харьков: Прапор, 1987. — С.11-14.
110. **Кракало І.** З глибини століть // Кремень. — м.Кременчук. — 1992. — 30 травня. — С.2; **Ї ж.** Піраміди степу // Вісник Кременчука. — м.Кременчук. — 1996. — 25 травня. — С.8 та ін.
111. **Кулатова І.М., Мироненко К.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б.** Археологічні розвідки в зоні Єриствівського родовища залізистих кварцитів у Кременчуцькому районі на Полтавщині // АБУ 2002-2003 рр. — К.: вид. ІА НАНУ, 2004. — С.123-126; **Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Розвідки в окрузі м. Комсомольськ // Там само. — С.198-200; **Артем'єв А.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Обстеження золотоординських пам'яток на Полтавщині // Там само. — С.62-64.
112. **Супруненко О.Б., Гавриленко І.М., Кулатова І.М., Лямкін В.В., Мироненко К.М.** Мезолітична стоянка „Комсомольська” поблизу с.Підлужжя на Кременчуччині // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003 (12-13). — С.43-45.
113. **Супруненко О.Б.** Перше десятиріччя діяльності Полтавського Центру археології // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. — Суми: вид. СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. — С.63-64.
114. **Присяник Тамара.** Візитна картка Кременчука: Геологічна пам'ятка віком у 3 мільярди років // Інформаційний бюлетень. — м.Кременчук. — 2003. — 3 липня. — № 26 (538). — С.6; **Єйсьмонт Володимир.** Кременчук стає старшим // АВтограф. — Кременчук, 2003. — 6 листопада. — № 45 (132). — С.5-6.
115. **Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В.** Звіт про археологічні дослідження у Кременчуці та на території Кременчуцького району Полтавської області у 2003 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 381. — 68 арк.

На С.12: *Серезка глодоського типу. Околиці смт. Градизьк. Кін. VII – поч. VIII ст. Золото. ОАМ НАНУ, інв. № 54273.*

II. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ КРЕМЕНЧУКА ТА ОКОЛИЦЬ

II.1. Загальна характеристика мікрорегіону

Одне з найбільших міст Полтавщини — Кременчук — займає площу понад 9 600 гектарів і розкинулося на обох берегах р.Дніпро. Більша частина міста розташована на лівому низинному березі ріки та лівобережному плато другої-третьої її терас. Ця частина знаходиться у межиріччі рр.Псел та Сула і характеризується істотним пониженням вододільного плато в бік Дніпра, у напрямку з північного сходу на південний захід. Підвищення другої борової тераси лівого берега Дніпра — відомої в Кременчуці як Піщана гора — здійснюється у північно-східній частині міста, над низинною ділянкою забудови.

У лівобережній частині Кременчука та на його околицях протікають дві річки — Сухий Кагамлик (ліва притока р.Дніпро) та Сухий Омельник (права притока р.Псел). Значна частина лівобережного міста знаходиться в заплаві Дніпра, що свого часу була густо вкрита болотами, невеликими озерцями, перемежованими лісовими масивами на дюнах і солонцями. Серед інших невеликих річок Кременчука потрібно назвати рр. Кагамлик і Крива Руда (Кривушка, Залізна), що несла свої води на лівому березі Дніпра — між Кагамликом і Пслом.

Правобережна ж частина міста — район колишнього посаду Крюкова — розкинулася у трикутнику підвишень першої і другої надзаплавних терас, з одного боку обмеженому річищем Дніпра — Домахою, куди впадали невеликі струмки — Крюків та Гнилуша, а з іншого — затокою від заплави колишньої ріки Семової.

Природні русла більшості названих водних артерій на сьогодні змінені внаслідок антропогенного втручання, особливо це стосується р.Кагамлик, що колись була північно-західною межею системи фортифікаційних споруд старого Кременчука. На деяких картах XIX — початку XX ст. міські річки Кагамлик і Крива Руда об'єднуються в єдину водну артерію і подекуди мають спільну назву. У кінці XIX ст. прибережна низинна частина міста в районі гирла Кагамлика, де знаходилися розкішні заплавні луки та озера — Плоске і Кагамлицьке, була затоплена водами Дніпра. Це призвело до утворення нових островів (наприклад, острову Фантазія). Зникли і вище зазначені озера, а гирло Кагамлика перемістилося на північ. Наприкінці XIX ст. поблизу гирла цієї річки ще були помітні масиви гранітних виходів-скель, аналогічні оголенням порід поблизу скелі „Реєстр”. На сьогодні Кагамлик протікає у підземному колекторі і впадає у Дніпро на західній межі міста —

в районі Шемилівки, колишніх артилерійських складів та вул. Прирічної.

Територія Кременчука з його найближчими околицями відноситься до пластових денудаційних та акумулятивних рівнин Дніпро-Донецької западини. Лівобережна частина міста — типова алювіальна льодовикова та водно-льодовикова акумулятивна понижена рівнина, правобережна — пластово-ярусна денудаційна, інтенсивно розчленована і підвищена рівнина. Характерною домінантою рельєфу є долина Дніпра, де в межах Кременчука помітно чотири її річкові тераси.

Перша тераса — заплавна, або лучна — наймолодша. Вона складена пісками і супісками. Її відносна висота над рівнем заплави Дніпра — 2,0-2,5 м (64-66 м над рівнем моря). Ця нижня тераса вкрита сипучими пісками, болотами і старицями. Саме на ній простежуються виходи на денну поверхню кристалічних порід, зокрема, гранітів і магматитів північно-східного схилу Українського кристалічного щита. Середня ширина цієї тераси — 4-6 км. Іноді перша тераса переривається підвищеннями другої тераси, по-

ява яких зумовлена наявністю неподалік річищ приток Дніпра.

Друга тераса — перша надзаплавна (на ній розташована більша частина міста) — спостерігається як в лівобережній, так і в правобережній частинах Кременчука. Її відносна висота 10-15 м (абсолютна 70-75 м). Поверхня нерівна, горбиста внаслідок наявності дюн та піщаних кучугур.

Третя тераса представлена невеличкими ділянками підвишень у Крюкові. Їх висота — 20-30 м (85-90 м над рівнем моря). Складена вона пісками, суглинками і супісками, що покривають поверхню на 4-6 м.

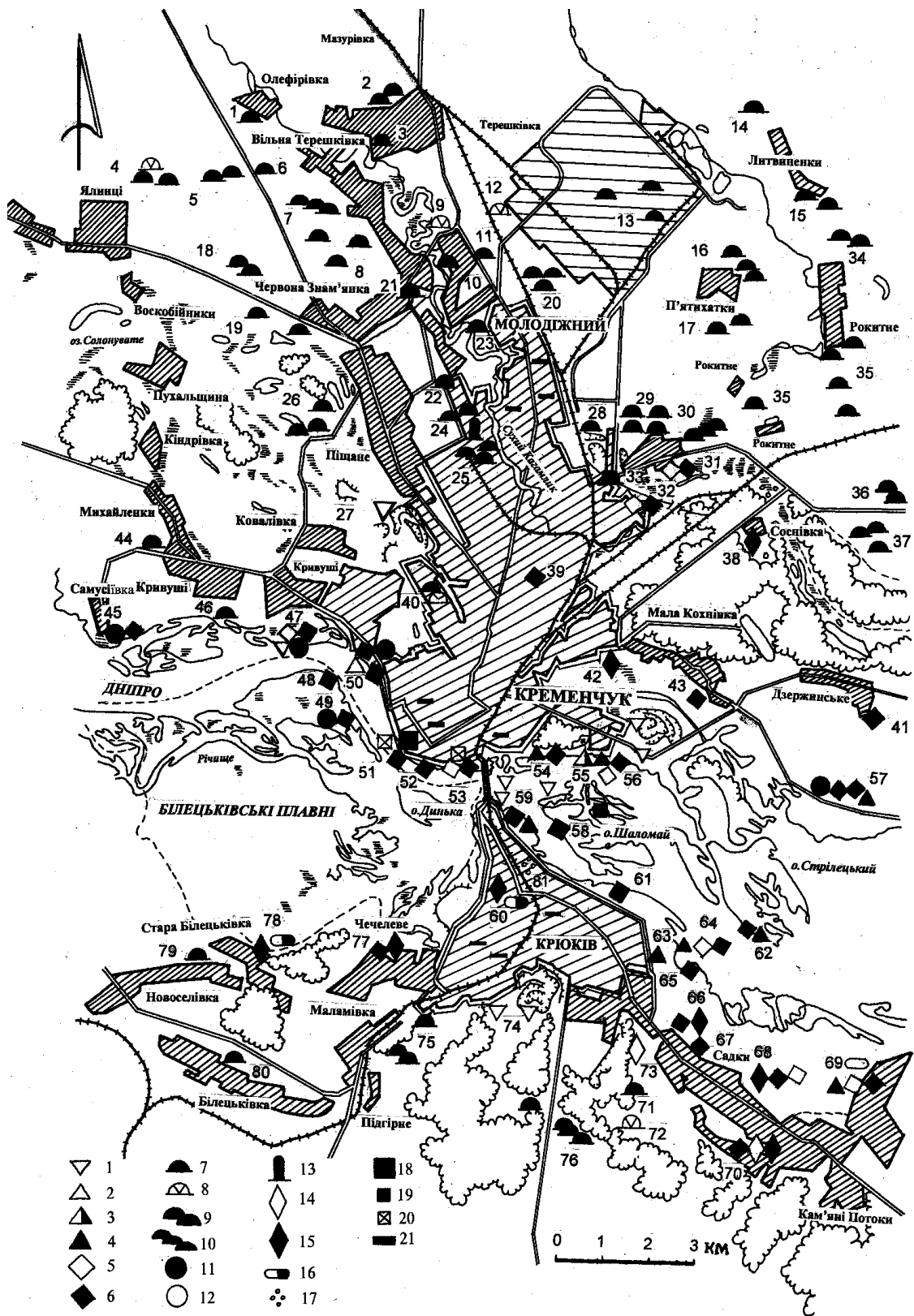
Четверта тераса простежується на північний схід від міста — в районі сучасного м'ясокомбінату, що в лівобережній нагірній частині міста. Висота її — 40-50 м (абсолютна 100-110 м). Складена вона потужною товщею пісків, покритих ярусами підмореного лесу та лесоподібними суглинками. Поверхня тераси слабкогорбиста. На правому березі четверта тераса домінує над Крюковим і високим крутосхилом обмежує західні терени Кременчука.

Річкова долина Дніпра має асиметричну будову. Лівобережжя — це широка терасова низовина, тоді як правобережжя — тягнеться вузькою смугою вздовж косогіру корінного берега. Для правобережної частини міста (Крюкова), що є підвищеною рівниною з рихлими відкла-

Рис. 28. Карта-схема місцезнаходження пам'яток археології на території м.Кременчук та в його околицях.

1 — Олефірівка, с., курган; 2 — Вільна Терешківка, с., група курганів; 3 — Вільна Терешківка, курган; 4 — Ялинці, с., група курганів та майдан "Три брати"; 5-7 — Вільна Терешківка, група курганів і кургани; 8 — Червона Знамянка, с., кургани; 9 — Терешківка, с., майдан; 10-11 — Терешківка, кургани; 12 — Терешківка, платформа, майдан; 13 — Кременчуцький нафтопереробний завод, кургани; 14-15 — Литвиненки, с., кургани; 16 — П'ятихатки, с., група курганів; 17 — П'ятихатки, кургани; 18 — Піщане, с., кургани; 19 — Піщане, курган і рештки кургану; 20 — Кременчук, мікрорайон Молодіжний — пл. Кагамлицька, група курганів; 21 — Червона Знамянка, с., зруйнований курган; 22 — Кременчук, вул. Ломоносова, рештки зруйнованого кургану; 23 — мікрорайон Молодіжний, старе Червонознамянське кладовище, курган; 24 — Кременчук, вул. Петровського, група курганів, кам'яна стела; 25 — Кременчук, вул. Некрасова і Полтавського проспекту, курган; 26 — П'ятихатки, с., курган і група курганів; 27 — Піщанський гранітний кар'єр, місцезнаходження кісток викопних тварин; 28 — кол. Кохнівський кар'єр будматеріалів, зруйнований курган; 29 — кол. хут. Олексіївка, група курганів (знесена); 30 — північно-східка околиця Великої Кохнівки — Рокитне, с., група курганів; 31 — південно-східна околиця Великої Кохнівки, місцезнаходження; 32 — с-ще Лашки, рештки поселення; 33 — Велика Кохнівка, ріг вул. Некрасова і Полтавського проспекту, курган; 34-35 — Рокитне, с., кургани; 36-37 — Потоки, с., групи курганів; 38 — Соснівка, с., поселення; 39 — Кременчук, район Педагогічного училища, місцезнаходження; 40 — Кременчук, кладовище поблизу 1-ї лікарні, кургани і майдан; 41 — Дзержинське, с., кол. хут. Батраки, поселення; 42 — Мала Кохнівка, поселення; 43 — Мала Кохнівка, місцезнаходження; 44 — Кривуші, с., курган; 45 — Самусіївка, с., рештки поселень та місцезнаходження; 46 — Кривуші, садовий кооператив "Будівельник", курган; 47 — Кривуші, рештки розмитих поселень; 48-49 — о-в Зелений, місцезнаходження; 50 — Кременчук, Олександрівський хутір — Реївка, поселення, місцезнаходження; 51 — Кременчук, Придніпровський парк, поселення, городище; 52 — Річковий вокзал, місцезнаходження; 53 — Кременчук, міський пляж, місцезнаходження; 54 — район Річкового порту, місцезнаходження; 55 — район Заводу силікатної цегли — бази об'єднання Нерудматеріалів, місцезнаходження; 56 — Малокохнівський гранітний кар'єр, знахідки кісток викопних тварин; 57 — кол. хут. Низи, рештки поселень; 58 — о-в Шеломай, місцезнаходження; 59 — Крюків, нижче мосту, місцезнаходження; 60 — Крюків, вул. Фрунзе — Космонавтів, поселення, ґрунтовий могильник; 61 — Крюків, чорнова станція "Металург", місцезнаходження; 62 — о-в Стрілечий, місцезнаходження; 63-65 — Крюків, Раківка, сліди поселення; 66 — Садки, с., ур.Погреби, поселення; 67 — Садки, вул.Щорса, поселення; 68 — Кам'яні Потоки, с., ур.Плавні, поселення; 69 — Кам'яні Потоки, ур.Сиваш, поселення і ґрунтовий могильник; 70 — Кам'яні Потоки, ур.Солоне, поселення; 71-72 — Садки, с., курган та майдан; 73 — Садки, поселення; 74 — Крюків, кар'єри, кістки викопних тварин; 75 — Маламівка, с., кургани; 76 — Садки, курган і група курганів; 77 — Чечелеве, с., рештки поселення; 78 — Стара Білецьківка, с., поселення, ґрунтовий некрополь; 79 — Новоселівка, с., рештки кургану; 80 — Білецьківка, с., курган; 81 — Крюків, скарб римських монет.

Умовні позначення: 1 — кістки викопних тварин; 2 — палеоліт; 3 — мезоліт; 4 — неоліт; 5 — енеоліт; 6 — бронзовий вік; 7 — кургани; 8 — майдани; 9-10 — групи курганів; 11 — скіфський час; 12 — сарматський час; 13 — кам'яна стела; 14 — зарубинецька культура; 15 — черняхівська культура; 16 — ґрунтові некрополі черняхівської культури; 17 — скарб римських монет; 18 — городище давньоруського часу; 19 — поселення доби Київської Русі; 20 — пізні середньовіччя; 21 — окремі знахідки.

деннями (лесами, суглинками), котрі легко розмиваються тимчасовими водостокками, характерна наявність ярів та балок. Результатом впливу свого часу Дніпровського зледеніння на рельєф Кременчука є льодовикові наноси — брили гірських порід, принесених могутніми селевими потоками, відомі в околицях Крюкова, біля с.Челеве¹.

Зазначена мережа рік, у безпосередній близькості й на берегах могутньої водної артерії — Дніпра, зі зручними мисами перших, других, а часом і третіх-четвертих терас обиралася стародавньою людиною для життя впродовж кількох останніх тисячоліть історії. Найраніше заселеною виявилася заплавна й надзаплавна частини узбережжя, де існували стоянки та поселення мезолітичного і неолітичного населення. За доби енеоліту — бронзи активного освоєння зазнали прибережні ділянки й миси першої-другої терас, а сухопутні шляхи пролягли по вододільних підвищеннях невеликих річок та вздовж долин останніх. Обабіч цих шляхів були зведені перші кургани, які вже за доби бронзового віку стали орієнтирами пролягання давніх доріг. За часу пізньої бронзи більш інтенсивно почали освоюватися надзаплавні ділянки дрібних річок. Ранній залізний вік додав до цього поступального процесу й активне пристосування для життя вигідно укріплених природою підвищень третьої-четвертої терас. А остаточне введення всієї навколишньої території у процес господарської діяльності відбулося лише наприкінці XVIII — у XIX ст. Таким же поступальним чином відбувалося й опанування острівної частини Дніпра, де від епохи енеоліту-бронзи намітилися кілька ділянок влаштування порівняно безпечних переправ — в районі сучасного річкового вокзалу і вище від нього та поряд із південно-західною околицею Крюкова — Раківкою.

Територія міста знаходиться в межах передстепової зони історичного ландшафту Подніпров'я — так званого Лівобережного терасового Лісостепу, який змінюється на плато четвертої тераси степовими ділянками, що довгою смугою тягнуться вздовж лівобережної частини узбережжя ріки до Київського Подніпров'я. Саме цей „степовий коридор” довгий час і визначав історичний характер відносин степового й лісостепового населення Середнього Подніпров'я — давніх землеробів і скотарів, осілих племен й кочівників, істотно впливав на історичні процеси, спричиняючи численні контакти й взаємовпливи, військові сутички, завоювання тощо, починаючи від епохи мідно-

го віку до фіналу пізньосередньовічного часу. Сліди існування такого „коридору” з рештками давніх шляхів міжрегіонального і місцевого характеру позначені ланцюжками насипів курганів — стародавніх поховальних споруд. Найважливіші з них простяглися рядами вздовж підвищень другої-третьої терас із південного сходу на північний захід на Лівобережжі Дніпра та по краю третьої-четвертої терас на Правобережжі. Вони вказували на траси давніх „бурштинового”, „солоного”, „зłodійського” суходільних торгових шляхів. Регіональні їх відгалуження, зав'язані на дніпровські Кременчуцьку та Переволочинську в гирлі Ворскли переправи, прямували на північ — вверх по правобережжю Псла, на північний схід — до Середнього Посулля — по обох берегах Кагамлика і Сухого Омельника. Функціонування цих шляхів вже позначене численними археологічними знахідками для епохи бронзи, більш помітне для скіфської та сарматської епох раннього залізного віку, знайшло відображення у давньоруській літописній спадщині та свідченнях пізньосередньовічних документів.

У Кременчуцькому мікрорегіоні наявні сліди перебування палеолітичної людини, є пам'ятки населення пізньомезолітичної доби, рештки стоянок і поселень представників дніпро-донецької неолітичної спільності, енеолітичних середньостогівських та постмаріупольських племен. Бронзова доба репрезентована слідами стійбищ, короткочасових поселень і підкурганними похованнями давньоарійського населення ямної та катакомбної культурно-історичних спільностей доби середнього бронзового віку, епоха пізньої бронзи — рештками поселень носіїв культури багатоваликової кераміки, зрубної, сабатинівської та білозерської культур. Старожитності раннього залізного віку позначають у мікрорегіоні проживання землеробського населення передскіфської і скіфської епох, присутність кочівників-кіммерійців та степових скіфів, наявність

тут на межі ер сарматів і ранньослов'янського населення зарубинецької культури. Коло розрізаних окремих, переважно випадкових, знахідок засвідчує перебування на Кременчуцьких теренах тюркомовних кочівників-гунів, давніх болгар, хозар, проходження Дніпровськими переправами угрів, а також проживання тут печенігів, торків і половців. Вздовж берегів Дніпра і в пониззі Псла виявлені поселення давньоруського населення, одне з яких існувало й у історичному центрі Кременчука. За післямонгольської епохи придніпровські простори стали територією Західного улусу Золотої Орди, а в XV ст. перейшли під юрисдикцію Литовсько-Польської держави. За пізньосередньовічної епохи на території міста виникає укріплений міський центр на окраїні Речі Посполитої — Кременчук, правонаступник перших укріплень край скелятого мису на узбережжі Дніпра за давньоруської і литовської епох (рис.28).

II.2. Найдавніші старожитності

Хоча коло найдавніших археологічних знахідок з території Кременчука порівняно незначне, проте вони викликають цікавість серед фахівців. Найбільш масово цей район репрезентований знахідками плейстоценової фауни — кістками викопних тварин, які свого часу були об'єктом полювання стародавньої людини. І можливостей для виявлення таких залишків у Кременчуці та окрузі виявляється чимало, адже тут розташовані до десятка нових та старих потужних і глибоких кар'єрів з видобутку гранітів, інших нерудних матеріалів, здійснювалися і здійснюються роботи з добування піску як з берегів Дніпра, так і вздовж фарватера, проводяться неодноразові поглиблення русла ріки, значні будівельні роботи.

Враховуючи те, що верхньопалеолітична людина оселялася у центрі Східноєвропейської рівнини, орієнтуючись на так звані мамонтові „кладовища”², дослід-

ники вважають райони концентрації відповідних решток перспективними для пошуків палеолітичних місцезнаходжень і стоянок³. До таких районів належить і Кременчуцькій мікрорегіон. Враховуючи те, що останнім часом значна група палеолітичних пам'яток (близько 20 пунктів) була виявлена у пониззі Сули та долині Дніпра (від гирла Сули до с.Максимівка вище Кременчука)⁴, вважається, що причинами такого скупчення слідів проживання стародавньої людини в одному місці була наявність певних запасів моренного кременю — сировини для виготовлення знарядь, покладів якої у Подніпров'ї не так вже і багато⁵. Саме наявність кременю у моренних льодовикових відкладеннях в районі Кременчука надає впевненості в існуванні вздовж гранітних скелястих берегів лівобережжя ріки та на навколишніх підвищеннях решток стоянок пізньопалеолітичної людини. На це вказують і виявлені поряд із конкретними пунктами скупчення кісток викопних тварин, частина з яких зберігається у палеонтологічних колекціях Музею палеонтології НАН України, Харківському історичному і Полтавському краєзнавчому музеях. Досить репрезентативною збіркою таких знахідок володіє і Кременчуцький краєзнавчий музей⁶.

Один із таких „кущів” знахідок розташований в районі сс. Ламане Глобинського — Гуньки і Потоки Кременчуцького районів, вздовж горішнього правобережжя Псла⁷, де у відслоненнях в околицях першого села, за повідомленням кандидата біологічних наук І.Б.Люріна, 1974 р. були випадково виявлені на глибині близько 4 м рештки пізньопалеолітичного житла з кісток мамонта, а в окрузі знайдено чимало кісток цієї гігантської тварини, шерстистого носорога, малого печерного ведмедя Інший „кущ” знахідок концентрується нижче Градизька по Дніпру, в районі сс. Максимівка — Недогарки — Піщане Кременчуцького району, де в обривах і кар'єрах не-

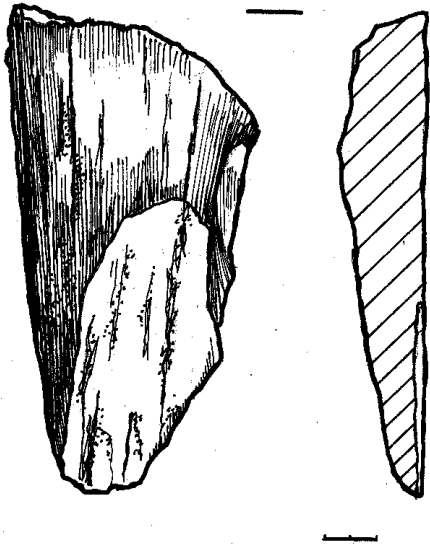

Рис. 29. Уламок бивня мамонта. З Дніпра, в районі Малокохнівського гранітного кар'єру. КрКМ, інв. № А.951.

одноразово траплялися кісткові залишки мамонта, бізона, шерстистого носорога. Нижче від цієї групи знахідок територіально можна виділити ще одне їх скупчення — в районі с.Кривуші та Генеральських круч, неподалік колишнього Олександрівського хутора — зуби і щелепи мамонтів, череп гігантського оленя тощо¹⁰. Є окремі знахідки кісток мамонта, бізона, шерстистого носорога і викопного коня вздовж р.Сухий Кагамлик у межах Кременчука, на його території та вздовж берегів Дніпра у центральній частині міста¹¹.

Найбільш масове скупчення плейстоценової мегафауни виявлене на місці Малокохнівського гранітного кар'єру, де у 1951-1954 рр. палеонтологами на чолі з доктором біологічних наук, майбутнім академіком АН УРСР І.Г.Підоплічком проводилися палеонтологічні розкопки. Це кістки мамонта, шерстистого носорога, первісного (викопного) коня, бізона, гігантського оленя тощо, що залягали на глибинах близько 5 м у шарах валунно-піщано-гравійних відкладень¹² чи були рознесені в результаті сповзання по схилу колишнього підвищення гранітної скелі-

масиву та наступного функціонування на ній кар'єру. До цього місцезнаходження тяжіє і група знахідок з намивів піщаних товщ із дна Дніпра в районі річкового порту, Заводу силікатної цегли та бази виробничого об'єднання Нерудбудматеріалів і кар'єру останнього. Аналогічні знахідки кісток мамонта відомі і в межах Крюкова, на правому березі Дніпра, де вони виявляються вздовж схилу підвищення другої тераси, на якому розмістилася забудова колишнього посаду, а також в районі кривківських гранітного та кар'єру цегельного заводу, на схилах третьої тераси ріки¹³.

Таким чином, у межах міста та його околиць виділяється не менше п'ятишести пунктів, де за доби палеоліту могли існувати стоянки чи місця мисливської діяльності палеолітичної людини. Виявлення їх — справа часу та наступних археологічних обстежень палеолітознавців.

На думку дослідників, частина знайдених решток хоботних з району Кременчука належать видам більш давнім, аніж мамонт пізнього типу. Так, на схилах гори Пивиха, що на межі Глобинського і Кременчуцького районів, відкриті залишки саме трогонтерієвого слона¹⁴. Подібні знахідки траплялися й на протилежному березі Дніпра. Зазначимо також, що район Кременчука лежить на стику виділених спеціалістами двох варіантів пізньопалеолітичного теріокомплексу — мамонтового і бізонового локальних варіантів поширення плейстоценової фауни¹⁵.

Серед значного числа знахідок кісток викопних тварин лише один уламок бивня мамонта, піднятий із передденних відкладень Дніпра потужною технікою в районі Малокохнівського гранітного кар'єру, має сліди обробки палеолітичною людиною. Це розколотий у давнину пластинчастий шматок середньої частини бивня, розміром 19x10x3 см, представлений в експозиції Кременчуцького краєзнавчого музею¹⁶ (рис.29).

Більш певні свідчення маємо для наступних історичних етапів освоєння тери-

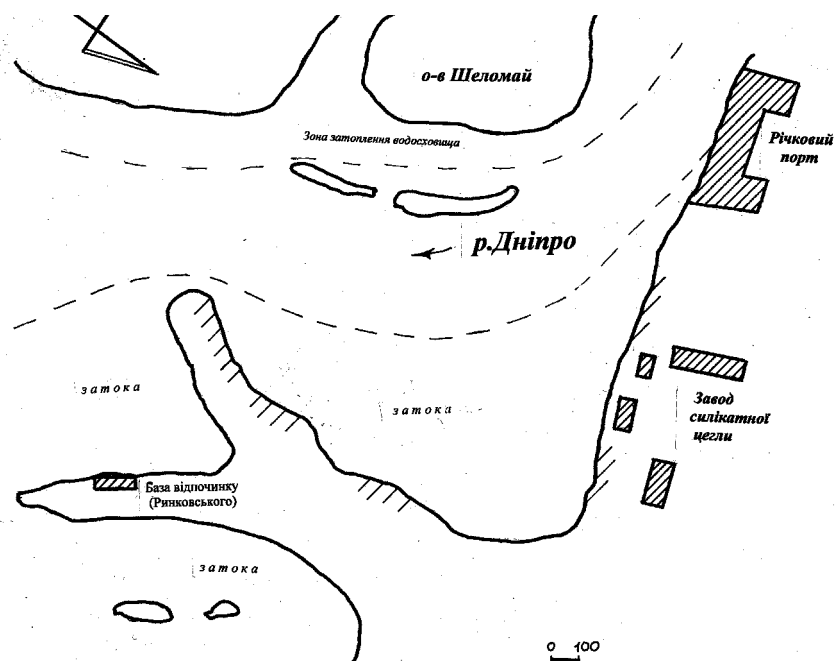

Рис. 30. Схема місцезнаходження матеріалів доби мезоліту, неоліту, енеоліту і бронзи. Кременчук, район Заводу силікатної цегли. За П.С.Потапенком, 1995 р.

торії міста людиною кам'яного віку. Вони відносяться до фінальної епохи *мезоліту* (кінець VII - VI тис. до н.е.).

Знахідки походять із району *Заводу силікатної цегли* на лівому березі Дніпра, що розміщений на східній околиці міста, а також на протилежному березі ріки — у південно-східній частині Крюкова, де виявлені рештки існування різночасової пам'ятки доби неоліту — бронзового віку, відомої як *Раківське поселення* (див. нижче).

Зважаючи на постійні потреби великої кількості піску для виробництва, Завод силікатної цегли, а також сусіднє виробниче об'єднання *Нерудбудматеріалів* щорічно брали і беруть його із руслу Дніпра, навпроти місця свого розташування. В результаті поряд із цими підприємствами утворилися дві великі штучні затоки (рис.28; 30). Після очищення піску, необхідного для виробництва цегли, залишаються великі купи відходів у вигляді скупчень гальки, глини, давніх валунів, мушель молюсків, шматків закам'янілої деревини, культурних залишків діяльності міста й експлуатації ріки людиною різних епох, серед яких виявляються і численні

старожитності, вимиті земснарядами з дна Дніпра. Деякі з них можуть пролити світло і на вирішення питання про час заселення людиною території сучасного міста.

У вересні 1995 р. з купи сміття, окатаних уламків кераміки XVIII-XIX ст. краєзнавець П.С.Потапенко вилучив невеличкий темний уламок кістки, померещаний прокресленим орнаментом, який відразу ж атрибутував як деталь вкладишевого наконечника на спис доби кам'яного віку і невдовзі передав до збірки Кременчуцького краєзнавчого музею¹⁷. Частина наконечника, виготовлена зі стінки трубчастої кістки дикої копитної тварини, має видовжену форму, тепло-коричневий колір, заполіровану поверхню. Довжина уламка — 13,8 см, максимальна ширина виробу — 3,7 см. Обидва кінці обламані, один із них звужений. Вздовж робочого краю — пази для вкладишів-мікролітів. Опуклий лицевий бік знаряддя прикрашений витонченою гравіровкою у вигляді видовжених загострених шестикутників із зубчастими краями. Композиція, на думку І.В.Кракало, зображує цілу серію таких же наконечників із гострими вкладишами по краях (контур

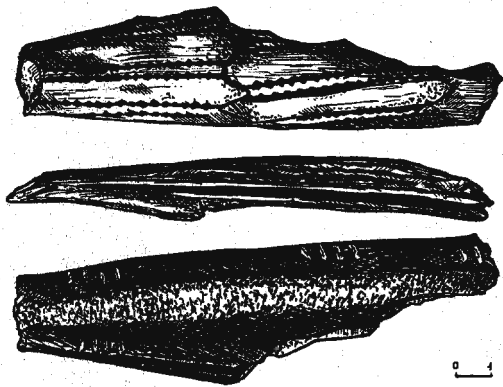

Рис.31. Фрагмент наконечника на спис.
Кременчук, район Заводу силікатної цегли.
Кукрецька мезолітична культура. КрКМ, інв. А.1677.

всіх зображень зубчасті), які, згідно із традиціями мисливської магії, мали підсилювати дію цього знаряддя. На його лицевому та зворотному боках, по краях, вирізані невеликі насічки поперек довгої вісі виробу, згруповані майже через однакові проміжки — по 4-6 (рис.31; див. також С.2 кольорової вкладки). Ці позначки могли відповідати кількості необхідних мікролітів-вставок із кременю. Знаряддя, як вважає доктор історичних наук, професор Л.Л.Залізник, відноситься до дніпровського варіанту кукрецької пізньомезолітичної культури і має, за формою, аналогію на мезолітичній стоянці Ігрень 8 під Дніпропетровськом¹⁸. Орнаментація ж виробу — унікальна.

Таким чином, наконечник списа — найдавніший витвір мистецтва з території Кременчука — мав, напевне, ритуальне призначення і використовувався кукрецьким населенням при полюванні на тура, коня, зубра і сайгака, яке принесло на територію мікрорегіону перші традиції відтворюючого господарства, сприяючи поширенню неолітизації місцевої людності у Середньому Подніпров'ї¹⁹.

Поодинокі знахідки виробів з кременю пізньомезолітичного населення зустрічалися й на Раківському поселенні епохи неоліту-бронзи (про що мова йтиме нижче), і на території Малокохнівського гранітного кар'єру, де знайдений виразний

геометричний мікроліт-трапеція — вклядень до подібного наконечника чи вістря стріли. А з околиць с.Крамаренки Кременчуцького району походить добре огранований одноплощадковий нуклеус із сіро-коричневого кременю з круговим сколюванням, що міг належати населенню донецької чи кукрецької пізньомезолітичних культур²⁰.

Уявлення про місце проживання мезолітичного населення і характер культурних залишків його життєдіяльності надає шойно відкрита у межах Кременчуцького району, на лівобережжі Псла, стоянка "Комсомольська", розташована на мисі другої тераси Дніпра неподалік від с. Підлужжя (Підлужне, пункт І). Вона також належить до старожитностей кукрецької людності і займає схилу частину мису, захищену від переважаючих узимку північно-західних холодних вітрів. Пам'ятка розташована неподалік від Солонцівської тракторної бригади агрофірми „Відродження”, на місці колишнього села, на розораному мисі другої тераси, що здіймається над заплавою на 5,5 м і позначений невеликим підвищенням над рівнем плато. Це сусідній, добре помітний серед округи, мис, поряд зі стрільчастим відрогом мису в ур.Цегельня, де дослідженнями 1992 р. розкопані 3 кургани та виявлена стоянка дніпро-донецького неолітичного населення²¹.

Більшість виробів із кременю зібрана на розораній поверхні, на рівнях 1,2-3,5 м вище заплави. Знахідки залягають на площі близько 0,8 га (70x150 м). До колекції входить 85 виробів із світло-сірого напівпрозорого та темно-сірого плямистого кременю жовняного походження, 83 із яких складають однорідний комплекс. Також виявлено кілька уламків кісток тварин і шматки вапняку з тріщинами від перебування у вогні.

Нуклеуси, що походять із пам'ятки, дрібні, спрацьовані. Обидва — атиповий і сплющений — мають по дві прямі площадки (рис.27:12-13). Їх супроводжують

кілька нуклеоподібних уламків. Підтвердженням того, що розщеплення сировини здійснювалося на стоянці, виступають дві поперечні скалки з торців крем'яних жовен на початковій стадії формування площадок нуклеусів. Відщепові заготовки переважають. Серед них превалюють товсті уламки й осколки неправильної форми, непридатні для виготовлення знарядь. Платівки представлені сегментами і дистальним кінцем широких скалок, проксимальним кінцем середньоширокої скалки та цілою короткою мікролітичною.

Знаряддя репрезентовані переважно високими скребачками: округла мініатюрна на платівчастому відщепі (рис.27:1), 3 підокруглих на уламках (рис.27:2-3), ушкоджена кінцевобічна на уламку (рис.27:4), кінцевобічна, на проксимальному кінці широкої платівки (рис.27:5), а також кутовими різцями: подвійним багатофасетковим (рис.27:6), подвійним на аморфному відщепі (рис.27:7), двома на уламках випадкової форми (рис.27:8-9). Більшість аморфних відщепів та уламків кременю мають окремі ділянки різної за характером та призначенням ретуші. Один з них вирізняється сформованою скобелеподібною виїмкою.

Серед платівок з ділянками дрібної епізодичної ретуші є дистальний кінець мікролітичної. У збірці представлений анкош у вигляді медіального сегменту середньоширокої платівки (рис.27:10). Виріб із окремими пласкими фасетками на вентралі та ушкодженнями у вигляді вищербин на бічних окрайках, виготовлений на проксимальному кінці широкої платівки, на думку кандидата історичних наук І.М.Гавриленка, може бути зіставлений із атиповими зразками вкладенів кукрецького типу (рис.27:11). Найцікавішим серед крем'яних виробів виявився єдиний мікроліт — знаряддя у вигляді видовженого сегмента на розколотому навіп відщепові чи осколку (рис.27:14)²².

На відміну від поодиноких знахідок мезолітичної доби, наступна епоха — неолітична (V-IV тис. до н.е.) — вже представлена на території та в окрузі Кременчука значно ширшим колом пам'яток.

літична (V-IV тис. до н.е.) — вже представлена на території та в окрузі Кременчука значно ширшим колом пам'яток.

II.3. Різночасові поселення доби неоліту, мідного віку та епохи бронзи

Різночасові і багатошарові поселення доби неоліту, енеоліту, бронзового віку, зі знахідками наступних епох, знаходяться в обстеженому районі на підвищеннях першої тераси берегів Дніпра та його приток. Ці рештки довготривалого перебування стародавніх людей займали підвищення придніпровських лівобережних чи правобережних піщаних кучугур, а під час повоєней — перетворювалися на острови, відрізані від суходолу. Проте близькість до води, мисливських та рибальських ресурсів ріки, наявність легких лугових ґрунтів на підвищеннях робила ці місця надзвичайно привабливими для ведення господарства і порівняно захищеними в разі появи ворога.

Опис цих пам'яток укладений знизу вгору за течією Дніпра, з огляду на маршрут обстеження і наявність інформації про залишки стоянок та поселень. Спочатку охарактеризовані рештки поселень на правому березі Дніпра, потім — на лівому. В деяких випадках до характеристики пам'яток додаються відомості про розповсюдженість тих чи інших типів старожитностей на Полтавщині чи Кременчуччині зокрема, аналогії до конкретних знахідок чи їх описи.

Якщо йти за хронологічним принципом і враховувати час виявлення, то найдавнішою і найбільш відомою археологічною пам'яткою Кременчука було різночасове поселення у правобережній частині міста — на Раківці.

Раківське поселення вперше згадується у звіті І.М.Самойловського за 1930 р. Воно займало вершини і схили довгої піщаної гряди першої тераси правого берега

Дніпра, висотою в 1,5-2,0 м, простягаючись вздовж ріки майже в меридіональному напрямку на 0,5-0,8 км (при ширині місцезнаходження культурних залишків у 50-100 м), тобто, його загальна площа становила близько 5-8 га. Поселення було „виявлене за допомогою робітника Крюківського вагонобудівного заводу І.Куднярова... Знаходилася вона [неолітична стація — *авт.*] проти посади Крюкова, кілометр[етрах]. у 3-х нижче Кременчуцького залізничного мосту... на піщаному невисокому березі Дніпра: через те повинно розмита, на значному просторі тут помітно сліди вогнищ. Знахідки на стації були такі: кремінні скребки, уламки глиняного примітивної техніки посуду та інші речі, що переховуються у Кременчуцькому музеї”²³. На жаль, ознайомитися з цією, зібраною на початку 1930-х рр., колекцією дослідники вже не в змозі через її втрату. Лише в кінці 1950-х рр. кілька уламків ліпного посуду на розмитій та перекритій піщаними наносами пам’ятці вдалося виявити Д.Я.Телегін²⁴. Переважна більшість матеріалів з Раківки представлена рештками ліпного посуду племен дніпро-донецької культурної спільності доби неоліту.

Від часу розвідки І.М.Самойловського умови вивчення цієї пам’ятки значно погіршилися. Після введення в дію Дніпродзержинського водосховища (1965 р.) поселення опинилося нижче від рівня води у Дніпрі. Проте, й сьогодні на березі можна знайти уламки помережаної наколами чи відбитками гребінки неолітичної кераміки. Так, у 1972-1973 рр. на острові, трьома кілометрами нижче залізничного мосту через Дніпро (о-в Стрілечий), групою краєзнавця О.Б.Порубая були зібрані виразні уламки неолітичного посуду, вимиті земснарядом. Кераміка — вкрита „розкішним гребінцевим орнаментом і мала в глині рослинні домішки”. Проте слідів поселення на острові виявлено не було²⁵.

Значна частина матеріалів Раківського поселення виявилася вимитою на пра-

вий берег Дніпра в районі очисних споруд селища Крюків²⁶, що розміщені на межі Крюкова (на Раківці) і с.Садки Кременчуцького району (рис.28:63-64; 32; 33). Тут же, за Західною дамбою, у 1978-1980 рр. був зведений із намитого піску чотирикутної форми насип, розміром близько 1,0x1,0 км, з валами висотою у 2 м, призначений для розміщення в його межах шламонакопичувача Крюківського сталеливарного заводу (рис.32). Саме серед цих намивів і була зібрана практично вся, відома на сьогодні, колекція знахідок „раківського неоліту”, що зберігається у Кременчуцькому краєзнавчому музеї.

І.В.Кракало встановлено, що величезна кількість піску для спорудження шламонакопичувача була вибрана саме із прибережної смуги водосховища, тобто з місця, де знаходилося неолітичне поселення. Місцеві жителі, зокрема А.М.Кальницький та майстер очисних споруд М.І.Дядик, підтвердили, що пісок для будівництва грандіозного насипу-чотирикутника (див. кольорове фото на С.1 вкладки) був взятий неподалік, на місці сучасної затоки Дніпра, розміщеної між очисними спорудами і шламонакопичувачем. Документальне підтвердження саме цього місцевого джерела піску було отримане від начальника відділу капітального будівництва сталезаводу В.Й.Воробей: „Кар’єр місцевих будматеріалів біля східного боку шламонакопичувача розташовувався у межах русла і затопленої водосховищем Дніпродзержинської ГЕС правобережної частини заплави р.Дніпро. Ділянка піщаного кар’єру площею близько 87 га на розвідану глибину до 10 м складена дрібним світло-жовтим піском”²⁶.

Якщо звернутися до планів місцевості, то при загальній значній порізаності затоками і болітцями узбережжя Дніпра в цьому районі, привертає увагу велика глибока затока, на берегах якої подекуди пісок вибраний аж до рівня залягання чорнозему. До речі, за свідченням А.М.Кальницького, частина піску для будівництва Східної дамби навколо Крюкова також була взята з цього місця і, можливо, під гранітним її покриттям ще зберігаються археологічні знахідки. Очевидно, давнє поселення розміщувалося на дні цієї затоки чи трохи далі — ближче до русла Дніпра, між затокою та о-вом Стрілечий, що знаходиться навпроти (рис.28; 33).

Характеризуючи кераміку Раківського неолітичного поселення, необхідно розділити її на дві технологічні групи. Перша з них — нечисленна і тонкостінна, пориста, легка і крихка, переважно черво-

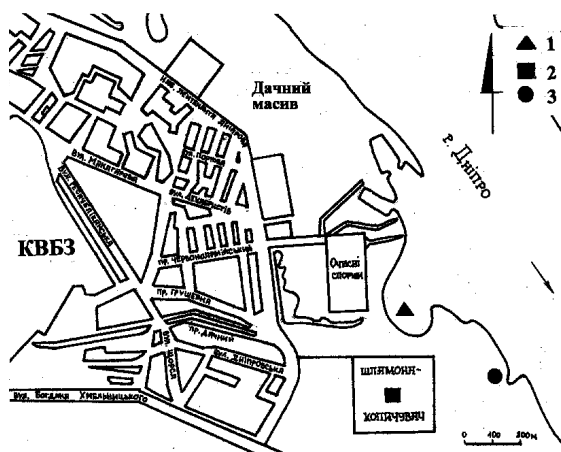

Рис.32. Крюків. Схема місцезнаходження решток Раківського поселення доби неоліту-бронзи.
1 — затоплені залишки поселення; 2 — місцезнаходження матеріалів на піщаних настигах шламонакопичувача;
3 — поселення доби бронзи, відкрите О.Б.Порубаєм.

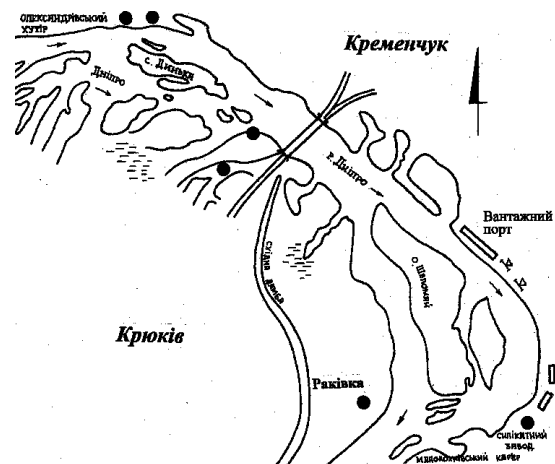

Рис.33. Кременчук. Схема розміщення прибережних пам'яток археології та місцезнаходжень.
За П.С.Потапенком, 1968 р.

нувато-брунатного кольору, з великою кількістю рослинності в тісті, що створює додатковий декоративний ефект. Серед орнаментальних мотивів декорування переважають гребінчасті композиції у вигляді ледь помітних дрібних пунктирних відтисків, які утворюють паралельні смуги (рис.34:12; 35:8) чи ялинкоподібні композиції (рис.34:4). Посуд цієї групи має як слабкопрофільовані, так і майже прямі вінця (рис.34:4; 35:11-12), а також вінця більш розвиненого типу (рис.35:8,10,13).

Кераміка другої технологічної групи кількісно переважає. Вона досить товсто-стінна, важка і щільна, зі значно меншими рослинними домішками у тісті, замість яких збільшується вміст дрібнозернистого піску. Поверхня посуду червувато-коричнева чи брунатна, сіра, чорна, інколи підлискована (рис.34:3,5,7,9,16,17; 35:14). Найяскравішою орнаментальною ознакою такої кераміки є виразні підтрикутнонакольчасті (рис.34:5,13-14) або овальнонакольчасті (рис.35:1-3,6) гребінцеві композиції, що густо вкривають поверхню і утворюють паралельні ряди, зигзаги тощо. Частина кераміки другої групи, звичайно, підлискована, має прогладжені сітчасті (рис.34:7-8), паралельні (рис.34:3), а також гребінцеві ялинкові (рис.34:

16-17) і шахові (рис.34:15) побудови. Типовими є численні глибокі відступаючі наколи (рис.34:9-10,13), що поєднуються із горизонтальними відбитками дрібнозубчастої гребінки (рис.34:9) і навіть із незначним валиком, розчленованим навкісними гребінцевими відтисками (рис.34:10). Для деякої частини посуду цієї групи характерні комірцеві потовщення вінця (рис.35:4), але переважна більшість верхніх частин посудин все ж має слабкопрофільовані краї без потовщень, часом розділені нігтьовими відбитками (рис.35:3,7).

Як для першої, так і для другої груп кераміки характерні отвори чи глибокі наколи на шийці і тулубі (рис.34:6; 35:3,4,10-11), що мають перлиноподібні виступи на внутрішньому боці черепка (рідко), а також дрібнозубчасті відтиски на вінцях (рис.34:4; 35:4,7,9). У колекції представлений також єдиний невеликий фрагмент плоского денця від горщика зі значною кількістю трави у тісті (рис.34:11).

Помітна частина кераміки обох технологічних груп — неорнаментована, має досить неякісний випал. Напевне, під впливом середньостогівських племен у керамічному тісті фінальне неолітичної доби з'являються домішки товченої черепашки (рис.34:12).

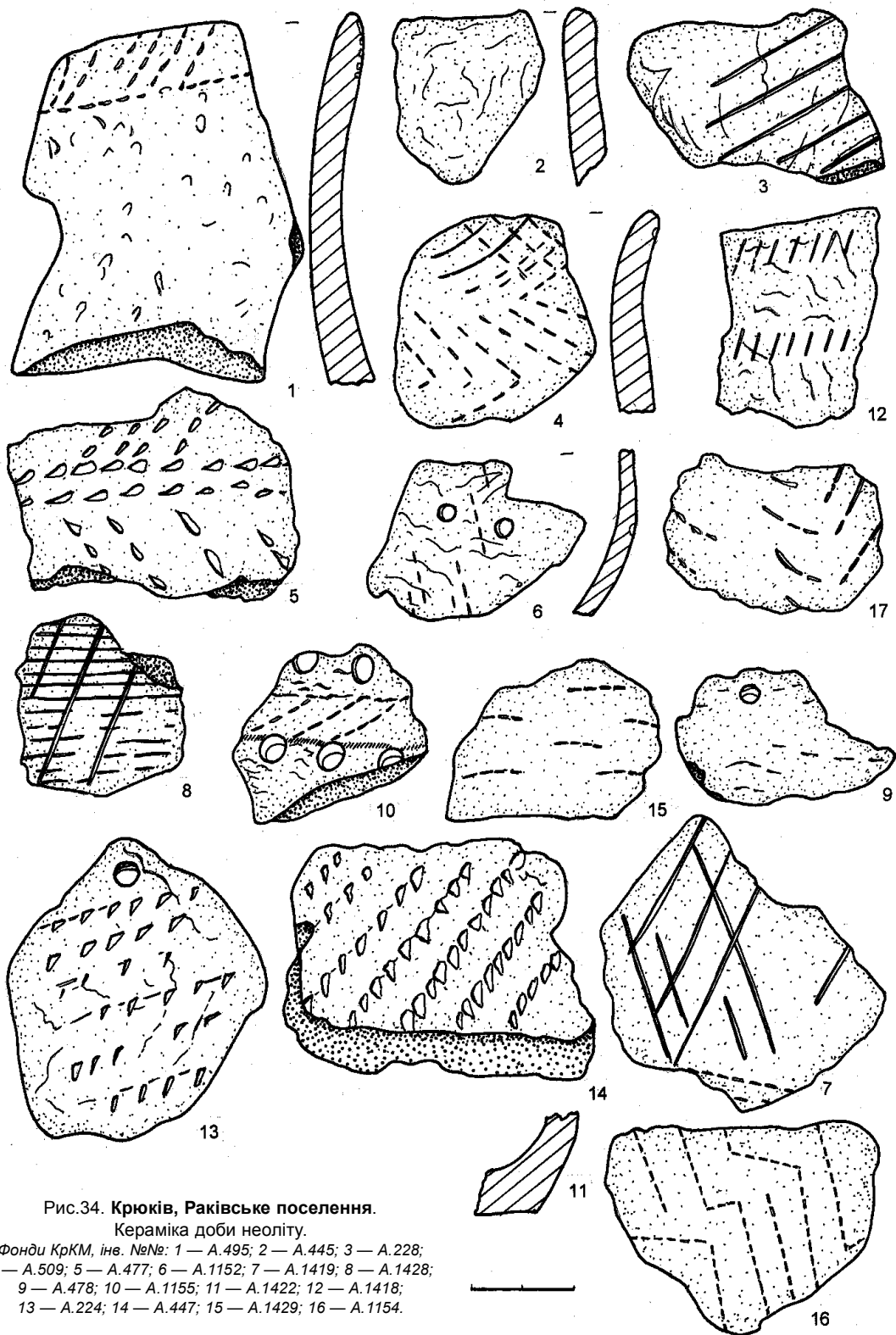

Рис.34. Крюків, Раківське поселення.

Кераміка доби неоліту.

Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.495; 2 — А.445; 3 — А.228;
 4 — А.509; 5 — А.477; 6 — А.1152; 7 — А.1419; 8 — А.1428;
 9 — А.478; 10 — А.1155; 11 — А.1422; 12 — А.1418;
 13 — А.224; 14 — А.447; 15 — А.1429; 16 — А.1154.

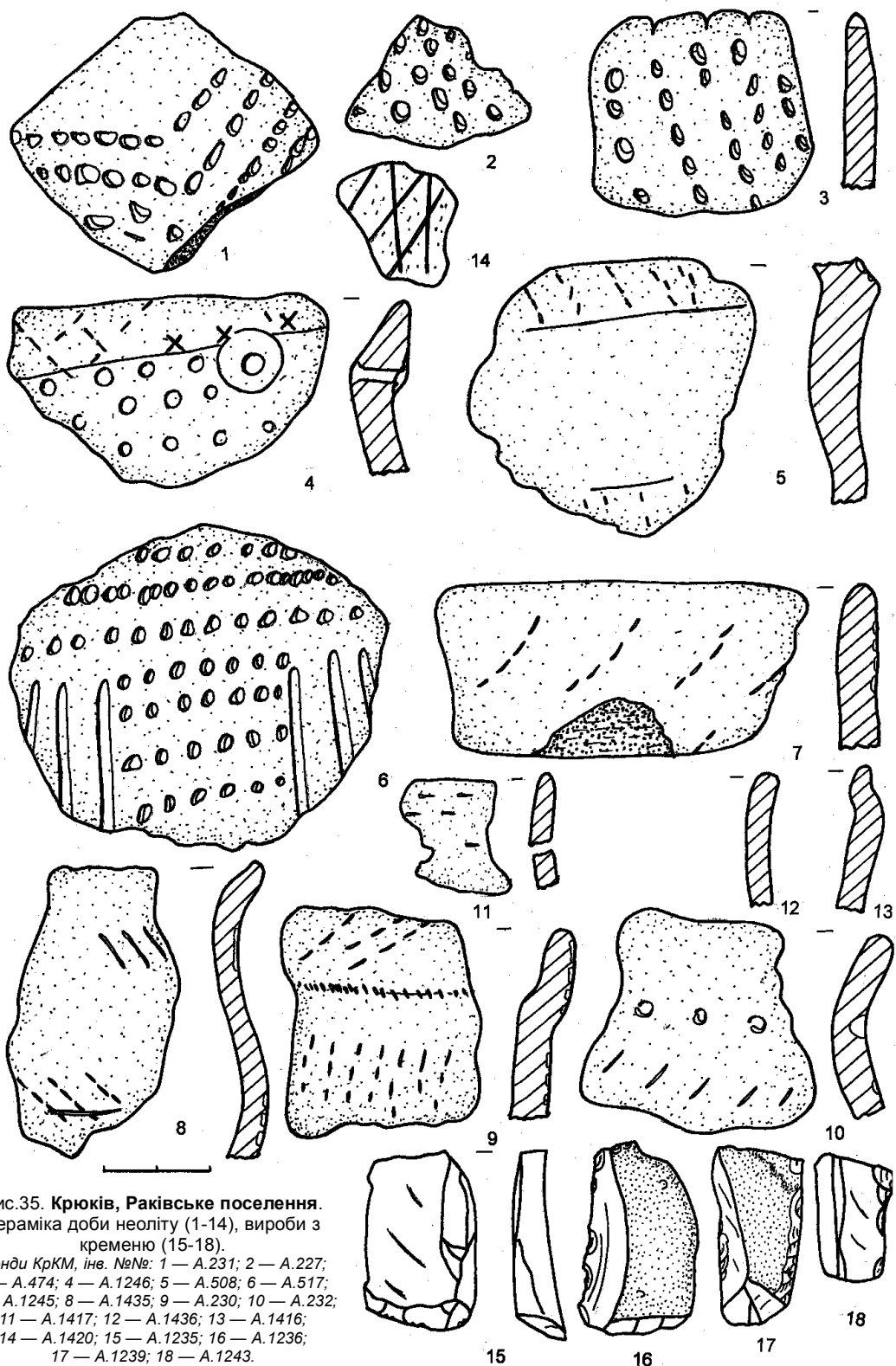

Рис.35. Крюків, Раківське поселення.
 Кераміка доби неоліту (1-14), вироби з
 кременю (15-18).
 Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.231; 2 — А.227;
 3 — А.474; 4 — А.1246; 5 — А.508; 6 — А.517;
 7 — А.1245; 8 — А.1435; 9 — А.230; 10 — А.232;
 11 — А.1417; 12 — А.1436; 13 — А.1416;
 14 — А.1420; 15 — А.1235; 16 — А.1236;
 17 — А.1239; 18 — А.1243.

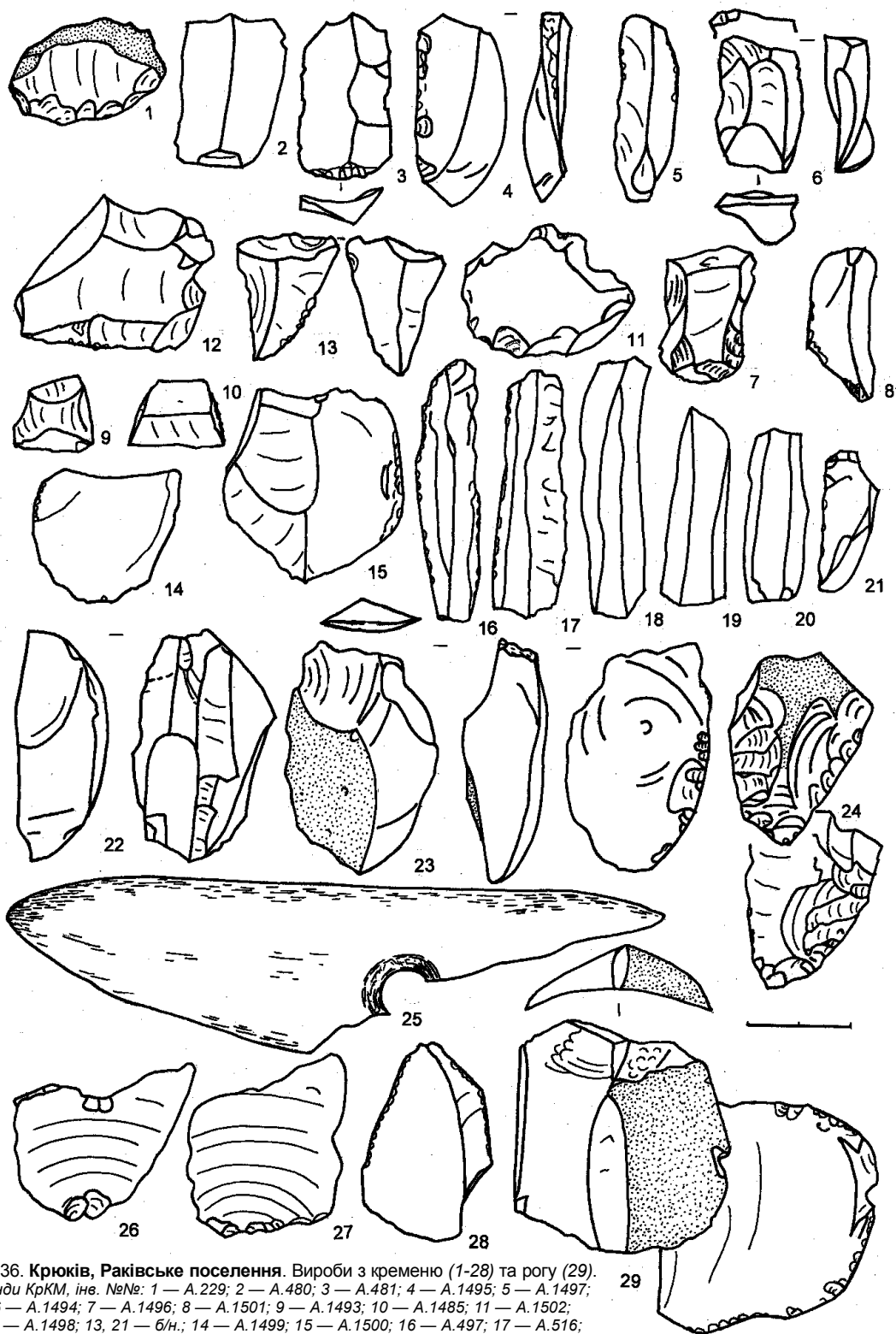

Рис.36. Крюків, Раківське поселення. Вироби з кременю (1-28) та рогу (29).
 Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.229; 2 — А.480; 3 — А.481; 4 — А.1495; 5 — А.1497;
 6 — А.1494; 7 — А.1496; 8 — А.1501; 9 — А.1493; 10 — А.1485; 11 — А.1502;
 12 — А.1498; 13, 21 — б/н.; 14 — А.1499; 15 — А.1500; 16 — А.497; 17 — А.516;
 18 — А.1238; 19 — А.1237; 20 — А.428; 22 — А.1737; 23 — А.1503;
 24 — А.1491; 25 — А.449; 26 — А.1507; 27 — А.1508; 28 — А.1506; 29 — А.1505.

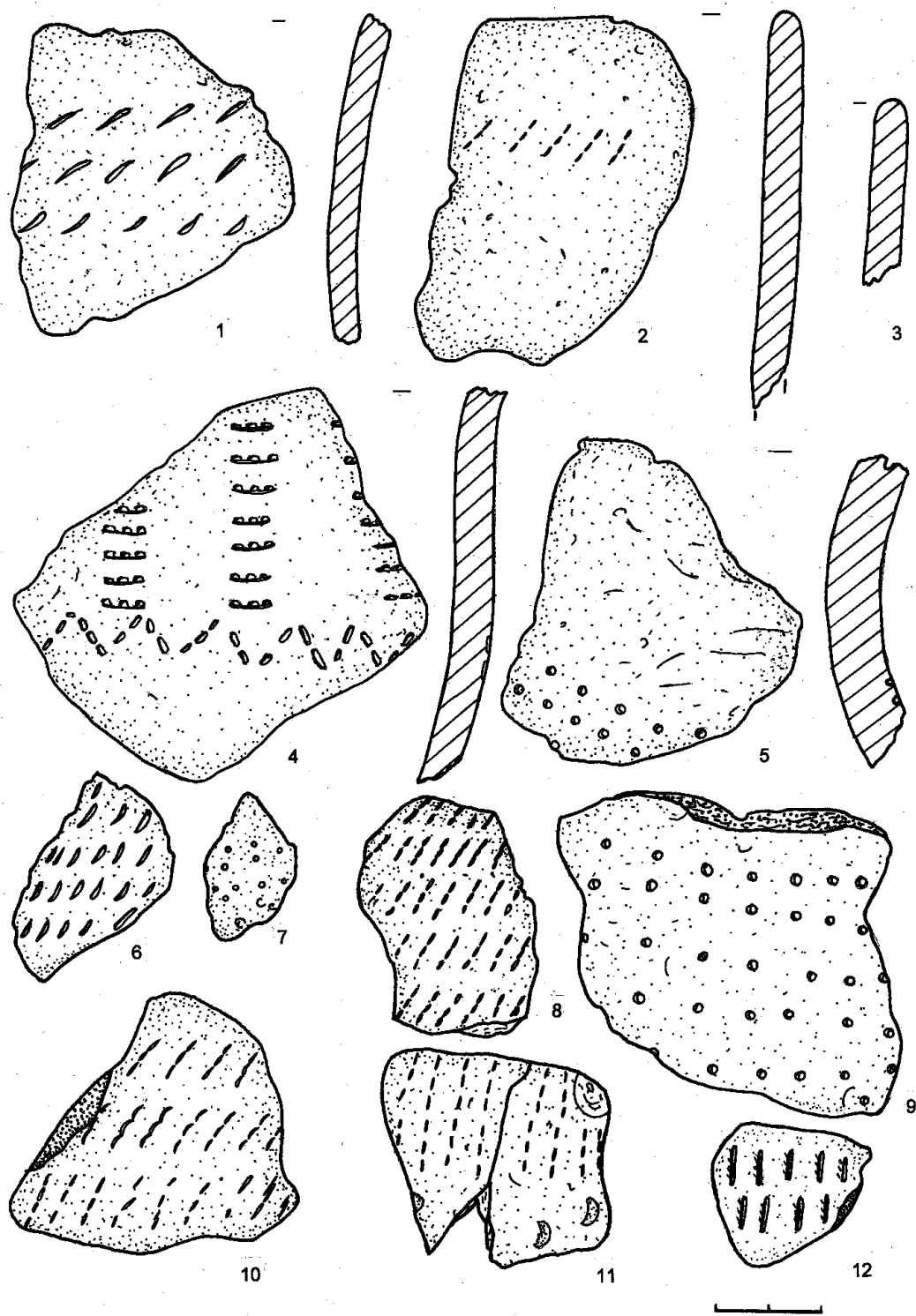

Рис.37. Крюків, Раківське поселення. Кераміка середньостогівської культури.
 Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.1449; 2 — А.1450; 3 — А.1451; 4 — А.794; 5 — А.1452/1; 6 — А.236; 7 — А.1452/2;
 8 — А.1453; 9 — А.241; 10 — А.237; 11 — А.475; 12 — А.235.

Вироби з кременю, виявлені серед матеріалів поселення, — невеликих розмірів, частина з них окатана у воді. Це, перш за все, відщепи (рис.35:4,6,8-9,11-12,14-15,23,26-29), частина з яких використана в якості знарядь — кінцевих, кінцево-бічних скребачок, різців і скребел, масивні сколи, на яких також присутня ретуш, пластини (рис.35:15-18; 36:2,16-20), кілька геометричних мікролітів-трапецій (рис.36:9-10) та нуклеусів (рис.36:22-23). Вони в цілому вкладаються у рамки неолітичного часу, хоча деякі несуть на собі такі архаїчні риси, як добре виражені ударні бугорки у формі кола (рис.36:23). Можливо, до більш раннього, — пізньомезолітичного періоду, відноситься єдиний у складі збірки човникоподібний нуклеус, виготовлений із високоякісного напівпрозорого кременю коричнюватого і з незначним патинуванням білого кольорів (рис.36:22). Дещо осібно серед кола вищеназваних знахідок може стояти уламок вістря на спис з кременю (рис.36:24), яке, очевидно, синхронне за часом виготовлення керамічним матеріалам доби енеоліту, що також знайдені на Раківці.

Серед інвентаря з кременю кількісно переважають вироби з високоякісного напівпрозорого кременя світло-коричневих відтінків (рис.36:4,7-10,12-15). Невелика кількість знахідок виготовлена із рудуватого матового непрозорого крем'янистого сланця (рис.36:1,13).

На сьогодні важко стверджувати, чи було Раківське поселення єдиним на правобережжі Кременчука. Окремі фрагменти неолітичної кераміки виявлені дещо вище від нього за течією Дніпра: при будівництві *човнової станції „Демурівка”* і далі, вниз за течією, до *човнової станції „Металург”* (обидві споруджені наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр.), а також за 0,8-0,9 км нижче від залізничного мосту (рис.28:58,60).

Схожа з раківською неолітична кераміка була знайдена на лівому березі Дніпра, в районі *Щемилівки* (Олександрівський хутір), заводу силкатної цегли, вантажного порту тощо.

Частина з цих відомих за краєзнавчими зображеннями місцезнаходжень відноситься до киево-

черкаської культури дніпро-донецького неоліту, а Раківське поселення і близьке йому Самусіївське — належать до специфічної групи лівобережних пам'яток із досить високою якістю кераміки, прикрашеної багатозубчастими ялинковими накольчастими композиціями та комірцевими потовщеннями на вінцях²⁸.

Пам'ятки дніпро-донецької етнокультурної спільності доби неоліту широко розповсюджені на Кременчуччині і в сусідніх районах Полтавщини. Серед найближчих територіально паралелей можна назвати поселення і могильник неподалік від сс.Садки²⁹, Кам'яні Потоки, Успенка, Держинське, Недогарки, Рижі, Букачівка, Радуцьківка, Перев'язки³⁰. Практично ідентичною раківській є кераміка з околиць с.Шушвалівка Глобинського району, що зберігається в фондах Кременчуцького музею³¹.

Звісно, як і більшість пам'яток на узбережжі Дніпра, Раківське поселення було багатошаровим. Життя на ньому продовжувалося не тільки за доби неоліту, а й у більш пізні часи. На початку другої половини IV тис. до н.е. тут з'являються племена середньостогівської археологічної культури доби енеоліту (використовується також термін — середньостогівська спільність племен). Вірогідно, що середньостогівська культура, де вперше з'явився шнуровий орнамент на посуді, бойові кам'яні молоти, а кінь також вперше в Європі був пристосований для верхової їзди, зіграла важливу роль у розповсюдженні цих досягнень серед багатьох племен доби міді-бронзи Східної Європи і внесла вагомий вклад у становлення індоєвропейської мовної спільноти³².

Дослідник середньостогівських старожитностей Д.Я.Телегін виділяв два періоди у розвитку її носіїв: середньостогівський і дереївський³³. Пізніше фахівці визначили кілька ліній розвитку середньостогівських племен: скелянсько-середньостогівську — більш ранню, та квітянсько-дереївську — пізню³⁴, які часом, вслід за В.М.Даниленком, у його визначенні шляхів формування ямної культури, називали фазами³⁵.

До речі, дослідники припускають, що саме найпізніші носії цієї культури, — так зване дереївське населення Правобережжя Дніпра, — стримало просування трипільців на схід і створило своєрідну взаємодоповнюючу модель економічних стосунків із землеробським трипільським суспільством, коли забезпечувало останніх продуктами тваринництва³⁶. Трипільська протоцивілізація в її розвитку прискорила формування у середовищі середньостогівських племен появу окремих рухливих скотарських общин, цілих колективів з економічною племінною орга-

нізацією, що спеціалізувалися на кочовому випасанні худоби, і, таким чином, каталізувала становлення відтворюючих форм скотарсько-землеробського господарства лівобережних племен. Збільшення населення у Степу, необхідність забезпечення продуктами землеробства все зростаючих мас кочівників, а згодом і набіги останніх на трипільські поселення, що виростили до масштабів протоміст, як і знищення трипільським населенням лісових масивів та виснаження земель внаслідок ведення землеробства, призвели до краху трипільське суспільство.

В останній час середньостогівську спільність вважають більш складним у соціальному плані об'єднанням. Припускають, що вона складалася з чотирьох культурних груп (чи етнічних угруповань) — скелянської, стогівської, квітянської і дереївської, які, до того ж, мали кілька послідовних фаз у своєму розвитку³⁷. Цю точку зору обстоює київський археолог, кандидат історичних наук Ю.Я.Рассамакін, зазначаючи, що середньостогівська спільнота була культурним явищем енеолітичної доби з послідовною зміною фаз у розвитку — від найдавнішого скелянського угруповання до найпізнішого — дереївського³⁸. Та повернімося до матеріалів Раківського поселення.

Переважну більшість середньостогівської кераміки, знайденої на Раківці, можна датувати раннім часом волоського періоду, за Д.Я.Телегіним, тобто, найдавнішим етапом існування цієї культури. Тут виділяються три технологічні групи кераміки.

Перша репрезентує нібито перехідний етап між дніпро-донецькою і середньостогівською. Для неї властива наявність у керамічному тісті як рослинної домішки, так і товченої черепашки (рис.34:1,2). За візерунками і, частково, формою, кераміка всіх технологічних груп також дуже подібна до попередньої — дніпро-донецької.

Друга технологічна група кераміки — нечисленна, жовтуватого кольору, виготовлена з добре відмученої глини, досить крихка, з крупнотовченою черепашкою в тісті і поганим випалом (рис.37:11-12; 38:2).

Проте серед знахідок переважає сіра, тонкостінна, добре випалена кераміка з дрібнотовченою черепашкою в тісті, що

складає третю групу знахідок. Основна частина фрагментів належить високогорлому посуду з плавним перегином в основі вінець (рис.37:1,6). Останні прямі, слабкопрофільовані, закруглені по краю (рис.37:2,3). Посуд мав гостре дно. Орнаментация розміщувалася переважно на шийці і плічках, тулуб посудин звичайно був неорнаментований.

Серед візерунків найпоширенішим був гребінцевий орнамент, у вигляді горизонтальних смуг із прямо чи косо поставлених відтисків (рис.37:2,8,10-11) і такий же прокреслений (рис.37:1,6,12). Часто зустрічається декорування, утворене рядами наколів (рис.37:5,7,9). Таким чином була оформлена і мініатюрна посудинка (рис.37:7), і великі товстостінні горщики (рис.37:5,9).

Деякі зразки посуду третьої технологічної групи мають округлі отвори у верхній частині корпусу і нагадують дереївську кераміку. Багатством орнаментации вирізняються фрагменти із фестончастими композиціями (рис.37:4; 38:2), з найближчими паралелями до посуду, виявленого під насипом кургану „Цегельня”, неподалік с.Підлужне (Підлужжя) на Кременчуччині³⁹. При чому один з них (рис.38:2) — більш архаїчний і виконаний винятково гребінцем, із композицією з двох паралельних смуг зигзагу, — між якими розміщені навкісні відтиски. На другому (рис.37:4), при тій же техніці виконання, — зигзаг поєднаний із вертикальними колонками зубчастого штамп, які мають аналогії в орнаментации кераміки дереївського етапу середньостогівської культури⁴⁰. До цього ж часу належить єдиний фрагмент із візерунком, нанесеним скобоподібними відбитками штамп (рис.37:11).

Стосовно ж знарядь праці з кременю, виявлених на пам'ятці, варто зважити на той факт, що вони досить подібні до неолітичних, і, враховуючи перевідкладеність раківських знахідок, були, очевидно, розглянуті вище. Найімовірніше, що у даному випадку можна вести мову

лише про єдину знахідку — фрагмент насаду до гарпуна (рис.36:25), виготовлено-го з кістки лося. Інших знарядь з рогу чи кістки на Раківці поки що не виявлено, але вони у значній кількості зустрічаються на протилежному березі Дніпра.

На Полтавщині відомі як поселення, так і поховання середньостогівської енеолітичної спільності. Сліди стоянок середньостогівського населення виявлені на обох берегах Дніпра — поблизу сс. Жовнин, Вереміївка і Воїнська Гребля колишніх Градизького та Кременчуцького районів (сучасна Черкаська область), Пронозівка і Шушвалівка Глобинського, Радущківка, Драпещківка, колишня Самусіївка, Садки та Кам'яні Потоки, Успенка Кременчуцького, у м.Комсомольську — в ур.Барбара I, с. Солошине Кобеляцького районів, поодинокі фрагменти посуду знайдені навіть на Макухівському поселенні під Полтавою, поблизу платформи Голубове неподалік Кустолових Кущів Кобеляцького району у Поворсклі, а також у Поорілі⁴¹. І не дивно, що рештки поселень середньостогівської культури відомі й у інших районах Кременчука — поблизу Заводу силкатної цегли, в околицях Великої Кохнівки, на Олександрівському хуторі⁴².

Своїх померлих носії середньостогівської культури ховали у кам'яних скринях чи ямах ґрунтових могильників. Основним обрядом поховання було трупопокладення на спині, з піднятими в колінах ногами. В окремих випадках зігнуті в колінах кістки ніг зберігаються у вертикальному положенні, але частіше вони падають вправо чи вліво, або в різні боки — “ромбом”. Руки — випростані вздовж тулуба, кисті звичайно лежать на газових кістках⁴³. Один з ґрунтових некрополів — у складі двох поховань — досліджувався 1960 р. В.М.Гладиліним поблизу правобережного с.Кам'яні Потоки, на південний захід від Кременчука. Поховані вміщені у ґрунтові ями на глибину 0,4-1,2 м від поверхні, розташовані на відстані 2,0 м один від одного. Скорчений скелет зберігся недоторкано, інший — частково. Поряд із останнім, на відстані в 1 м від нього, знаходився розвал великого ліпного пористого горщика з високою, дещо розведеною шийкою та гострим дном, висотою 40 см. В основі шийки горщик прикрашений горизонтальним рядом відбитків дрібнозубої гребінки, на шийці — вертикальними смугами, а на тулубі — розчосами (рис.18). На території могильника виявлені кілька ножеподібних пластин з кремню, фрагменти кістяного наконечника на спис з пазами для вкладишів і уламки трипільського

горщика етапу В⁴⁴. Інколи подібні поховання здійснювалися і під курганными насипами. Померлих співплемінників укладали на спині, із зігнутими в колінах ногами чи випростано. Зверху тіла посипали червоною мінеральною фарбою — вохрою.

Під насипом великого кургану № 1 “Кормилиця”, неподалік с.Єривівка Кременчуцького району, за 12 км від Комсомольська, Ю.О.Шилловим 1993 р. досліджено ритуальний комплекс з кам'яними стелами, перекритий насипом первісного кургана висотою близько 0,5 і діаметром 7,0 м⁴⁵. Час завершення функціонування цього святилища позначений спорудженням досипки над первісним насипом кургану, у зв'язку зі влаштуванням у ньому пізньосередньостогівського поховання № 2, вміщеного до прямокутної материкової ями розміром 1,4х1,9 м і глибиною 1,2 м. Похований зрілого віку лежав на спині з піднятими ногами, зверненими вправо, головою на південний схід, руки — випростані вздовж тулуба. Скелет був трохи пофарбований вохрою, а в ногах знаходилися уламки вінця і шийки ліпних посудин без домішки черепашки в тісті, орнаментованих косими рядами зубчастого штампю, а також відщеп кремню. Аналогічне поховання виявлене і в кургані №3/1993 р. поряд із “Кормилицею”⁴⁵ та в кургані №5/2003 р. групи III поблизу с.Волошине, дослідженого минулого року експедицією ЦОДПА на чолі з О.Б.Супруненко⁴⁶. У кожному із названих поховань знаходилися уламки середньостогівського ліпного посуду, аналогічного знайденому на Раківському поселенні (рис.38:5-6).

Практично всі матеріали доби бронзи з Раківки, що зберігаються у фондах Кременчуцького краєзнавчого музею, зібрані на пісках так остаточно і недобудованого шламонакопичувача сталезаводу, тобто, разом із неолітичними рештками. Це переважно неорнаментована кераміка брунатного, сірого або чорного кольорів, із домішкою піску в тісті. Посуд мав відігнуті назовні вінця і плоскі денця (рис.39: 1-6,8), з чітко вираженими рисами орнаментативної культури багатоваликівської кераміки (рис.38:1,3,4; 39:7,9-13,15). Частина знахідок, можливо, належала і більш ранній енеолітичній добі, пізньоямному і каткомбному часу бронзового віку (рис.38: 5,9; 39:14,16-17,19,21). Серед денець ліпних горщиків, зібраних тут, є й два з уто-

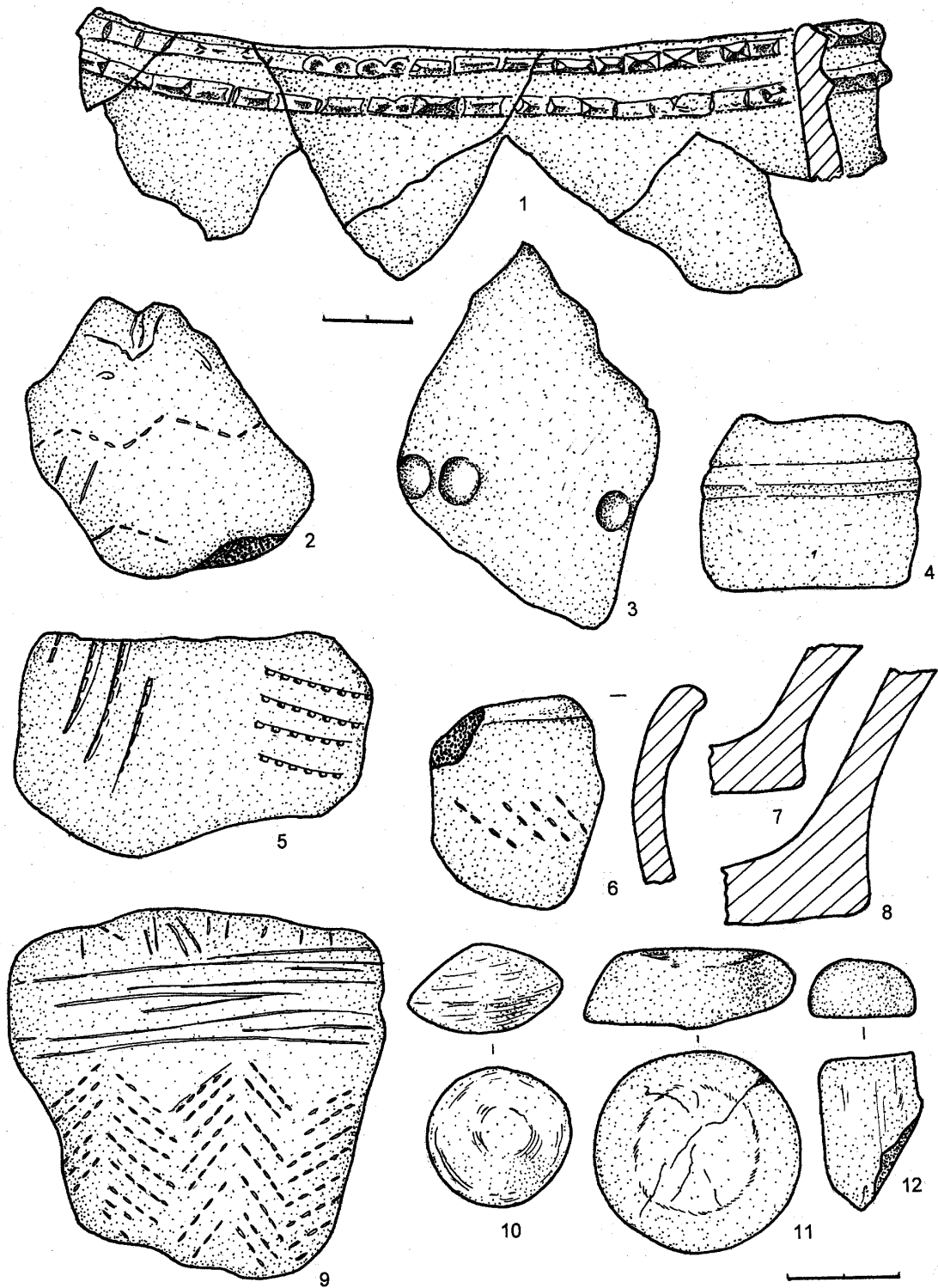

Рис.38. Крюків, Раківське поселення. Кераміка доби енеоліту та епохи бронзи (1-9) і вироби з каменю (10-12).
 Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.252; 2 — А.451; 3 — А.452; 4 — А.1475; 5 — А.248; 6 — А.1460; 7 — А.1472; 8 — А.1459;
 9 — А.1455; 10 — А.1511; 11 — А.1512; 12 — А.1510.

Рис.39. Крюків, Раківське поселення. Кераміка епохи бронзи.

Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.454/3; 2 — А.1476/4; 3 — А.249; 4 — А.1476/2; 5 — б/н.; 6 — А.1476/5; 7 — А.1466; 8 — А.1467; 9 — А.245; 10 — А.1474; 11 — А.482; 12 — А.1465; 13 — А.1471; 14 — А.1464; 15 — А.1463; 16 — А.496; 17 — А.1721; 18 — А.244; 19 — А.454/14; 20 — А.247; 21 — А.1718.

ром (рис.38:7-8), що нагадують кераміку сабатинівської культури. Такі ж знахідки фігурують у замальовках зі щоденника О.Б.Порубая⁴⁷ і мають паралелі серед кераміки доби бронзи з намивів біля Заводу силікатної цегли та відслонень Генеральських круч неподалік Олександрівського хутора.

З-поміж поодиноких знахідок уламків ліпного посуду доби енеоліту-бронзи з Раківки можна відзначити наявність орнаментальних композицій з гребінцевими ялинковими відбитками штампу, напевне, енеолітичного часу (рис.38:9; 39:17) чи рядами косо поставленої гусенички пізньої доби (рис.39:14), горизонтальних відтисків перевитого, плетеного (рис.39:19) і простого шнурів катакомбного часу, а також характерних для цих же епох різнонаправлених гребінцевих розчосів і наколів.

Уламки посуду культури багатоваликової кераміки мають типовий валиковий візерунок у вигляді трикутників (рис.39:11), паралельних прогладжених і розчленованих валиків (рис. 38:1,4; 39:9-13,15), пальцевих зашипів (рис.38:1). Вінця посудин майже прямі (рис.38:1; 39:7,9,13) чи відхилені назовні (табл.39:12,15), їх край найчастіше зрізаний і потовщений у вигляді ледь помітного комірця (рис.39: 1,4, 10) або злегка хвилястий (рис.39:7). Верхні частини горщиків часто прикрашені гладким чи розчленованим валиком (рис.38:1; 39:10,12), рідко — по зрізу наносилися глибокі наколи (рис.39:7) чи насічки. Серед фрагментів зустрічаються уламки дуже масивних товстостінних горщиків (товщина 1,8 см). Вирізняється фрагмент вінця (рис.38:1), прикрашений двома паралельними, трикутними у перетині, і нерівномірно розчленованими валиками. Вінця цієї посудини мали діаметр близько 20 см, були невисокими і спрямленими. Посудина мала опуклобокий, звужений догори тулуб. На малюнках у щоденниках П.С.Потапенка відзначені подібні багатоваликові композиції на посуді як з Раківського по-

селення, так і з лівого берега Дніпра в околицях Кременчука та з Олександрівського хутора, а також району між сс.Шушвалівка і Святилівка Глобинського району⁴⁸.

Загладжена поверхня більшості уламків посуду культури багатоваликової кераміки має сірий чи брунатний колір, значні домішки в тісті щільної маси дрібного піску, а також сліди неякісного випалу; лише частина уламків (рис.38:4; 39:7) містить значні домішки товченого граніту та крупнозернистого піску, має кращий випал і світліший (жовтий, рожеватий) колір поверхні.

Отже, середній бронзовий вік у Подніпров'ї (XVII-XVI ст. до н.е.) репрезентований таким культурним явищем, як культура багатоваликової кераміки, пам'ятки якої відомі на всій території Полтавщини⁴⁹. Свою назву культура отримала від валикового характеру орнаменталістики ліпного посуду. Цікаво, що вперше поховання цієї культури були виявлені під час розкопок курганів на Лисій Горі у Лубнах Ф.І.Камінським ще в 1881-1883 рр.⁵⁰ З огляду на поширеність старожитностей цієї культури на теренах міста та в його окрузі, наведемо кілька фактів щодо її характеристики, котрі переважно спираються на знахідки з Кременчуччини.

Яскравий феномен поширення культури був нетривким у часі (кінець XVII — початок XV ст. до н.е.), посередньо спричиненим настанням кліматичного оптимуму⁵¹. Темпи освоєння широкіх просторів засвідчували, що носії культури — представники індоіранського етносу — скотарі, які вели напівосілий рухливий спосіб життя. Вони практично не займалися землеробством. У межах області розповсюджені пам'ятки двох локальних варіантів культури — середньодніпровського та східного, умовною межею між якими є лінія Кременчук — Полтава і р.Ворскла⁵². Відрізняються ці дві групи старожитностей частково складом керамічного комплексу і характером його декорування, а також певними рисами поховального обряду, зумовленими ступенем участі місцевого населення — ямних, катакомбних та середньодніпровських племен у формуванні цього культурного явища на основі міграції частини населення зі сходу. На сьогодні на території краю відомо більше 70 пунктів зі знахідками керамічних матеріалів культури багатоваликової кераміки⁵³ та понад 30 поховань. Найбільш відомими є поселення культури багатоваликової кераміки, що знаходяться на Дніпрі — поблизу с.Шушвалівка і смт.Градизьк Глобинського, с.Максимівка — в ур.Топило, Гусине та колиш-

нього хутора Суки на південній околиці с.Дмитрівка, в ур.Івки біля с.Дзержинське, в ур.Батраки поблизу с.Придніпровське, сс.Павлівка та Кам'яні Потоки Кременчуцького, Солошине і Світлогірське Кобеляцького районів⁵⁴. Матеріали культури багатоваликової кераміки також походять з решток розмитих поселень поблизу сс. Кривуші, Самусіївка, Піддубне-Низи, Недогарки у безпосередній близькості від Кременчука⁵⁵.

Невеликі археологічні дослідження проводилися лише на поселенні в ур.Барбара I поблизу с.Золотнішине на околиці Комсомольська 1990 р., де виявлені сліди житла і кількох ґрунтових (?) поховань⁵⁶.

За розкопками в ур.Городок, поблизу с.Волинцеве у сусідній Сумській області, відомо, що житла населення культури багатоваликової кераміки мали прямокутну форму розміром близько 4,0х3,7 м, були заглибленими у ґрунт до 0,8-1,0 м. На підлозі виявлені відкриті вогнища і господарські ями⁵⁷. Серед знахідок добре відомі численні вироби з кременю та інших порід каменю — ножеподібні пластини, сокирки, скребачки, проколки, наконечники стріл, кам'яні свердлені сокири. Характерною ознакою матеріальної культури є ліпна кераміка — товсто- та тонкостінна, остання з яких сформована на примітивному пристосуванні типу ручного круга⁵⁸. Вона має потовщені вінця, характерний вигин — коміречь, дещо виділену шийку та випуклий тулуб, плоске дещо. Досить часто посудинам надавався тричленний профіль, з гострим перегином тулуба. У середньодніпровській групі пам'яток домінує прокреслений орнамент у вигляді заштрихованих трикутників (пам'ятки північніше Кременчука), у східному, більш притаманному для території міста і пониззя Псла та Ворскли, — валикова орнаментация різного типу, інколи з комбінуванням прокреслених ліній та шнурових відтисків. Серед розповсюджених форм посуду — горщики великих та менших розмірів, миски конічної форми, горщики тричленного профілю, помережані ялинково-трикутниковим візерунком. З глини і каменю виготовлялися і пряслиця — важки до веретена, що засвідчують існування прядіння і ткацтва.

Досить виразними і культурновизначальними виробами у середовищі племен культури багатоваликової кераміки є кістяні пряжки круглої чи овальної форми, з бортиком чи без нього, одним чи двома отворами. Три такі пряжки були виявлені в окрузі Кременчука — в похованні кургану на Олексіївці та серед зборів на території заводу силікатної цегли⁵⁹. Не менш відомими для ареалу розповсюдження культури є товкачі зрізаноконічної форми з чотирма конічними виступами-шишечками чи рельєфним пояском, виготовлені з тривких порід каменю, зразки яких відомі за знахідками на території Пол-

тавської губернії⁶⁰ та вздовж Дніпра, в т.ч. у Кременчуці⁶¹. Характерними знаряддями праці є свердлені кам'яні поліровані сокири чіткої ромбічної форми. Зразки бойових сокир — значно менші за вагою, старанно відполіровані, з виділеною п'ятою обушка та звисаючою лопаттю леза.

На Полтавщині досліджені поховальні пам'ятки як середньодніпровського⁶², так і східного локальних варіантів культури, зокрема, чимало в околицях Полтави⁶³. У Придніпровському Лівобережному терасовому Лісоостепу, на історичній Кременчуччині, кандидатом історичних наук І.Т.Черняковим, Л.М.Луговою та Н.П.Шевченко в курганах досліджена група з 15 жіночих та чоловічих поховань у скорченому на боці положенні, з північно-східною та південно-західною орієнтацією, що супроводжувалися кістяними пряжками, зрідка — уламками кераміки, а часом мали масивні дерев'яні перекриття у вигляді зрубів. Такі комплекси виявлені поблизу сс. Кагамлик, Кириківка, Петрашівка, Тимашівка і смт.Градицьк Глобинського, а також Прилипка Козельщинського та Світлогірське Кобеляцького районів⁶⁴.

Осібю варто відзначити невелику групу поховань часу складання культури багатоваликової кераміки кінця XVIII-XVII ст. до н.е., що фіксує наявність певного, більш раннього катакомбного компонента в її складі. Це могила 261Б Компанійцівського могильника південніше сучасного с.Келеберда Кременчуцького та поховання 3 кургану № 1 поблизу смт.Білики Кобеляцького районів. Перше з поховань (рис.40) розмішувалося у глибокій материковій підовальній у плані ямі із заплічками, де похована на правому боці у скорченому положенні жінка, орієнтована головою на південний схід. Поховання супроводжував ретушований відщеп кременю, глибока орнаментована пізньокатакомбна миска, із загнутими до центру краями, та набір дрібного пастового зеленкуватого і білдорожового намиста з двох разків — сегментоподібної, короткоциліндричної, біконічної, дворіжкової і вузлуватої форми, а також низка черепашок у вигляді браслету⁶⁵. Подібне жіноче поховання з набірними браслетами у складі майже 100 дворіжкових блакитних фаянсових намистин виявилось впускним у перший Білицький курган⁶⁶. До речі, виявлені намистини з фаянсу розглядаються дослідниками як давньоєгипетські, передньоазійські, мікенські чи північнокавказькі імпорти на північ, інколи — як продукція місцевих північнопричорноморських майстерень фіналу доби раннього — початку середнього бронзового віку⁶⁷.

Племена культури багатоваликової кераміки, окрім скотарства, — розведення і випасання великої рогатої худоби, кіз та овець, свиней, коней, — займалися рибальством, що засвідчують знахідки гачків, гарпунів. Знахідки псаліїв вка-

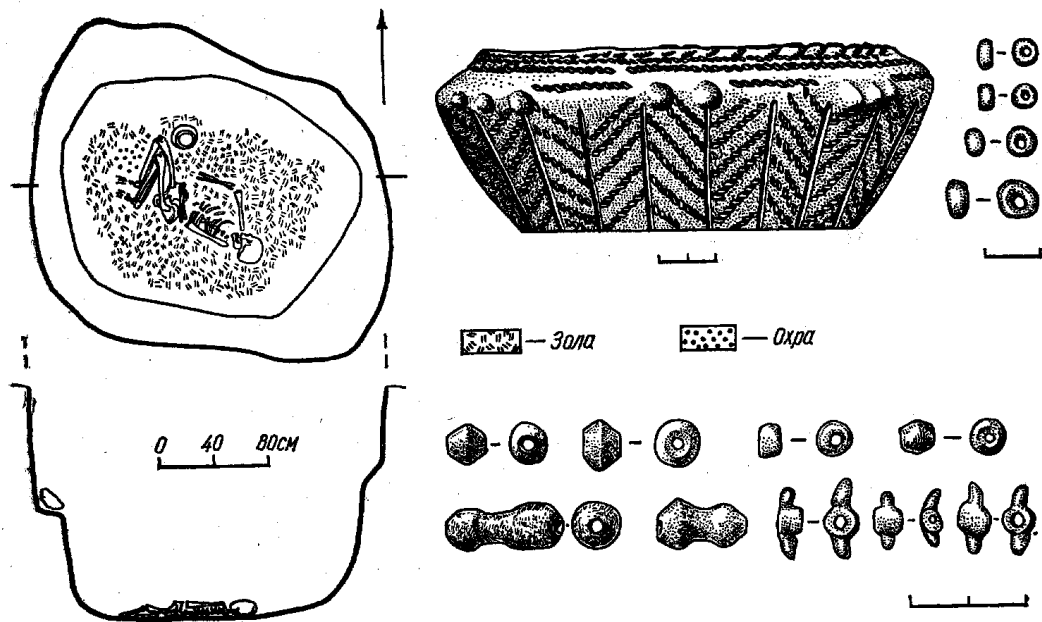

Рис.40. Келеберда, с., Кременчуцький район, околиці. Компанійцівський могильник. Поховання № 2616 раннього етапу культури багатоваликової кераміки.
План і перетин, орнаментована миска та зразки фаянсового намиста. За С.М.Братченком і Є.В.Махно, 1964 р.
Наукові фонди ІА НАНУ.

зують на використання коней у якості тяглової сили в господарстві та військовій справі. Розвинуте виробництво знарядь з каменю, кістки та дерева не применшувало значення бронзових виробів для місцевих племен, які вже мали спеціалізованих ремісників-металургів, що користувалися кавказькою сировиною. Прикладом діяльності останніх є знахідки в околицях Градизька і Кременчука бронзових черешкових ножів з лезом листоподібної форми, із заокругленим кінцем, на яких ледь позначене ребро⁶⁸. Про склад озброєння племен культури багатоваликової кераміки, крім кам'яних сокир, свідчить знахідка вислобушної бронзової бойової сокири так званого "костромського" типу⁶⁹, з обушком, прикрашеним рельєфними валиками, що виявлена дещо північніше Кременчука — поблизу с.Стовбина Долина Новосанжарського району на р.Полузір'я⁷⁰.

Історична доля племен культури багатоваликової кераміки призвела їх до контактів із населенням Центральної Європи та Мікенською державою. Воїни-колісничі у XVI ст. до н.е. здійснили ряд військових походів на південь та південний схід, звідки в їх середовище потрапили скарби, типу широко знаного Бородінського, у складі коштовних зразків озброєння та символів влади⁷¹, золотий посуд і клепані мідні казани, кріто-мікенський стиль орнаментики⁷². Частина скотарів-общинників широких теренів Полтав-

щини початку епохи пізньої бронзи мігрувала на південний схід, інша — взяла участь у формуванні нового культурного утворення наступної доби — зрубно-культурно-історичної спільності, а також внесла відчутний вклад у становлення сабатинівської археологічної культури на теренах Подніпров'я.

Кам'яний інвентар доби бронзового віку репрезентовано лише частиною кварцитового циліндру, висвердленого при виготовленні кам'яної сокири (рис.38:12) і використаного в якості лощика, лінзоподібною заготовкою під пряслице біконічної форми з пісковика брунатного кольору (рис.38:10); шматочком товкачика з круглої форми вибіркою, виготовленого за допомогою підправки пісковикової гальки (рис.38:11). Подібні вироби з пісковика відомі також на поселенні доби бронзи біля с.Самусіївка Кременчуцького району⁷³. Ці знахідки умовно також можна співставити зі старожитностями культури багатоваликової кераміки.

Отже, матеріали практично знищеного господарською діяльністю людини

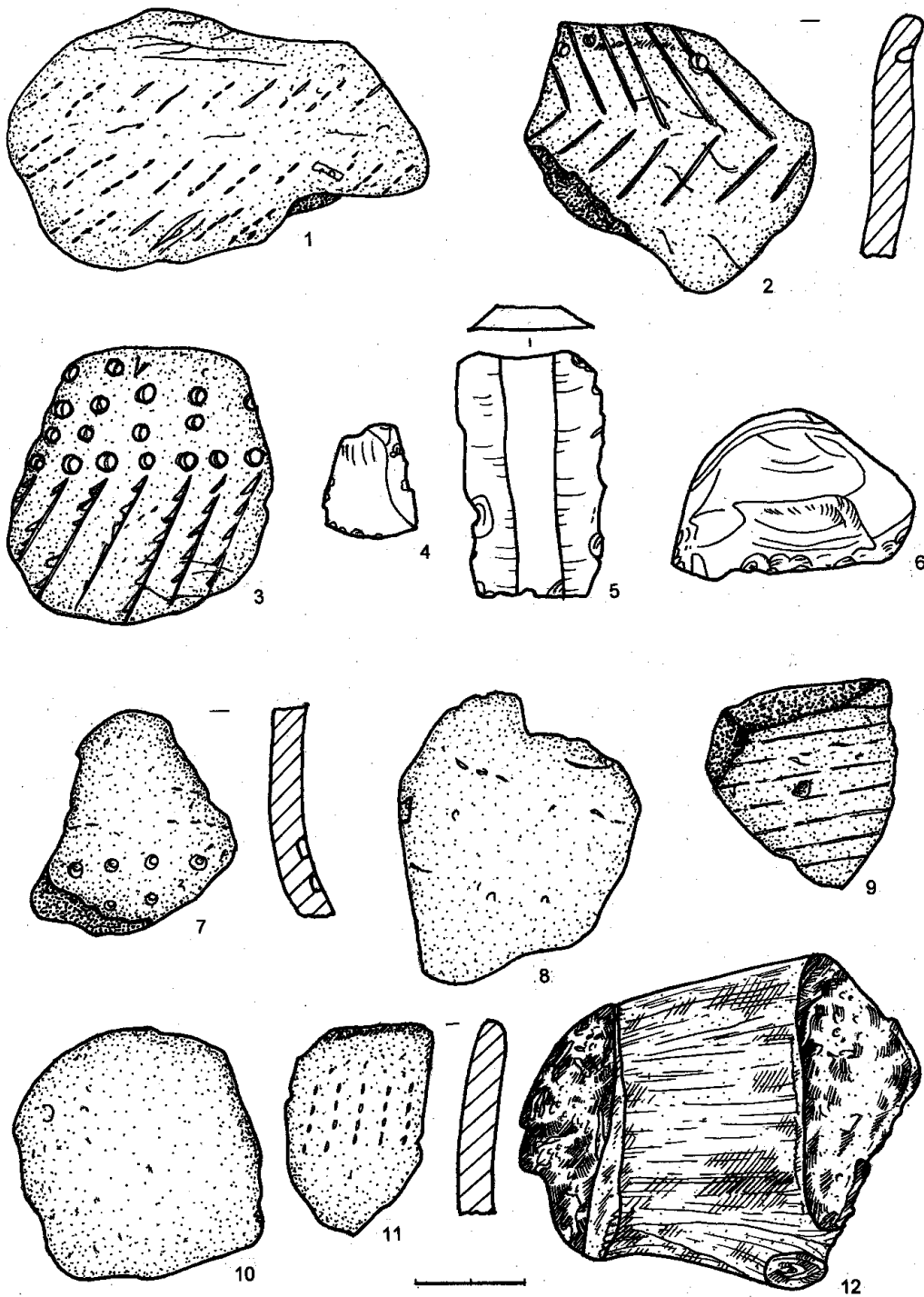

Рис.41. Кременчук, район Заводу силікатної цегли. Знахідки епохи неоліту та мідного віку.
 Кераміка (1-3,7-11), кремій (4-6), кістка (12).
 Фонди КрКМ, в т.ч. інв. №№: 5 — А.1626; 7 — А.1735; 8 — А.1733; 9 — А.1732; 11 — А.1734; 12 — А.1622.

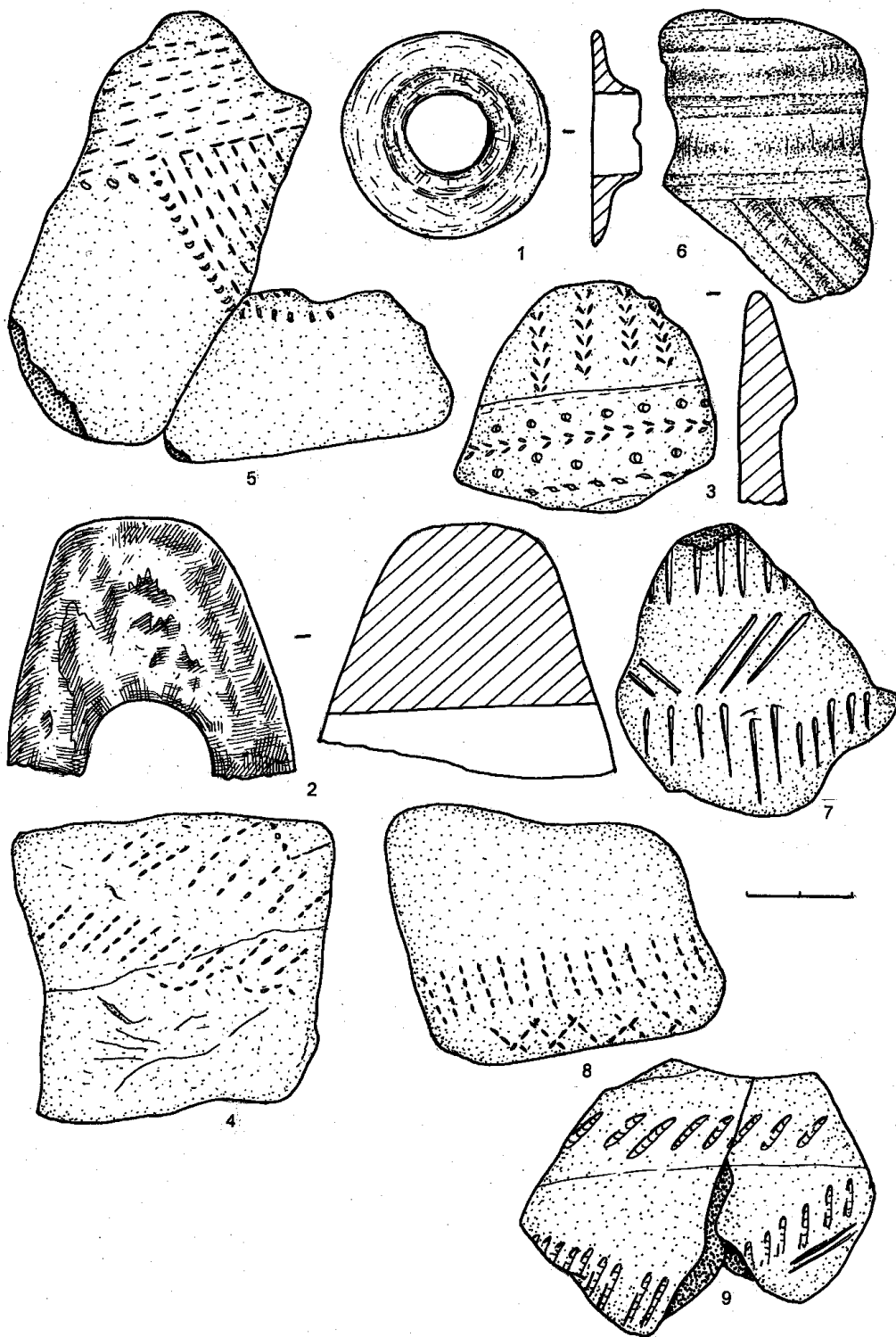

Рис.42. Кременчук, район Заводу силікатної цегли. Знахідки епохи енеоліту-бронзи.

Кістка (1), камінь (2), кераміка (3-9).

Фонди КрКМ, в т.ч. інв. №№: 1 — А.1627; 2 — А.1624; 3 — 1741.; 5 — А.1727; 6 — А.1758; 7 — А.1751; 8 — А.1726; 9 — А.1750.

XX ст. Раківського поселення засвідчують його існування за неолітичної доби, мідного віку та епохи ранньої, середньої і пізньої бронзи. Частково піщані кучугури у Раківці обиралися для короткочасного проживання людини і за наступних епох, про що мова принагідно йтиме далі.

Місцезнаходження доби бронзового віку у Раківці та на межі з с.Садки. У правобережній частині Кременчука, за Східною дамбою також виявлені кілька місцезнаходжень кераміки доби бронзи.

1. Влітку 1968 р. в районі сучасних *човнових станцій „Металург”* (побудована на початку 1970-х рр.) та *„Відпочинок”* (споруджена у 1969 р.), неподалік міських очисних споруд (будівництво першої черги завершено 1966 р.) (рис.28:61) П.С.Потапенком виявлена значна кількість неорнаментованої кераміки доби бронзи та поодинокі амфорні уламки, що були вигорнуті бульдозером⁷⁴. З цих зборів до Кременчуцького музею потрапили лише 3 фрагменти червоноглиняних амфор. Навесні 1974 р. краєзнавець повторно відвідав це місце⁷⁵, де знайшов типові зразки ліпного посуду культури багатоваликів кераміки. У щоденникових записках він позначив це місцезнаходження так: „(28.ІІ.1996 р.) „за останньою човною станцією, за поворотом”⁷⁶. Влітку 1996 р. на цій же ділянці узбережжя співробітниками музею також були виявлені фрагменти кераміки доби бронзи з валиковим орнаментом⁷⁷. Місцезнаходження, вірогідно, є рештками поселення доби пізньої бронзи і на сьогодні частково задерноване, а частково — забудоване.

2. Про перші знахідки уламків посуду доби бронзового віку П.С.Потапенко сповістив О.Б.Порубая, який оглянув місцезнаходження: „16 березня 1978 г. був проведений огляд правого берега р.Дніпро від с-ща Раківка до м.Кременчук. У результаті розвідки на березі навпроти Раківки, в обриві було знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки з домішками жорстви [у тісті, з поверхнею] коричневого й червоного кольору, що відноситься до епохи пізньої бронзи. Тут і далі за обривом на терасі, де внаслідок земляних робіт був знятий дерновий покрив, було виявлено чимало фрагментів лепної кераміки. На сьогодні це місце знову заросло травою... В основі відслонення лежить чорний із коричневими прожилками культурний шар, в якому виявлена кераміка та кістки тварин. Зверху — шар наносного річкового піску товщиною близь-

ко 50 см”⁷⁸. Вірогідніше за все, О.Б.Порубай знайшов рештки іншого поселення, на яке вказав одному із авторів під час огляду місцезнаходження 1983 р.⁷⁹ Ця пам’ятка на сьогодні знаходиться поблизу в с.Садки, над другою (після „неолітичної”, вниз за течією) затокою Дніпра, має оголення нашарувань у невисокому обриві, що виходить на задерновані луки якраз навпроти південно-східного кута шлаконакопичувача сталезаводу (рис.28:65). Ніяких знахідок тут на 1996 р. виявити не вдалося, адже узбережжя все більше замулювалося. Якщо раніше берег тут був піщаний, то тепер він поступово перетворився у плавні. Можливо, на це вплинуло будівництво 1964 р. поряд відвідного каналу Кременчуцької експлуатаційної дільниці Дніпродзержинського регіонального управління водних ресурсів. Відразу за каналом розкинулося с.Садки Кам’яно-Потоківської сільської ради Кременчуцького району. На сьогодні пам’ятку обстежити додатково поки що неможливо.

Рештки поселення, виявлені П.С.Потапенком, розміщувалися значно вище за течією Дніпра, на місці сучасних дачних ділянок об’єднання городників „Металург” (засноване близько 1978 р.), що впригол підходять до однойменної човнової станції і очисних споруд, тобто, північніше колишньої неолітичної стоянки. До річчя, починаючи від цієї човнової станції берег водосховища надто низький, заболочений, поріс очеретом і верболозом та прорізаний численними дрібними затоками.

Відстань між цими двома пунктами досягає 1,5 км і вони є рештками двох окремих поселень (рис.28:61-65). Існують також відомості про виявлення подібної кераміки доби пізньої бронзи у 1972-1973 рр. О.Б.Порубаєм на *о-ві Стрілецькій* (рис.28:62), навпроти згаданих місцезнаходжень⁸⁰.

Залишки різночасового поселення в районі Заводу силікатної цегли (районі 1-го Занасипу). Навпроти Раківського поселення, на південно-східній околиці міста у лівобережній частині Кременчука, знаходиться район Заводу силікатної цегли — помітне підвищення першої та другої терас, закидане численними намівами піску та інших будівельних матеріалів, порівняно щільно забудоване виробничими корпусами. Поряд розташовані дві великі

штучні затоки водосховища, що утворилися внаслідок вибирання піску, а також підмивання узбережжя острова Шеломай (Шаломай, Советон), котрий лежить навпроти заводу, на межі підводного кар'єру (рис.28:54; 30). На березі знаходяться купи очищеного піску і відходів виробництва, серед яких і були виявлені численні старожитності, вимиті земснарядами з дна Дніпра. Кістяний мезолітичний наконечник — не єдина яскрава знахідка із цього місцезнаходження, утвореного внаслідок руйнування решток різночасового поселення, на колишньому підвищенні першої надзаплавної тераси лівого берега чи, можливо, одного із давніх островів Дніпра. Ймовірна протяжність цього поселення вздовж старого русла Дніпра мала складати не менше 0,5-0,8 км, про інші параметри, окрім знахідок, дані відсутні. На сьогодні відомості про пам'ятку вже введені до наукового обігу⁸¹.

Виявлені матеріали поділяються на кілька культурно-хронологічних груп: 1) неоліту києво-черкаської культури; 2) енеолітичні — середньостогівської культури, її пізнього дереївського етапу; 3) доби середньої і пізньої бронзи — катакомбної, культури багатоваликівської кераміки та сабати́нської культур.

Неолітична дніпро-донецька кераміка повністю ідентична раківській. В її орнаментативній наявні і горизонтальні смуги густих та рідких навкісних гребінцевих відбитків (рис.41:1,8), і накольчасто-гребінцеві композиції (рис.41:3,7), і горизонтально розміщені ялинкоподібні прокреслені візерунки (рис.41:2). Ледь позначені вінця неолітичних посудин підкреслені глибокими округлими наколами (рис.41:2), що є ознакою декору кераміки києво-черкаської неолітичної культури.

Досить виразна орнаментативність кількох фрагментів стінок енеолітичних посудин, що складається з двох паралельних смуг зигзагу, облямованого двома рядами косо поставлених гребінцевих відбитків (рис.42:4)⁸², має аналогії у колі середньостогівсь-

ких старожитностей, зокрема, кераміки з кургану „Цегельня”, неподалік с.Підлужне на Кременчуччині⁸³. До середньостогівського комплексу (рис.41:7-10; 42:4,7-9) можна віднести й уламок широкої ножеподібної пластини зі слідами використання та сформованою скобелеподібною виямкою (рис.41:5), і скребачку на масивному відщепі (рис.41:6).

При загальній подібності частини уламків кераміки середньостогівської культури з відвалів піску біля Заводу силікатної цегли з матеріалами Раківського поселення, треба відзначити дещо крупніші фракції черепашки, що додавалися до пористого тіста сірого кольору (рис.41:10-11). Проте, в композиційному плані, за орнаментативністю, вирізняється лише єдиний фрагмент — із фестончастою гребінцевою композицією (рис.42:5)⁸⁴.

Район Заводу силікатної цегли став останнім часом місцем регулярного збирання знахідок місцевими і приїжджими колекціонерами старовини. Інформація про більшість таких відкриттів залишається втраченою назавжди. В якості винятку наведемо приклад, коли робітник заводу М.В.Горшунов зібрав унікальну колекцією, що, крім речей доби бронзи і пізнього українського середньовіччя, включала 5 рогових свердлених мотик (табл.43:1-4,7) і 2 молоти (табл.43:5,6). Нещодавно вона придбана Кременчуцьким краєзнавчим музеєм, де також зберігаються кілька атрактивних знахідок із дна водосховища.

Зазначимо, що перші рогові молоти та мотики почали надходити до музею наприкінці 1980-х рр. Пізніше до них додалися кістяні ложила і муфти для знарядь із кременю, а також роговий молот (рис.43:8), знайдений при земляних роботах у центрі Кременчука — у дворі будинку № 8, по вул. 29-го Вересня⁸⁵. З 13-ти великих знарядь, виявлених на сьогодні, добрим станом збереженості відзначаються три мотики і дві сокири-молоти. З решти — чотири мають, безсумнівно, також форму

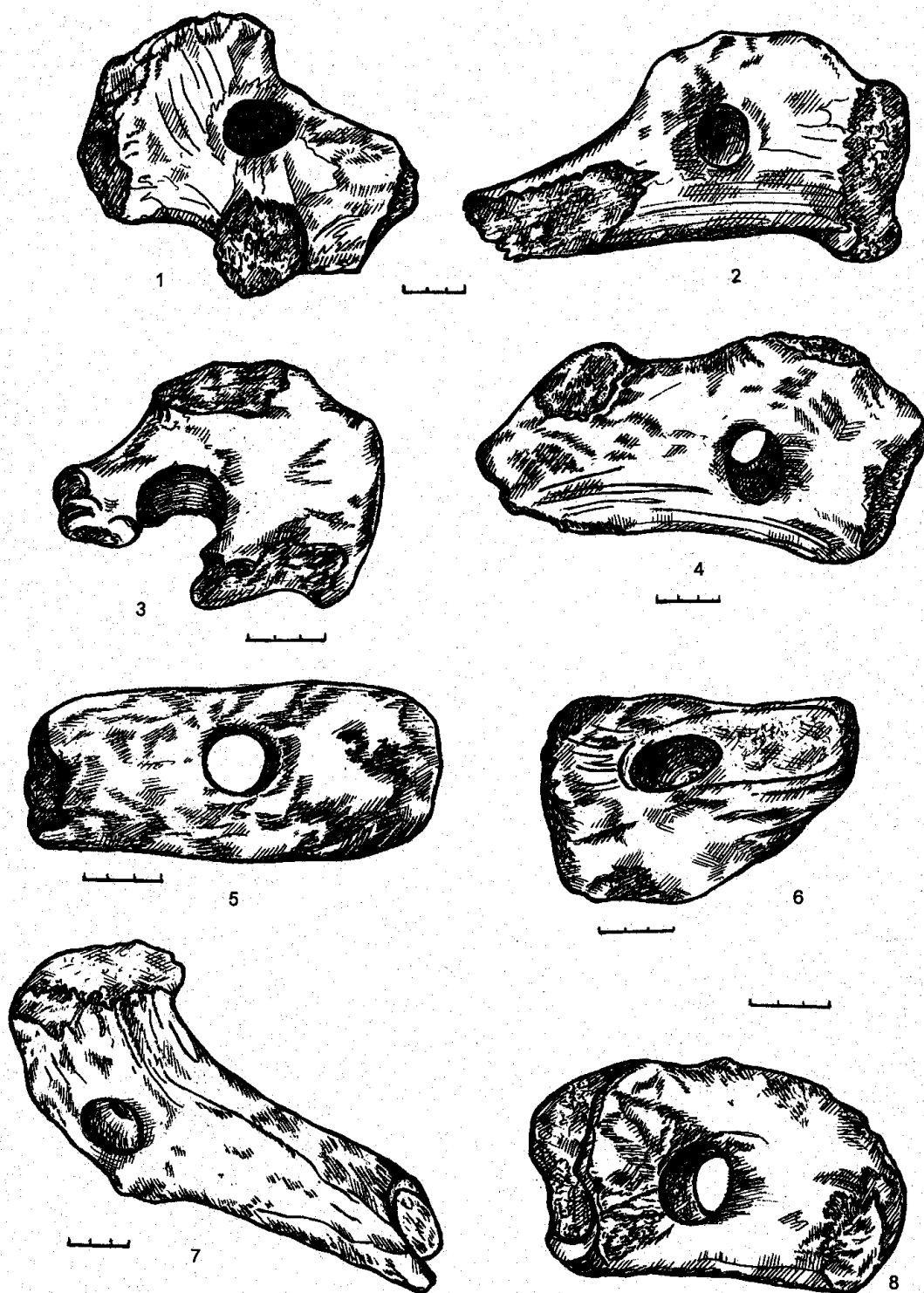

Рис.43. Кременчук, район Заводу силікатної цегли (1-7) та вул. 29-го Вересня (8).
Рогові вироби доби мідного віку.

Фонди КрКМ, в т.ч. інв. №№: 1 — А.1630; 2 — А.1635; 4 — 1634; 5 — А.1628; 6 — А.1629; 7 — А.1632; 8 — А.829.

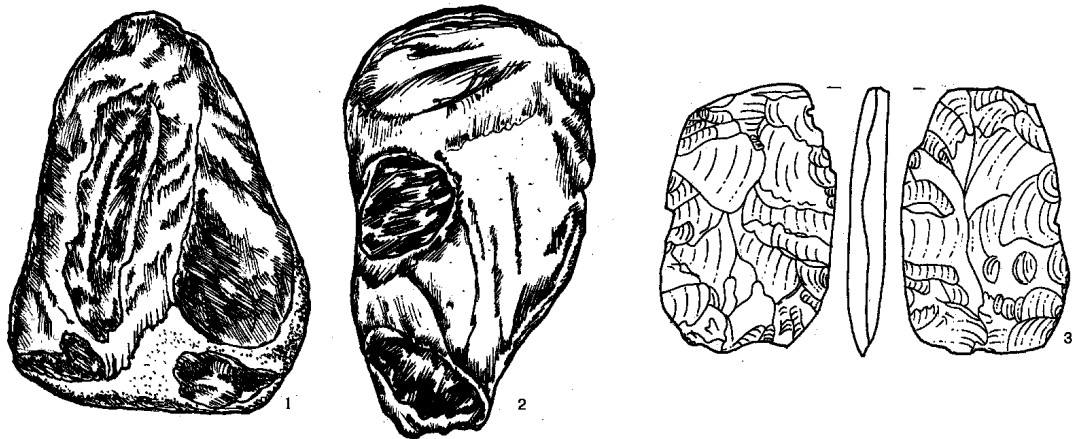

Рис.44. Кременчук. Знахідки доби енеоліту-бронзи.
Територія міста (1), р.Дніпро, неподалік Заводу силікатної цегли (2,3).
Камінь (1), кістка (2), кремень (3). Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.168; 2 — А.1066; 3 — А.1641.

мотик, з видовженим масивним обламаним кінцем, два вироби — з дуже коротким обламаним лезом — залишаються не визначеними типологічно, а два — розколоті вздовж і навпіл. Мотики і сокири-молоти виготовлені з прикореневої частини рогу благородного оленя. У всіх, без винятку, знярядь видалені два перші від кореню невеликі бічні відростки рогу. Робочий кінець на мотиках, що збереглися найкраще (рис.43:4,7), у 2-2,5 рази довший за обушний, косо зрізаний і заполірований у процесі роботи, його край спрацьований. Переважають за кількістю знаряддя (7 з 11 відносно цілих) із поперечним розміщенням леза щодо отвору для закріплення рукоятки. Один молот має суто циліндричний, за формою, корпус. Отвір більшості виробів свердлений дещо навкис, так, що держак закріплювався під гострим кутом до поверхні знаряддя. Одна мотика зовсім не має отвору. Замість нього на обусі, з двох протилежних боків зроблені округлі виїмки для закріплення ручки. Робочий кінець цієї мотики дуже спрацьований, що дозволяє відкинути думку про те, що це заготовка⁸⁶.

Довжина мотик коливається від 14 до 27 см, молотів — від 12 до 15 см. Враховуючи, що деякі, дуже пошкоджені моти-

ки, мають довжину близько 18-22 см, досягали розмірів понад 30 см.

Молоти (рис.43:5,6) схожі за будовою на мотики. В обох випадках обушкова частина — це базальна частина оленього рогу, а протилежний кінець — зрізаний навкоси (рис.43:6) чи прямо (рис.43:5). Сокира-молот (рис.43:6) має широке лезо, з добре заполірованим краєм, що наводить на думку про її бойове призначення. Натомість інший молот (рис.43:5) вирізняється серед всіх виробів правильною, майже циліндричною формою, відсутністю слідів прикореневих бокових галузок, характерних для оленьчих рогів. Цілком імовірно, що він виготовлений з рогу розповсюдженого на той час в Україні тура або бізона.

До цієї групи знарядь, які, за винятком одного (рис.43:3), добре піддаються атрибуції, слід додати пошкоджений молот (рис.44:2) зі складу музейної збірки, піднятий з дна Дніпра (з глибини понад 10 м).

Зовнішній вигляд виробів дуже примітивний. Поверхня рогу практично не зазнала загладжування, має характерну шерехато-жолобчасту поверхню. Виняток складає знаряддя підциліндричної форми, із коротким, дуже збитим краєм (рис.43:5).

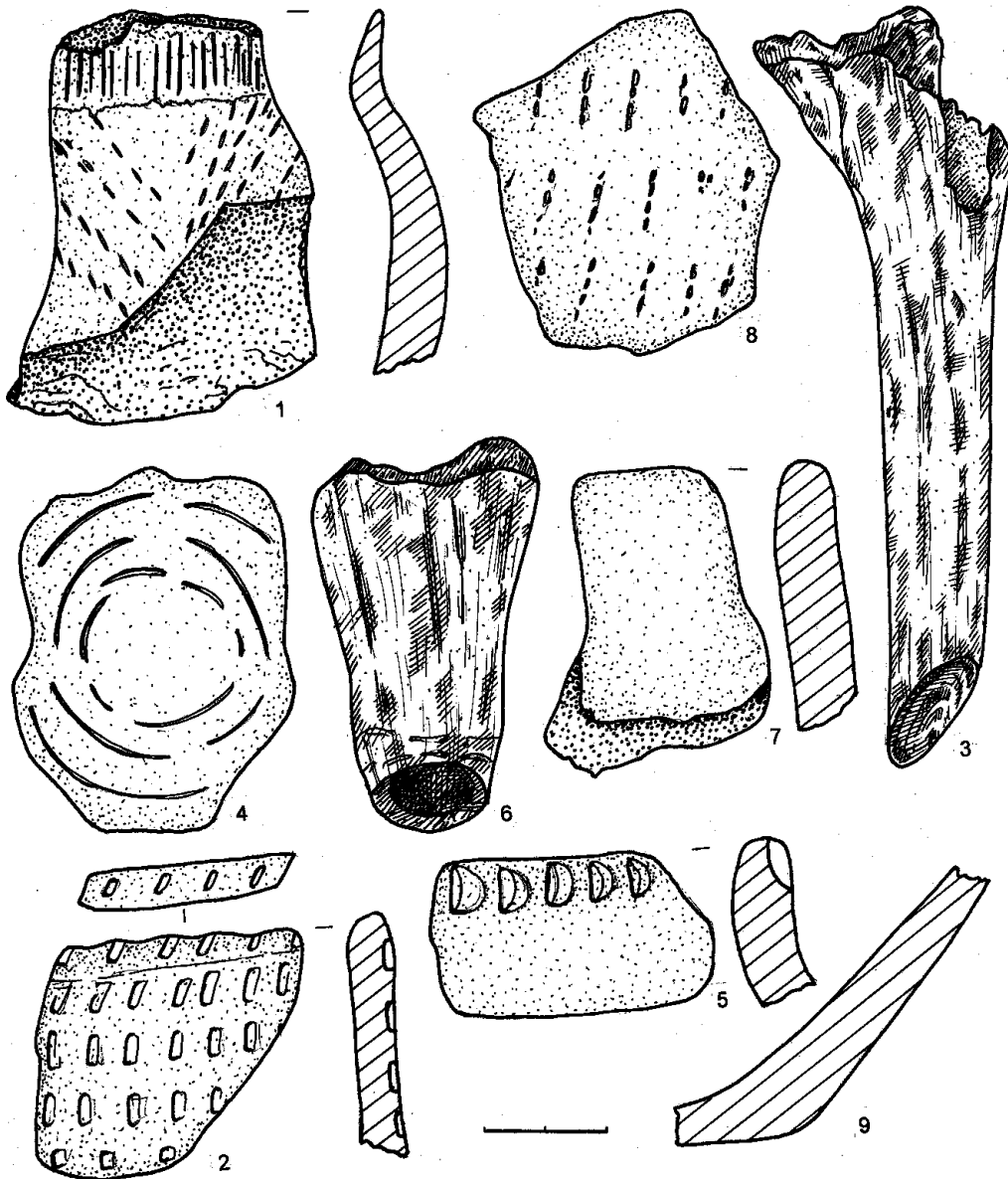

Рис.45. Кременчук, район Заводу силікатної цегли.
Знахідки доби енеоліту, бронзи та раннього залізного віку. Кераміка (1,2,4-5,7-9); кістка (3,6).
Фонди КрКМ, в т.ч. інв. №№: 1— А.1743; 3— А.1620; 4— А.1749; 5— А.1755; 6— А.1623.

Обушкові частини в кількох випадках також майже не оброблені. Обухи знарядь не дуже спрацьовані, зализковані, натомість леза — обов'язково стерті, чи взагалі зламані. Напрошується висновок, що, на відміну від трипільських. На поверхні багатьох знарядь чітко виділяють-

ся сліди зрізів, основного методу знищення бокових галузок рогу та підправки форми. В одному випадку наявні сліди стругання поверхні рогу і підправлення сверделеного отвору⁸⁷.

За технікою виготовлення кременчуцькі мотики і сокири-молоти мають прями

аналогі як у пам'ятках середньостогівської культурно-історичної спільності⁸⁸, так і старожитностях пізнього Трипілья⁸⁹. Загалом, ці зразки виробничого інвентаря типологічно та функціонально дуже близькі відповідній категорії знахідок у ранньоземлеробських культурах Кавказу і Близького Сходу⁹⁰. Зважаючи на факт наявності на кременчуцькій пам'ятці керамічних матеріалів дереївського етапу середньостогівської культури (рис.41:10-11; 42:4,5,7-9), рогові знаряддя з місцезнаходження в районі Заводу силікатної цегли віднесені до останньої.

Кістяний інвентар доби енеоліту цього місцезнаходження доповнюють дві рукоятки-муфти до знарядь з кременю (рис.41:12; 45:6). Одна з них виготовлена з трубчастій кістки тварини, має рівно зрізані кінці і значну заповірюваність отвору у губчастій частині муфти (рис.41: 12). Інша виконана із суглобової кістки, один кінець якої (із заглибленням для знаряддя) зрізаний прямо і позначений кількома нарізками, що мали функціональне призначення в процесі закріплення вкладиша (рис.45:6). Можливо, в ролі рукоятки для кам'яного знаряддя міг використовуватися також і широкий суглобовий кінець обрізаної навскіс кістки, в якому є відповідне заглиблення (рис.45:3).

Серед виробів із кременю, що походять із цього ж місцезнаходження і мають безпосереднє відношення до муфтоподібних рогових знарядь, в яких використовувалися кам'яні вкладені, варто відзначити невеличку клиноподібну сокирку трапецієподібної форми висотою 6,6 см (рис.44:3), ретельно загострену і сформовану струменевою ретушшю з трьох боків. Ще одна клиноподібна вузька сокирка, скоріше, навіть, долотце, виготовлене з полірованого мармуроподібного рожевожовтого кременистого сланцю на Правобережжі Дніпра чи Поділлі, ймовірно походила з району поширення трипільських старожитностей і потрапила на поселення на дніпровській переправі в якості ім-

порту (рис.46:2). Перша зі знахідок була також підібрана на піску М.В.Горшунівим.

Таким чином, район Заводу силікатної цегли — поки що найбільше в Кременчуці та Полтавській області взагалі місцезнаходження знарядь праці з рогу. Крім згаданих вище — рогового молота, що використовувався, можливо, в якості обойми для клинчастого кам'яного знаряддя (рис.43:8), знайденого в центрі Кременчука, та раківського насаду до поворотного гарпуна (рис.36:29), на території міста їх відомо лише кілька⁹¹.

Отже, розташування поселень носіїв середньостогівської культури у безпосередній близькості до легких і родючих заплавлених ґрунтів стимулювало розвиток землеробства. Для обробітку угідь вирисовували мотики, виготовлені з рогу благородного оленя чи лося. Населення дереївського етапу культури вже вирисувало пшеницю, просо, жито. Знахідки значної кількості муфт для кам'яних знарядь та мотик у Кременчуці і його околицях, зокрема у Малій Кохнівці й ближче до о-ва Шеломай, засвідчують місцезнаходження в районі підводного піщаного кар'єру навпроти 1-го Занасипу одного із поселень зі спеціалізованою майстернею з виготовлення таких знарядь, що належить саме населенню середньостогівської культури. Це підтверджується знахідками уламків характерного ліпного посуду⁹². Названі та інші знахідки засвідчують вагомий роль мисливства у забезпеченні мешканців таких поселень їжею і сировиною. Не менш важливим напрямком існування придніпровських поселень було розвинуте рибальство. Рибу здобували за допомогою сіток, вудок з кістяними гачками, кістяних гарпунів. Знахідки останніх відомі саме на території та в околицях Кременчука. В їжу також використовувалися й річкові молюски. Величезна кількість їх знайдена трохи нижче за течією Дніпра від Крюкова — при розкопках на Дерев'янському поселенні⁹³.

Знахідки доби бронзи з району Заводу силікатної цегли представлені невеликою, хоча й виразною добіркою кераміки та кам'яних і металевих знарядь. Серед наявних зразків ліпної кераміки є окремі, що за своєю орнаменталізацією нагадують енеолітичні (рис.45:8). Проте більшість належить посуду переважно двох археологіч-

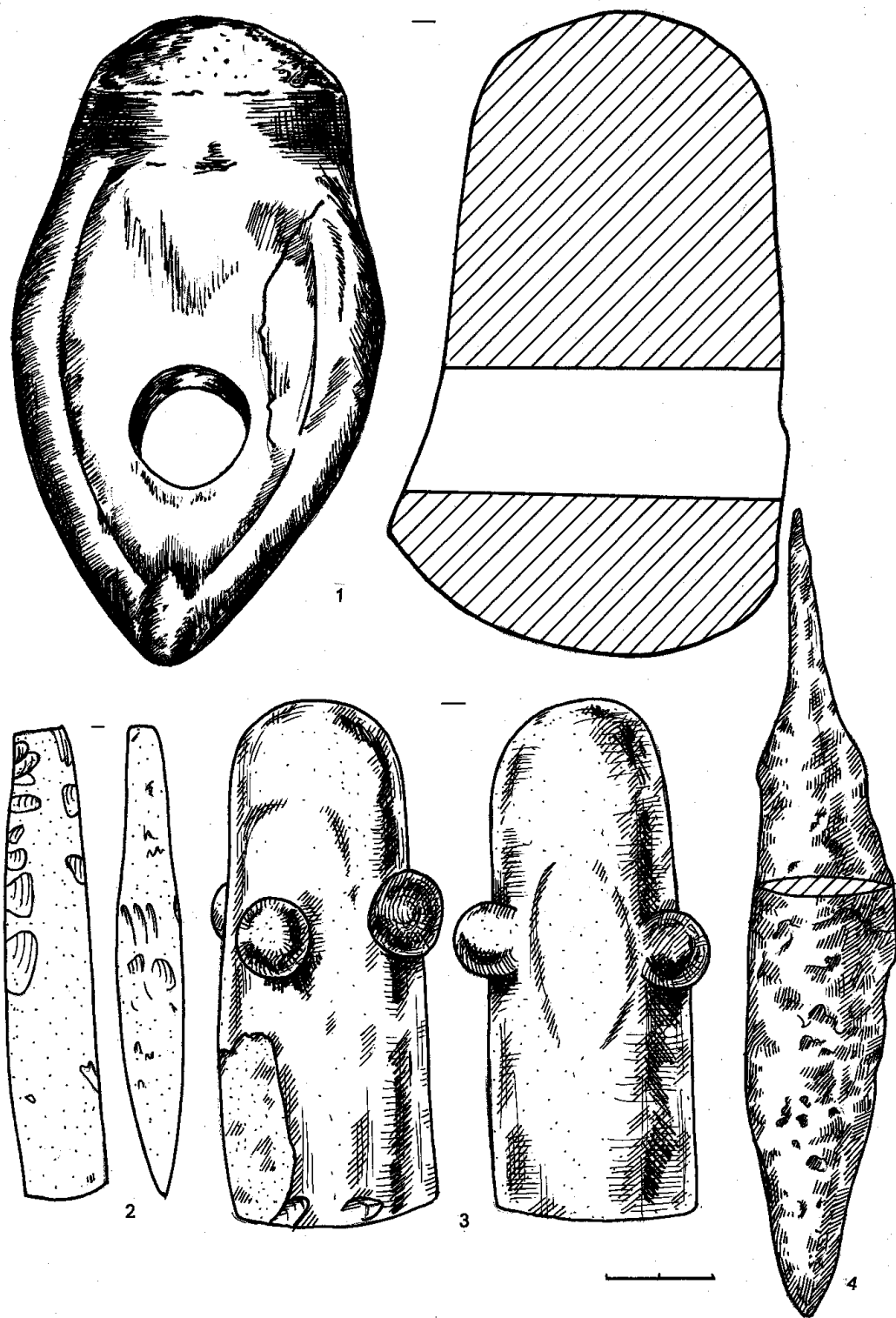

Рис. 46. Кременчук, район Заводу силікатної цегли. Знахідки доби бронзового віку.
 Камінь (1-3); бронза (4). Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.1638; 2 — А.1639; 3 — А.1642; 4 — А.44.

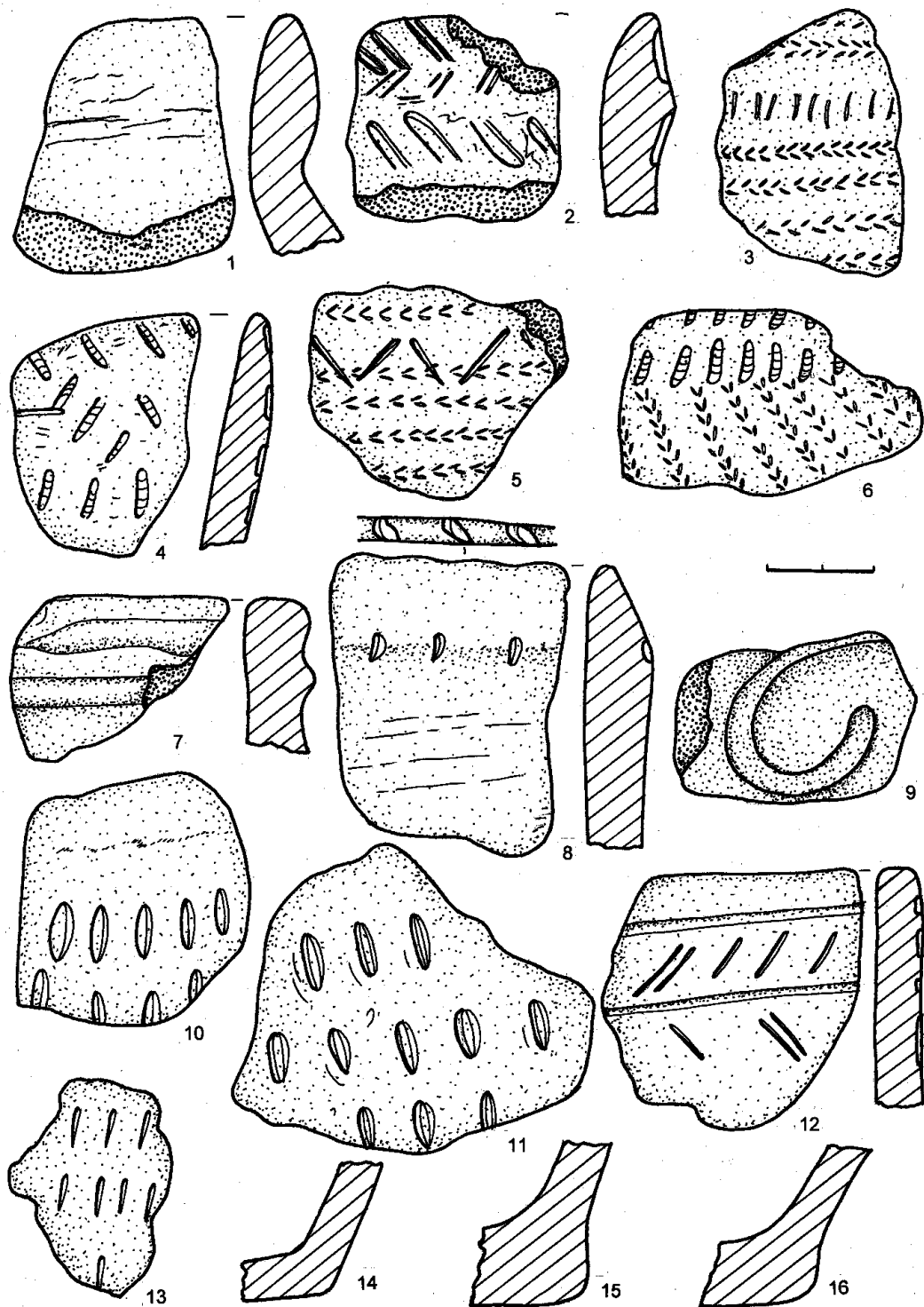

Рис.47. Кременчук, район Заводу силікатної цегли. Кераміка доби бронзи.
 Фонди КрКМ, в т.ч. інв. №№: 2 — А.1748; 3 — А.1739; 4 — А.1756; 5 — А.1740; 6 — А.1754; 8 — 1752; 9 — А.1760;
 10 — А.1759; 11 — А.1745; 12 — А.1747.

них культурних-хронологічних утворень доби середнього і пізнього бронзового віку — катакомбної і культури багатоваликової кераміки.

Посуд катакомбної доби представлений групою уламків верхніх частин горщиків з комірцевими потовщеними (рис.42:3; 47:1,2) чи потоншеними до верху (рис.45:1; 47:4) вінцями, шнуровим, гусеничним і прокресленим орнаментами, що утворюють багаті рельєфні композиції. Численні горизонтальні відбитки плетеного шнура поєднуються з горизонтальними поясками вертикальних штампованих рисок (рис.47:3), зигзагів (рис.47:5), наколів (рис.42:3). Частіше для декорування використовувалася „ялинковий” та інші мотиви прокреслено-штампованого орнаменту (рис.47:2). Смуги гусеничного штамп, в свою чергу, сполучені із навкісними довгими паралельними шнуровими відбитками (рис.47:6), рядами різнонаправлених розріджених відтисків „гусенички” (рис.47:4), прокресленими лініями.

Досить товстостінна кераміка має сіро-чорний чи коричнюватий колір поверхні, іноді — сліди лискування (рис.47:3,5,6), тісто містить значні домішки дрібнозернистого піску. Така орнаментация посуду має паралелі серед візерунчастого розмаїття дніпро-азовської культури катакомбної культурно-історичної спільності, деякі — в донецькій катакомбній культурі.

Катакомбній добі належать й знахідки кількох кам'яних амфіболітових свердлених шліфованих сокир підромбічної чи ромбічної форми (рис.48:5-6) та сокири з гранодіориту (рис.46:1), з короткими, масивними, дещо асиметричними виділеними конічними обушками, розширеними, заокругленими, а в одному випадку — злегка звисаючою, лопатями леза і поверхневим профілюванням зверху. Отвори цих, напевне, господарських знарядь конічні, свердлені зверху і розміщені ближче до лезової частини. На знаряддях помітні сліди спрацьованості, а обухи зберігають чимало сколів від використання.

Більшу частину уламків кераміки доби бронзового віку можна віднести до культури багатоваликової кераміки (рис.45:5; 47:7-11,14-15). Це переважно фрагменти із поверхнею характерного червонуватого кольору, зі значною домішкою товченого граніту і піску в тісті щільної маси. Вінця великих товстостінних горщиків прямо зрізані і прикрашені трикутним у перетині наліпним валиком (рис.42:6;45:7). Єдиний уламок належить рідкісному зразку посудини з валиковим орнаментом у вигляді завитка (рис.47:9). Незвичними є потоншені краї вінця мисок із серпоподібними лунками на перегині і зрізі (рис.45:2; 47:8), фрагменти із домішкою великої кількості товченого вапняку у щільному, аналогічному за складом тісті, прикрашені численними нігтьовими відтисками (рис.45:5; 47:10-11). Схожі орнаментальні мотиви відзначені і на посуді культури багатоваликової кераміки з інших пунктів міста, а також з с.Кривуші, що на північно-західній околиці Кременчука⁹⁴.

До кола старожитностей культури багатоваликової кераміки належить і фрагмент амфіболітової короткообушкової, ромбічної за формою, сокири, зі свердленим на конус зверху отвором⁹⁵. (рис.42:2), а також гранодіоритовий, чудово відшліфований товкачик конічної форми, з чотирма напівсферичними виступами (рис.46:3). Подібні вироби досить рідко трапляються в межах сучасної Полтавської області, адже засвідчують факти наявності бронзоліварництва на тому чи іншому поселенні. З найближчих територіально паралелей, окрім названих вище, варто вказати на знахідки товкачів для подрібнення руди і міцних порід з Поорілля — с.Маячка Новосанжарського району на Полтавщині⁹⁶, аналогічного — неподалік від с.Чикалівка Кременчуцького району⁹⁷. Від останніх кременчуцьку знахідку відрізняє унікальний слід від перевикористання товкача повторно, напевне, на початку раннього залізного віку, в якості прив'язного молота, для чого на одному

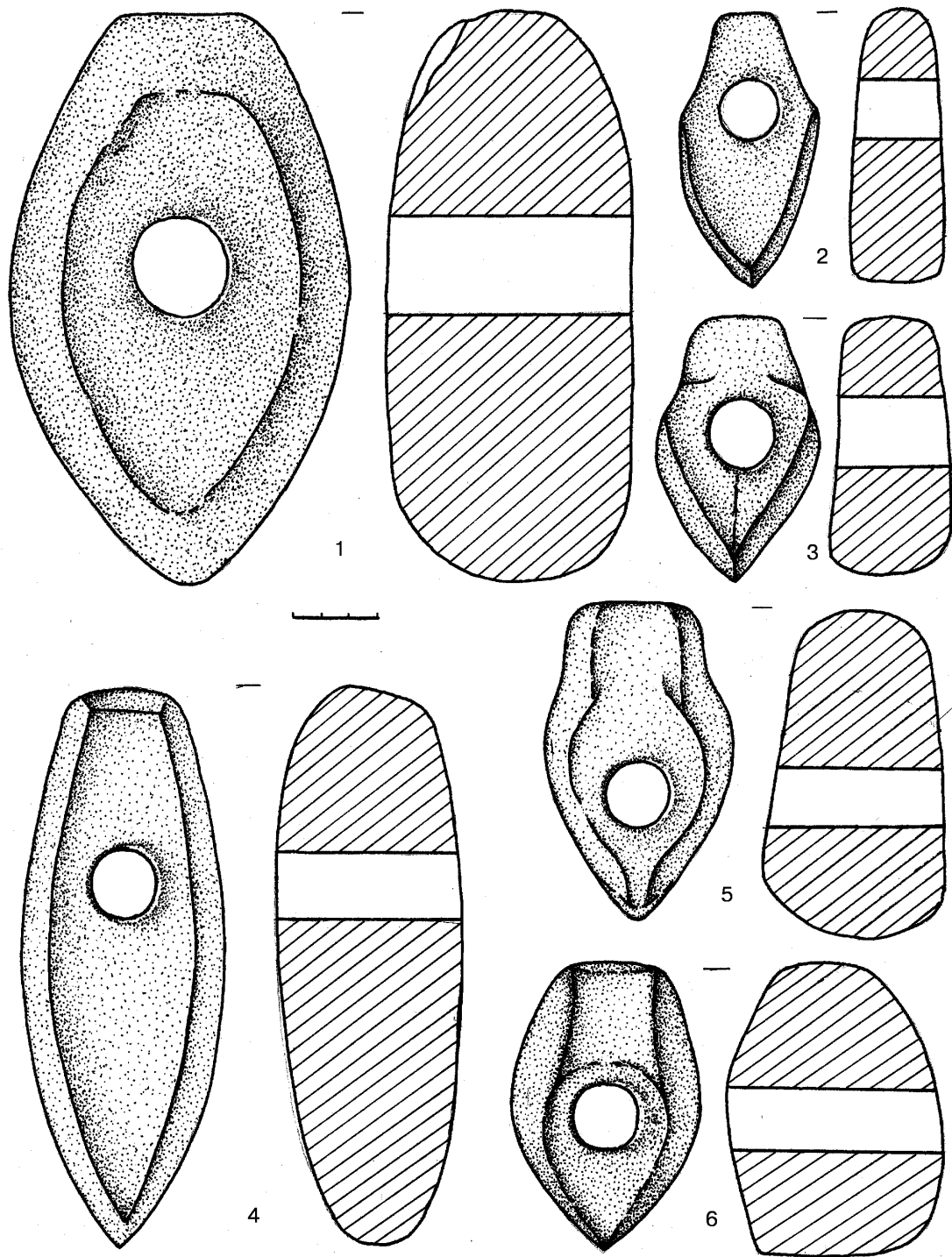

Рис.48. Кременчук та околиці. Кам'яні сокири доби бронзового віку.
 Територія міста — ближче до річкового порту (5), район Заводу силікатної цегли (6), мікрорайон Молодіжний (1,2), с.Червона Знамянка (3), с.Самусівка (4).
 Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.119; 2 — КрКМ.3056; 3 — А.1065; 4 — А.958; 5 — А.1638; 6 — А.1643.

з його боків вирізана овальна п'ята-виїмка із жолобком, призначена для закріплення шляхом підв'язування до нього торця держака (рис.46:3). Перелік виразних культурновизначальних речей із місцезнаходження завершує типова для культури багатоваликової кераміки кістяна пряжка круглої форми, з одним отвором у центрі, навколо якого виточений похилий і високий, майже вертикальний бортик (рис.42:1) (діаметр — 4,2 см, висота — 1,0 см, діаметр отвору — 1,8 см)⁹⁸. Кілька таких пряжок виявлені під час розкопок поховань на Полтавщині⁹⁹. До фіналу катакомбного часу — доби поширення культури багатоваликової кераміки належить і бронзовий двосічний ніж з трикутним вузьким черешком, довгим листоподібним лезом, із ледь вираженими перехватом у вигляді уступів в основі черешка та незначним перегином ребра вздовж довгої вісі виробу (рис.46:4).

Поодинокими знахідками в районі Заводу силікатної цегли репрезентовані й фрагменти стінок та денечь ліпного посуду сабатинівської культури¹⁰⁰, а також окремі предмети доби раннього залізного віку та пізнього середньовіччя.

Місцезнаходження в районі 1-го Заводу. Пошуки археологічних знахідок поблизу Заводу силікатної цегли було розпочато ще в 1975 р. групою краєзнавців О.Б.Порубая, коли на березі Дніпра виявлено кілька фрагментів кераміки доби бронзового віку¹⁰¹. В результаті наступних розвідок у цьому промисловому районі міста П.С.Потапенком була зібрана невелика, наявна на сьогодні у Кременчуцькому краєзнавчому музеї, колекція знахідок.

1. Вантажний порт, місцезнаходження I (рис.28:53). Так, неподалік від Заводу силікатної цегли, на території вантажного річкового порту на пісках виявлена невелика кількість матеріалів доби неоліту-бронзи (рис.49:1-3). Це нуклеподібні шматки кременю (рис.49:8), кілька відщепів та уламків пластин зі слідами використання, а також неолітична дніпро-донецька кераміка киево-черкаської культури пізнього її етапу (рис.49:1), фрагменти стінок горщиків катакомбного часу,

прикрашених паралельними горизонтальними смугами відбитків перевитого шнура (рис.49:2), і уламок масивної реберчастої посудини з досить відігнутих краєм вінця зрубної доби (рис.49:3).

2-3. Більш докладно про місцезнаходження II і III з району порту розповідається у записках О.Б.Порубая (1975 р.): „Пункт II. Вздовж дороги від вантажного річкового порту до Заводу силікатної цегли на дюнах було виявлено 67 фрагментів ліпної кераміки епохи неоліту і бронзи. Кераміка доби неоліту — із рослинними домішками, деякі фрагменти мали гребінцевий орнамент у вигляді „ялинки”. Ця кераміка відноситься до дніпро-донецької культури (кін. V-IV тис. до н.е.). Посуд епохи бронзи переважав серед знайдених матеріалів. Орнаментация фрагментів була різноманітною: відбитки шнура, ямковий, лінійний орнамент. Деякі фрагменти мали сліди розчосів гребінкою. Декілька уламків були прикрашені наліпними валиками... Фрагменти денечь були від плоскодених горщиків. Більшість вінечь мали злегка відігнутий назовні край. Тут же ... виявлені 3 фрагменти від давньогрецьких амфор оранжевого кольору.

Пункт III. ... На видутих пісках у районі річкового вантажного порту знайдені фрагменти ліпної кераміки епохи бронзи. Орнаментованих уламків було мало. На них є насічки та лінійний орнамент. Тут же були знайдені два сколи прозорого чорно-коричневого кременю”¹⁰².

Залишається лише пошкодувати, що всі ці знахідки не потрапили до краєзнавчого музею і знаходяться, можливо, у депаспортизованому стані в Інституті археології НАН України, куди краєзнавець передавав колекції.

За наявними описами, можна констатувати наявність в районі річкового вантажного порту решток знищених вітровою ерозією поселень доби неоліту, епохи бронзи — ямної, катакомбної культур та культури багатоваликової кераміки, слідів стоянок населення зрубної культури і раннього залізного віку. На сьогодні переважна більшість оглянутих краєзнавцями ділянок території забудована чи заасфальтована.

Малокохнівський гранітний кар'єр. Також поблизу Заводу силікатної цегли, але з іншого — південно-східного боку від нього, на кар'єрі (рис.28:55) знайдено масивний уламок знаряддя, що було виготовлене „не пізніше неоліту”. Оброблені лише дві його грані, взагалі ж заготовка мала чотирикутний перетин. Тут же

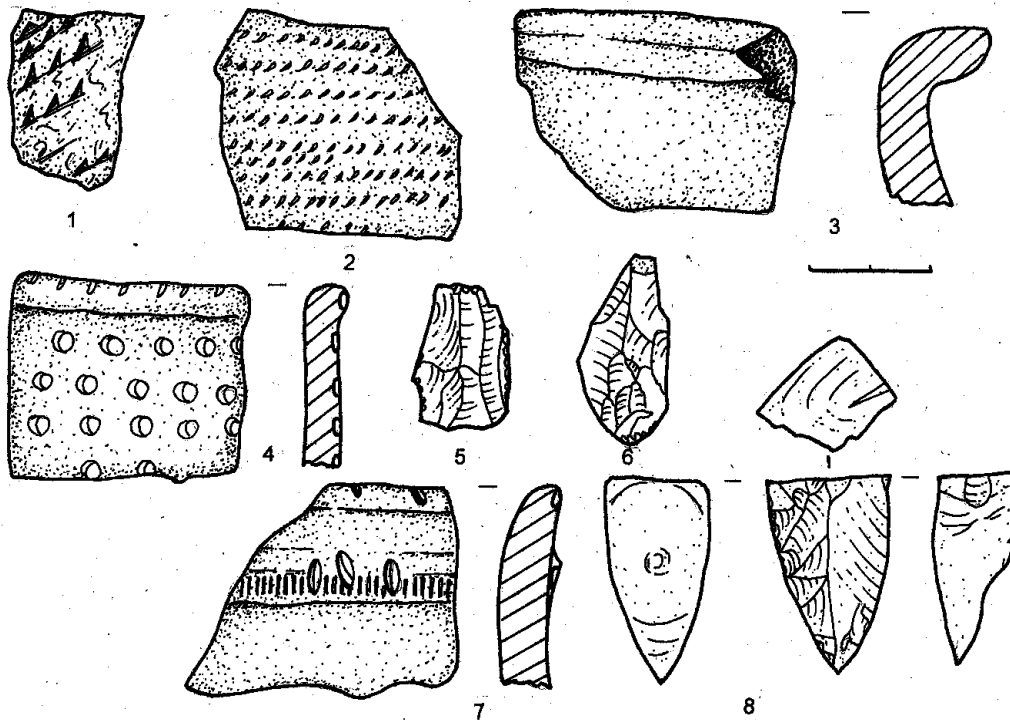

Рис.49. Кременчук. Знахідки доби неоліту і бронзи.

1,3 — район вантажного річкового порту; 4,6,7 — с-ще Лашки; 5 — міський пляж;
8 — Малокохнівський гранітний кар'єр.

Кераміка (1-4,7), кремій (5,6,8).

Фонди КрКМ, в т.ч. інв. №№: 1 — А.1602; 2 — А.1601; 3 — А.1603; 4 — А.396; 5 — А.1139;
6 — А.308; 8 — А.1226.

виявлені жовна кременю чорного кольору, відщепи¹⁰³.

Сліди поселення в районі Кременчуцького міського пляжу. Місцезнаходження кераміки епохи енеоліту-бронзи — розташоване у східній частині пляжу, на лівому березі Дніпра, за 0,75 км на захід від мосту — безпосередньо на південь від вул.Комсомольської (рис.28:52). Тяжіє до підвищення невисокого мису першої надзаплавної тераси, висотою 1,5-2,0 м над рівнем водосховища, вкритого потужним шаром намивного піску, взятого з підніжжя підвищення і фарватеру головної протоки Дніпра.

Виявлене 1978 р. О.Б.Порубаєм та співробітниками Кременчуцького краєзнавчого музею, обстежувалося 2003 р. археологами ЦОДПА. При першому огляді на пісках було знайдено близько 20 фраг-

ментів ліпної кераміки доби бронзи, крем'яні відщепи та 2 платівки. Частина уламків прикрашена гребінцевим орнаментом і розчосами¹⁰⁴. У збірці Кременчуцького музею це місцезнаходження представлене єдиною платівкою зі слідами використання (рис.49:5), виготовленою з високоякісного напівпрозорого кременю.

Під час останнього огляду культурні залишки у вигляді уламків ліпного і кружального посуду траплялися смугою шириною 30-80 м і довжиною понад 450 м на площі близько 2,3 га, концентрувалися ближче до підвищення мису. Кераміка і кремені окатані водою і вимиті з глибини 1,5-3,0 м, напевне, з основи чи краю схилу затопленої першої тераси лівого берега ріки. Місцезнаходження розташоване вздовж сучасного русла Дніпра майже в широтному напрямку. Окремі улам-

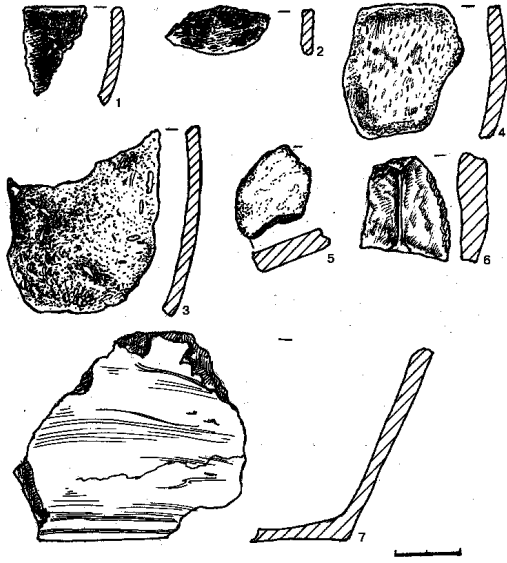

Рис.50. Кременчук. Міський пляж. Знахідки епохи енеоліту, бронзи і давньоруського часу. Кераміка (1-5,7), кварцит (6). Фонди КрКМ.

ки посуду знайдені на піску пляжу за 0,1-0,2 км від води.

У культурно-хронологічному плані керамічні матеріали належать до уламків посуду — переважно стінок від горщиків — доби енеоліту, бронзи, давньоруського часу і пізнього українського середньовіччя. Це фрагмент горщика пивихинської культури, характерного жовтувато-червоного кольору, з включеннями розітертого кривавика і дрібнотовчених мушель викопного молюска *Radiolaria*, які, перегорівши, утворюють домішки у вигляді тонких білих „волосків”¹⁰⁵ (рис.50:3), середньостогівської культури — зі значними домішками подрібненої черепашки у пористому тісті чорного кольору (рис.50:1-3), епохи ранньої і пізньої бронзи, в тому числі сабатинівської культури — з характерними домішками блискіток слюди в щільному тісті, денця кружального давньоруського горщика (рис.50:7) і гончарних посудин XVII-XVIII ст. Вироби з кременю представлені відщепами чи рушничними кременями фіналу козацької доби, а також пластинчастим кварцитовим відщепом (рис.50:6).

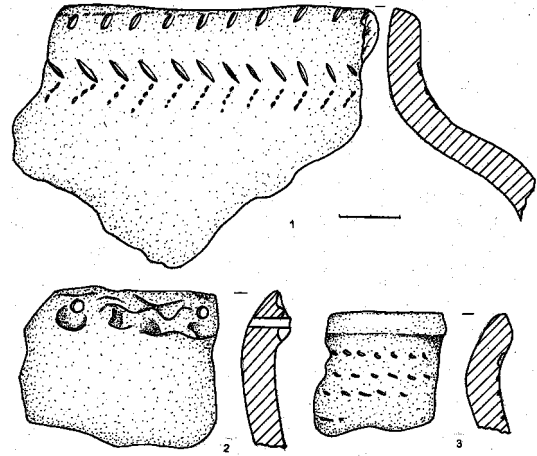

Рис.51. Кременчук, острів Зелений (1,2) та територія міста (3). Кераміка доби бронзи і скіфського часу.

Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.1173; 2 — А.1172; 3 — А.41.

Отже, різночасове поселення — затоплене водосховищем. Місцезнаходження датується часом енеоліту, бронзи, XII — початком XIII ст.

Місцезнаходження на о-ві Зелений. Майже навпроти Центрального пляжу, на дніпровському о-ві Зелений в 1980-х рр. на прибережний пісок була вимита кераміка доби бронзи (катакомбної культури) та скіфського часу (рис.28:49)¹⁰⁶. Посудина катакомбної культури мала вертикальні косо зрізані вінця, широкі опуклі пічка і типовий для цього району Подніпров'я ряд ялинкового, горизонтально розміщеного по шийці, орнаменту, виконаного відбитками лопаточки і чотиризубого гребінця. Краї зрізу вінця додатково декорувала смужка нігтьових відтисків (рис.51:1). Уламки горщика скіфського часу були орнаментовані наліпним валиком із пальцевим розчленуванням і характерними отворами по валику під вінцями (рис.51:2).

Місцезнаходження — це рештки розмиву вищезазначеного поселення на лівому березі — в районі міського пляжу, або ж окремої пам'ятки на правому низь-

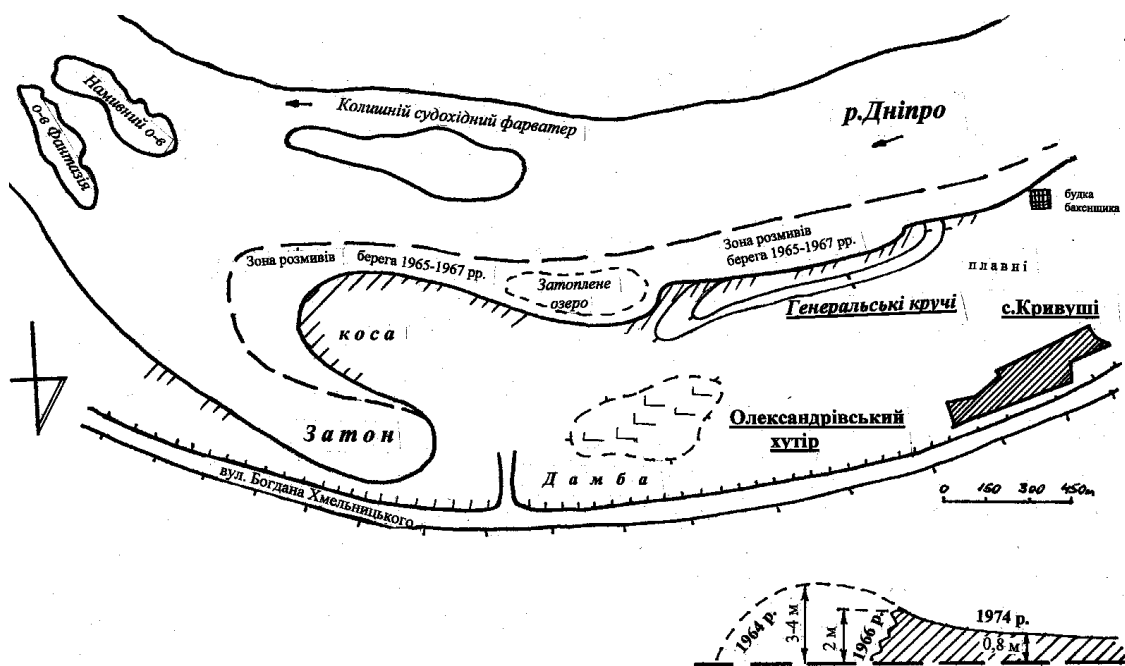

Рис.52. Кременчук, кол. Олександрівський хутір. Окомірна схема розташування поселення доби бронзового віку та нищення розмиванням схилів Генеральських круч. За П.С.Потапенком, 1974 р. Архів КрКМ.

кому березі Дніпра, вкритої 1,5-2,5-метровою товщею води.

На острові, з боку правого берега ріки, за повідомленням П.С.Потапенка, також виявлені окремі уламки кераміки доби раннього бронзового віку, зокрема, пізньоямного часу (рис.28:47).

Зауважимо, що окремі знахідки та сліди катакомбних пам'яток епохи бронзового віку у межах Кременчука зустрічаються не тільки в районі відзначеного вище Заводу силікатної цегли, цього острова, а й далі вгору, за течією ріки, поблизу Затону (Олександрівський хутір, район міської середньої школи № 2), біля сс. Самусіївка та Івки¹⁰⁷. Відомі також підкурганні поховання цього періоду середнього бронзового віку — неподалік сс.Кириленьки, Червона Знам'янка, а нижче, за Пелом — Підлужне, Єривівка¹⁰⁸. Група курганів з більше ніж 10 похованнями у катакомбах різного типу досліджена й під час останніх розкопок поблизу с.Волошине Кременчуцького району 2003 р.¹⁰⁹, що засвідчує освоєння теренів мікрорегіону представниками катакомбної культурно-історичної спільності XIX-XVIII ст. до н.е.

Поселення поблизу Олександрівського хутора — Реївки. Невелике за площею поселення знаходилося за 0,5-0,8 км на пів-

день від с.Кривуші, неподалік колишнього Олександрівського хутора на Реївці, що в Кременчуці (рис.28:48). Переважна більшість знахідок стародавньої кераміки, виявлених П.С.Потапенком і кременчуцькими музейниками на Олександрівському хуторі, походила із розмиву невеликого підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега Дніпра — свого часу правобережного піщаного мисоподібного останця над гирлом р.Кагамлик, відомого здавна як ур.Генеральські кручі. Поселення займало площу близько 0,6-0,8 га, а на середину 1960-х рр., за повідомленням Г.О.Сидоренко, збереглося лише на третину. П.С.Потапенко на цей же час зазначає його розміри як 50-60x80 м і вказує на активне руйнування берега ріки, що досягав висоти 3-4 м. Після остаточного розмиву Дніпром зазначеного підвищення навколишня територія в районі колишніх Генеральських круч перетворилася у заболочені плавні, що здіймаються над рівнем ріки лише на 0,4-0,6 м (рис.52). На південний схід від пагорбу Генеральських круч, в бік Олександрівського хуто-

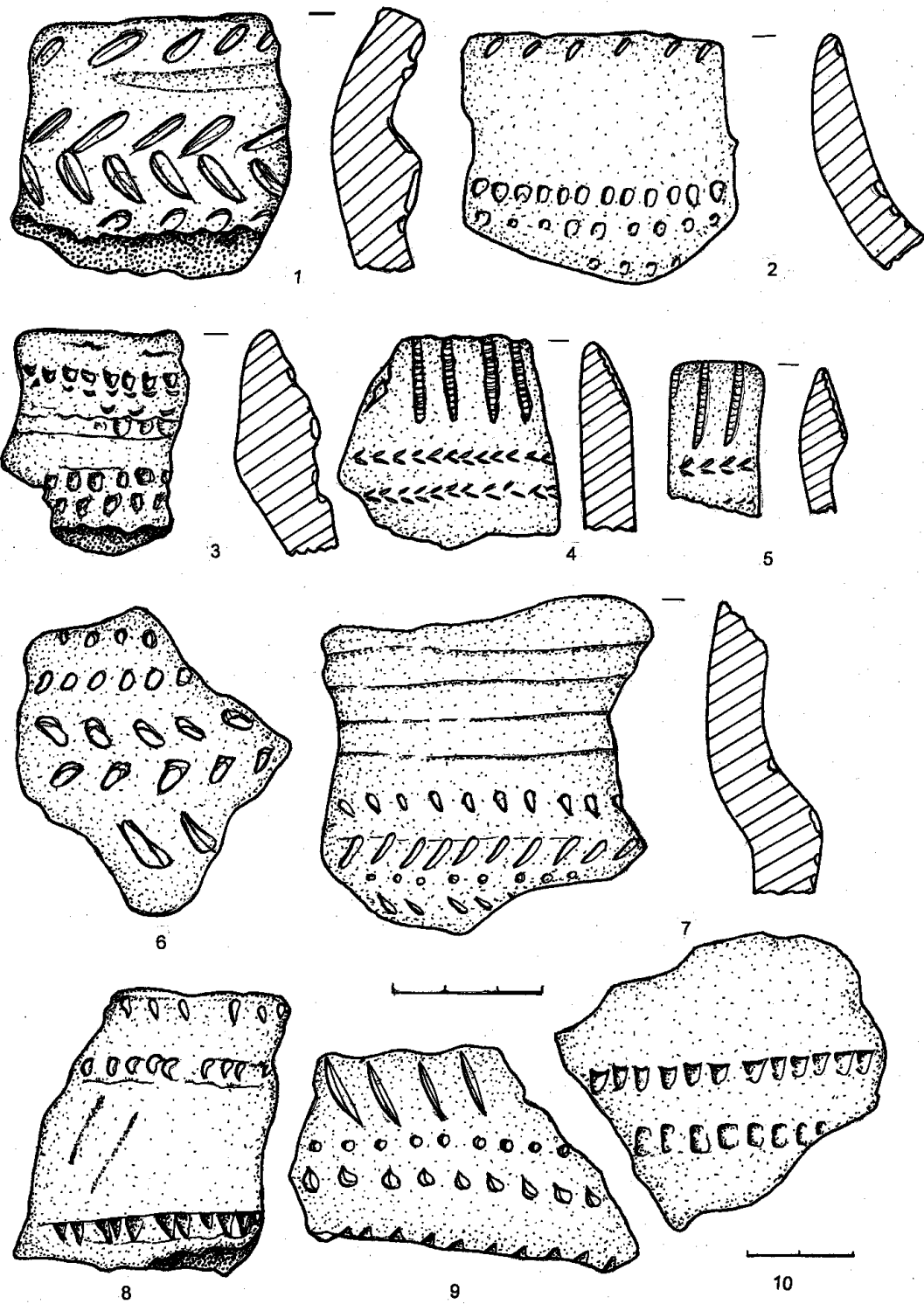

Рис. 53. Кременчук, кол. Олександрівський хутір. Кераміка катакомбного часу.
 Фонди КрКМ, в т.ч. інв. №№: 4 — А.532; 6 — А.850; 7 — А.518; 8 — А.530; 9 — А.1138; 10 — А.531.

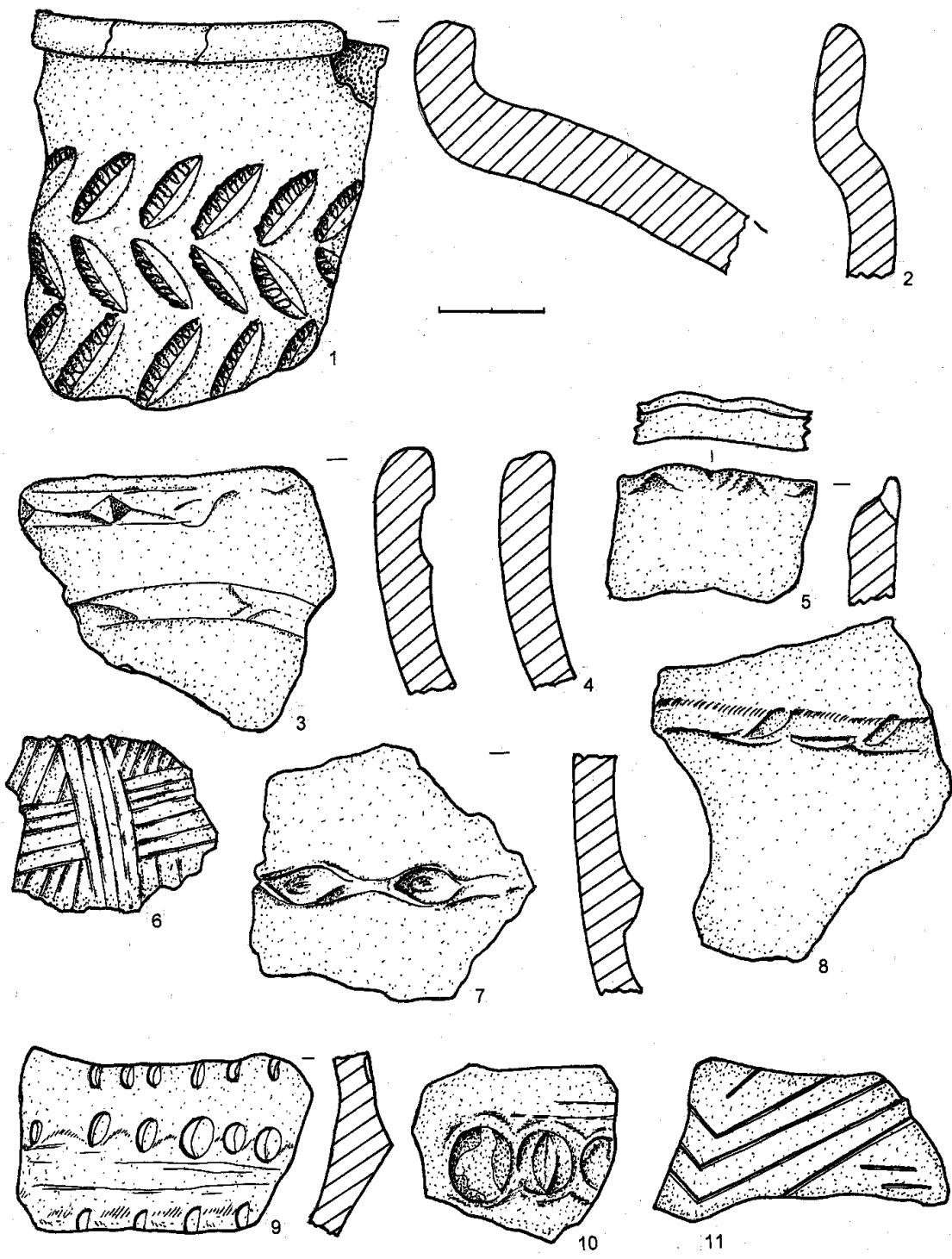

Рис.54. Кременчук, кол. Олександрівський хутір.
 Кераміка доби бронзи (1-4, 6-11) та зарубинецької культури (5).
 Фонди КрКМ.

ра і затоки Затон — давнього гирла Кагамлика, — простягається низинна ділянка, що за доби бронзового віку епізодично використовувалася під проживання різними групами стародавнього населення. Саме в ході її підмивання водосховищем у відслонення потрапляли і численні знахідки ряду епох, що збиралися П.С.Потапенком. Краєзнавець повідомляє про наявність різночасових культурних нашарувань потужністю 0,3-0,6 м на Генеральських кручах і 0,2-0,3 м — на берегах Затону, поблизу від Реївського кладовища.

В 1960 р. ця ділянка лівого берега Дніпра оглядалася І.М.Шарафутдіновою та В.І.Митрофановою (Непріною), проте лише кілька уламків ліпного посуду, виявлених на поверхні, не були відображені у звітній документації експедиції ІА АН УРСР. З 1964 р. П.С.Потапенко, який жив тоді неподалік — на Шемилівці, розпочав регулярно відвідувати Затон і збирати першу власну речову колекцію. До цієї збірки, крім археологічних знахідок, входили товарні свинцеві пломби ХІХ-ХХ ст., гільзи, уламки фаянсового посуду і палеонтологічні знахідки¹¹⁰.

Наведемо кілька рядків з щоденника краєзнавця: „Нижче Генеральських круч, ближче до дамби, на місці віджигих своє артилерійських складів, оселився дід Олександр, а потім стали інші будуватись. Так виник біля затоки Кагамличок (сучасна човнова станція нафтопереробного заводу) Олександрівський хутір. Перші мої знахідки на берегах Дніпра трапилися саме тут, навпроти хутора, — згадував П.С.Потапенко через 10 років. — Для цього району характерна активна водна ерозія узбережжя, внаслідок чого берегова лінія за 1964-1974 рр. відступила на 80-120 м”¹¹¹. На сьогодні рештки пам’яток Олександрівського хутора — Генеральських круч практично повністю розмиті Дніпром і припинили своє існування. По суті справи, на цій ділянці знаходився своєрідний „куш” стародавніх поселень переважно доби бронзового віку, що вузькою смугою охоплював схили першої тераси до сс.Кривуші і Самусіївка на півночі, протяжністю 3-5 км. Це підтверджують як матеріали щоденника краєзнавця, так і археологічна колекція, що нині знаходиться у фондах Кременчуцького краєзнавчого музею. Ця збірка формувалася на протязі 30 років. Крім того, щоденникові записи П.С.Потапенка добре ілюстровані, що дасть

у майбутньому можливість повністю ввести до наукового обігу результати багаторічних оглядів берегів.

Отже, на розмивах поселення поблизу Олександрівського хутора переважали знахідки фрагментів кераміки зі шнуровим та багатоваликковим орнаментами, на черепках зустрічалися лінійно-прокреслені композиції, розчоси, відтиски „гусенички” тощо. За щоденниковими записами загалом вимальовується наявність двох культурних горизонтів, що залягали з глибини 0,2-0,3 до 0,6-0,7 м від рівня денної поверхні: катакомбного та культури багатоваликкової кераміки¹¹².

В розмивах знайдена й антична гончарна амфорна та ліпна кераміка скіфського часу, що також була виявлена вздовж всього узбережжя від Олександрівського хутора до Самусіївки, а також фрагмент вінця ліпного зарубинецького горщика (рис.54:5).

У колекції Кременчуцького музею кераміка катакомбної культури з Олександрівського хутора масивна, товстостінна, з поверхнею переважно чорного або теракотового кольорів, із домішками піску, товченої кістки чи вапняку, з рельєфним насиченим орнаментом. Візерунки на більшості фрагментів виконані крупнозубчастим гребінцевим штампом (рис.53:2,3,8,10; 20:1,2), відбитками плетеного шнурового (рис.53:4,5) чи „гусеничкою”. Прокреслені куттом кістяного штампу-лопаточки орнаменти мають вигляд горизонтальних ялинкових композицій-смуг (рис.53:1, 6,7), навкісних коротких або довших рисок (рис.53:2, 8,9) чи наколів (рис.53:6,9). Наявні матеріали засвідчують плоскодонність горщиків, їх порівняну профільованість (рис.55:4-9). Вінця посудин вертикальні чи лише трохи відведені назовні, з манжетоподібними потовщеннями і валиками над шийкою (рис.53:1, 2,3,5), або ж зрізані вгорі до потоншення (рис.53:4). Частина уламків тулуба ліпних посудин має сліди перерешених розчосів гребінкою (рис.54:6). Подібні знахідки походять з місцезнаходжень району Заводу силікатної цегли, островів Зеленого і Раківки.

Виразна група знахідок належить до фрагментів посуду культури багатоваликкової кераміки (рис.54:5-7,10; 55:2), з сірим або червонуватим кольором поверхневого ангобування, значними домішками тов-

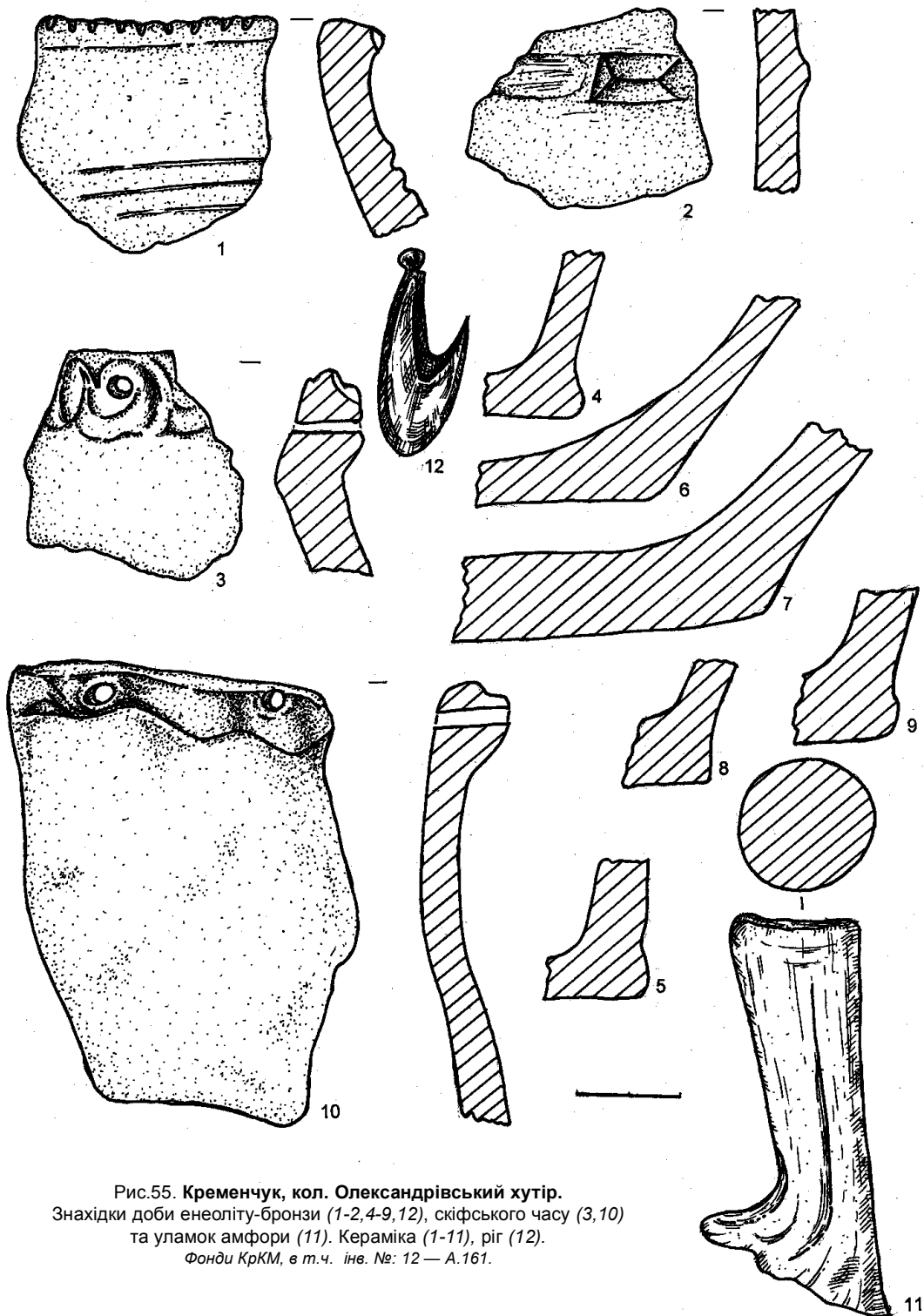

Рис.55. Кременчук, кол. Олександрівський хутір.
 Знахідки доби енеоліту-бронзи (1-2,4-9,12), скіфського часу (3,10)
 та уламок амфори (11). Кераміка (1-11), ріг (12).
 Фонди КрКМ, в т.ч. інв. №: 12 — А.161.

ченого граніту у тісті. Черепки прикрашені по краях вінець і під ними (рис.54:3, 5,7), на шийці і плічках (рис.54:9-10) прогладженим і наліпним валиковим орнаментом підтрикутного перетину, розчленованим косими рисками або нігтьовими відбитками (рис.54:7-10) тощо. Часом трапляються фрагменти з прокресленим візерунком, що імітують валикову орнаментацию (рис.54:11).

Загалом кераміка цієї культури з місцезнаходження біля Олександрівського хутора аналогічна до знахідок на вже описаних поселеннях, а також пам'ятках поблизу Самусіївки, Кривуші та інших залишків подібних поселень Кременчуччини.

На жаль, на Олександрівському хуторі до цього часу практично не виявлено зназків знарядь праці. Виняток становить роговий гачок (рис.55:12) зі збірки музею, а також ще один подібний до нього виріб, що був знайдений на Шемилівці і залишився у приватній колекції. Виявлені гачки напівовальні, вирізані зі шматка рогу темно-коричневого кольору і витончено профільовані. Гачки мають масивну, плавно вигнуту нижню частину, невеличке жальце із загостренням, а також закруглений верхній кінець із прорізаним пояском-перехватом для кріплення волосяної ліски для облаштування рибальської вудочки. Довжина цих гачків — 3,7-4,0 см, їх товщина — 0,4-0,6 см. Такі рибальські гачки дослідники відносять до кола старожитностей середньостогівської культури¹¹⁴, є вони й серед знахідок на поселеннях культури багатоваликової кераміки, зокрема, Бабиному III¹¹⁵.

Таким чином, зруйновані водами Дніпра рештки поселення доби середньої і пізньої бронзи на Олександрівському хуторі належали носіям катакомбної культури та культури багатоваликової кераміки. Тут виявлені і окремі уламки неолітичної кераміки.

Залишається хоча б у кількох рядках охарактеризувати ще дві пам'ятки, розташовані вгору по течії Дніпра, безпосередньо на північно-західній

околиці Кременчука, що прилягають до дачних масивів садових ділянок мешканців міста.

Поселення поблизу с.Кривуші. Поселення доби бронзового віку (рис.28: 47), що свого часу знаходилося за 0,5-0,7 км на південь від сучасного села, на схилі підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега Дніпра, висотою 2-3 м. Займало площу — близько 0,8 га. Вперше оглянуте М.Я.Рудинським під час його екскурсії вздовж ріки 1922 р., неодноразово відвідувалося П.С.Потапенком у 1960-1970-х рр., де він зібрав досить представницьку колекцію фрагментів посуду доби ранньої, середньої та пізньої бронзи¹¹⁶. Культурні залишки виявлені вздовж смуги розмитого берега та у воді впродовж 200 м. На дві третини пам'ятка вже розмита водосховищем.

Знахідки репрезентують керамічний комплекс пізньоямного, катакомбного часу, культури багатоваликової кераміки, представлені окремими уламками ліпного посуду скіфського часу і доби пізнього українського середньовіччя.

Самусіївські поселення. На захід від села, за 1,2-1,5 км, за обстеженнями 1960 р., відзначена наявність решток поселення доби середньої та пізньої бронзи, з матеріалами катакомбної, культури багатоваликової кераміки та зрубної культур, окремими знахідками подрібненого посуду білозерської культури і скіфського часу; над дніпровською затокою Дідок — рештки поселення доби пізньої бронзи (на сьогодні затоплене); поблизу села, в ур.Панська баня — залишки поселення катакомбного часу доби бронзового віку. На зазначених вище пам'ятках (в урочищах Дідок і Панська баня) траплялися й уламки ліпного посуду, очевидно, ранньослов'янського часу (пеньківська культура) та доби неоліту¹¹⁷.

На сьогодні кращим станом збереженості відзначається виявлене в ході обстежень напередодні заповнення котловану Дніпродзержинського водосховища поселення (рис.28:45), розташоване за 1,5

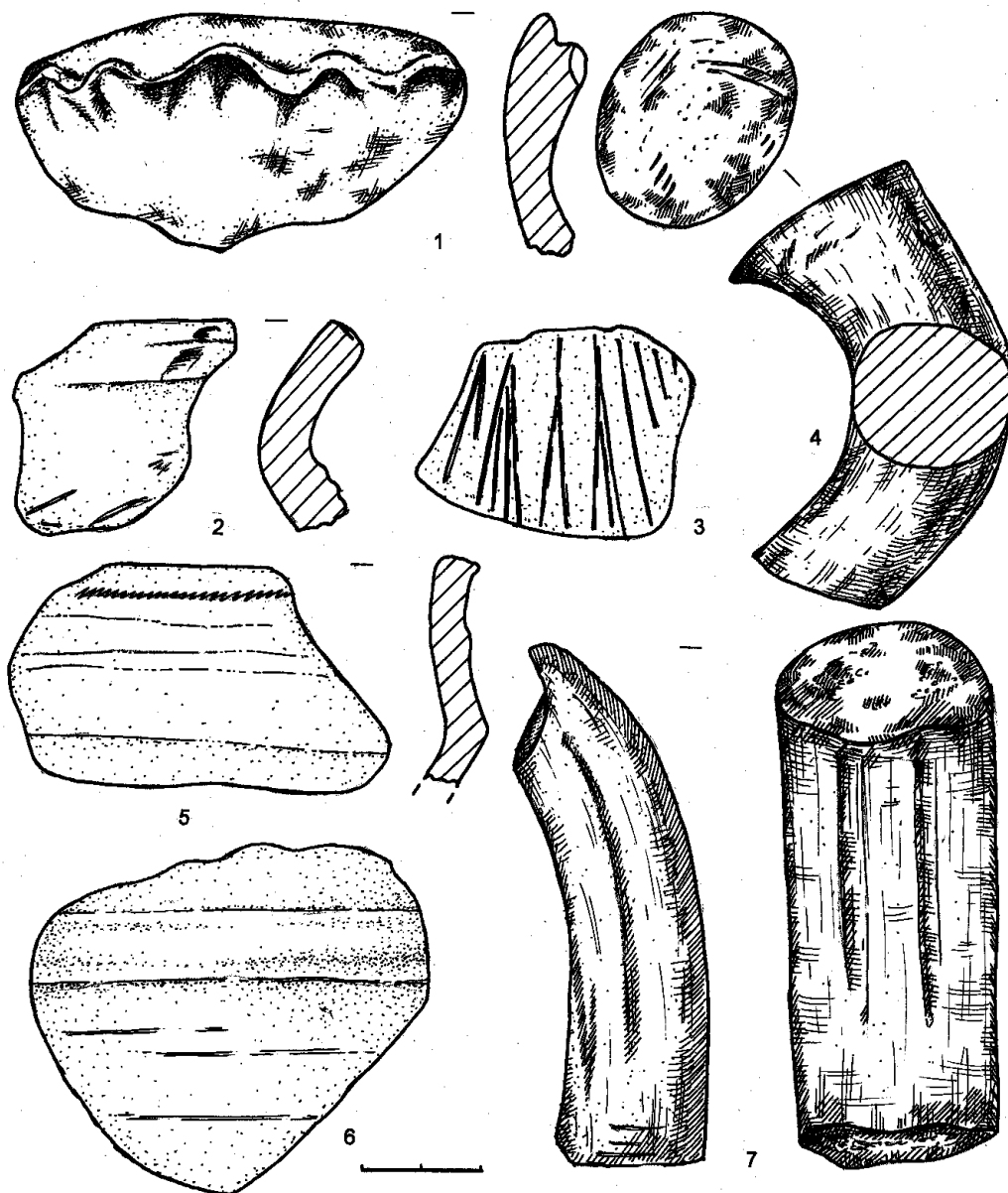

Рис.56. Кременчук, Крюків, Раківське поселення (1-5,7), місцезнаходження в районі Заводу силікатної цегли (6). Знахідки зарубинецької (1) та черняхівської культур (2,3,5,6), уламки амфор (4,7).
Фонди КрКМ, інв. №№: 1 — А.448; 2 — А.1480; 3 — А.1479; 4 — А.453; 5 — А.1478; 6 — А.1770; 7 — А.1481.

км на південь від села, що належить до пізньої бронзи та раннього залізного віку. На пам'ятці П.С.Потапенком зібрані численні уламки посуду культури багатовазальної кераміки, зрубної, білозерської культур доби бронзового віку, знахідки передскіфського і скіфського часу, уламки амфор, а також фрагменти посуду чер-

няхівської культури. Рештки пам'ятки, пошкоджені розмивом водосховища, займають схил надзаплавної тераси лівого берега в основі піщаних кучугур. Площа цієї пам'ятки, за П.С.Потапенком, складає приблизно 100x300-400 м, тобто близько 4 га. Висота підвищення, на якому вона розташована, — 0,7-1,2 м над рів-

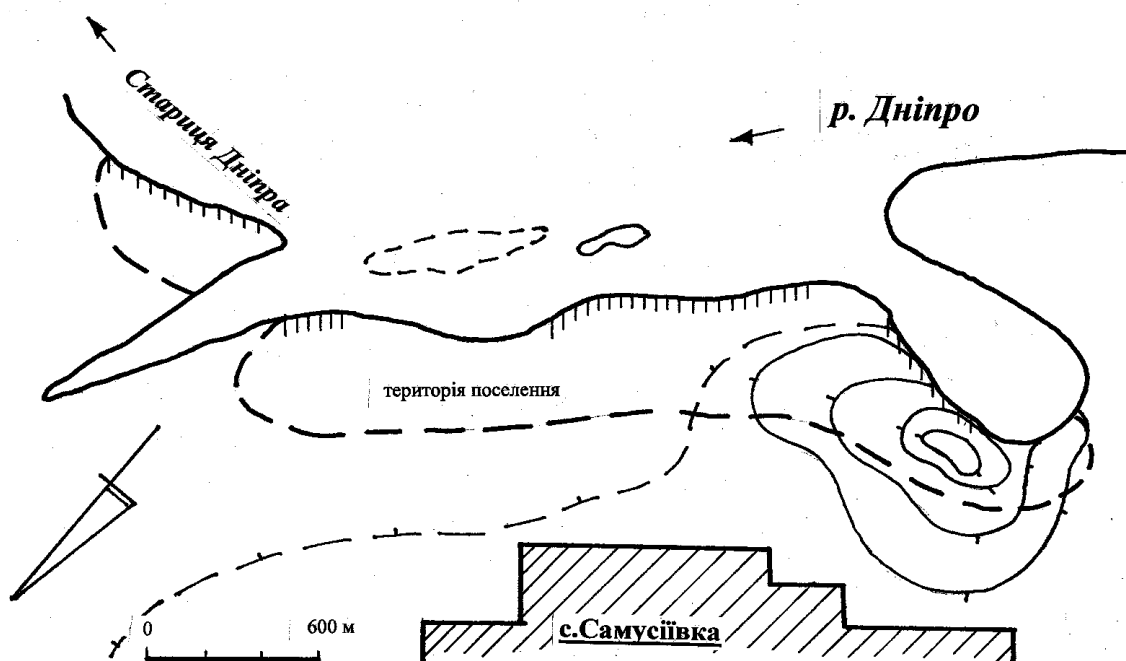

Рис.57. Самусіївське поселення.
План за П.С.Потапенком, 1967 р.

нем водосховища. На сьогодні берег дуже розмитий, похилый і піщаний (рис.57).

П.С.Потапенком опубліковані кілька виразних знахідок з пам'ятки, зокрема, уламок верхньої частини посудини культури багатоваликаної кераміки і ліпні горщики банкоподібної форми (рис.58)¹¹⁸. В колекції Кременчуцького краєзнавчого музею також наявна клиноподібна масивна свердлена шліфувана сокира зі звуженим обушком та вузькою скругленою лопаттю леза господарського призначення, яка може належати колу старожитностей культур "бойових сокир" початку середнього бронзового віку¹¹⁹.

Поселення в селищі Лашки. Невелика група знахідок з колекції Кременчуцького музею походить із колишнього села, а сьогодні селища у межах міста, — Лашки. Лашківське поселення доби бронзи було виявлене навесні 1973 г. краєзнавцем О.Б.Порубаєм. Воно розміщувалося на підвищенні берегової тераси поряд із заплавою невеликого заболоченого струмка на вододілі рр. Сухий Кагамлик і Кри-

ва Руда. Культурний шар товщиною 0,3-0,4 м на території поселення, площа якого становила близько 0,4 га, поступово руйнувався внаслідок розгортання дачної забудови.

У процесі кількох оглядів встановлено, що пам'ятка була розміщена вздовж берега ріки з південного заходу на північний схід. На поселенні виявлена кераміка з поверхнею сірого і червоно-жовтого кольорів, домішками шамоту і жорстви, прикрашена лінійним і ямковим орнаментом. З північно-східної частини пам'ятки походила винятково кераміка з багатоваликаною орнаментациєю. Серед знарядь наявні мікроліти та ножеподібні пластини, виготовлені з якісного світло-жовтого кременю, кілька керамічних пряслиць. Всього було зібрано більше 150 фрагментів кераміки і 2 уламки червоноглиняних пізньоантичних амфор¹²⁰.

З добірки кераміки у музеї вирізняються фрагменти, прикрашені розчленованими валиками (рис.49:7) та рядами круглих ямок (рис.49:4), а також напів-

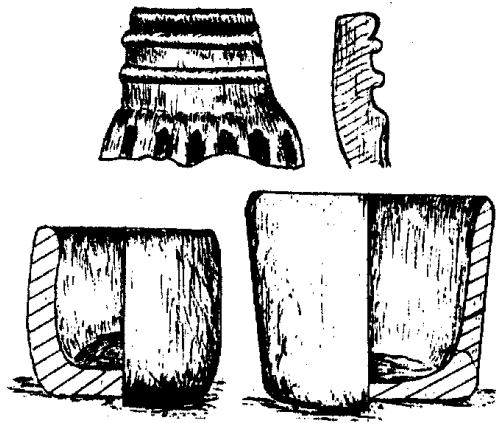

Рис.58. Самусіївське поселення.
Знахідки доби бронзового віку.
За П.С.Потапенком, 1992 р.

прозорий пластинчастий відщеп з ретушшю (рис.49:6). Матеріали належать до пізньонеолітичної доби, культури багатоваликової кераміки і зрубної культури доби бронзового віку. На сьогодні встановлено, що поселення забудоване і частково використовується під городи.

Поселення у Великій Кохнівці виявлене розвідкою М.Я.Рудинського і К.М.Мельник-Антонович 1925 р. на дюнних підвищеннях за 0,3-0,4 км на південь від кол. с.Велика Кохнівка та автошляху до Полтави. Місцезнаходження прилягало до підвищення другої тераси рр.Кагамлик і Залізна (притока Кривої Руди). Матеріали доби енеоліту, бронзи та раннього залізного віку зібрані на вершинах “кучугур” на відстані 0,7-0,9 км. Дослідники не вказують точної площі місцезнаходження¹²¹. На сьогодні частина дюн у зазначеному районі частково зруйнована реконструкцією залізниці, інша ж — задернована чи знаходиться під дачною забудовою.

Знахідки на території міста. Серед окремих знахідок на території Кременчука необхідно назвати виявлені у його лівобережній частині фрагменти кераміки зі шнуровим орнаментом катакомбної культури (рис.51:3), у центральній частині міста — масивний товкач з місцевого

пісковиковика (рис.44:1), а також знахідки двох кам'яних свердлених сокир, що трапилися під час спорудження мікрорайону *Молодіжний*. Перша з них — масивна і важка, господарського призначення (вага — понад 2 кг), ромбічної форми, виготовлена із міцного граніту і знайдена при спорудженні першої черги мікрорайону (рис.48:1). Інша, невеличка, — із гранодіориту, також ромбічних обрисів з виділеним обушком, — бойова (рис.48:2). Остання знайдена під час будівництва середньої школи № 9. Обидві знахідки належать до кола старожитностей катакомбної культури і, походять зі зруйнованих у цьому районі курганів.

II.4. Кургани Кременчука та околиць

На території та в околиці м.Кременчук розташовано близько 50 курганів, що стоять поодиночі чи компактними групами у 2-5 насипів на пануючих підвищеннях вододілів, мисах третьої-четвертої терас рік, пагорбах другої тераси Дніпра тощо. Значна частина курганів дуже пошкоджена інтенсивним розорюванням, а ще більша кількість — знищена внаслідок господарської діяльності людини. Можна зі впевненістю стверджувати, що поряд з тою чи іншою групою свого часу здійснювалися насипи кількох невеликих курганів, від яких збереглися лише розорані плями викидів з основних поховань. Саме поряд із такими, знищеними оранкою насипами, часом виявляються цікаві знахідки різних історичних епох. Наочним прикладом масштабів руйнації курганних пам'яток внаслідок господарської діяльності людини XIX-XX ст. може бути хоча б факт, наведений В.Г.Ляскоронським. Поблизу с.Кривуші, на північний захід від міста, у 1907 р. знаходилося 4 кургани: за 1,1 км на північ, поблизу церкви на леваді у центрі села, поряд із дамбою та дорогою на Кременчук і ще один — за 1,2 км на північний схід, в бік міста¹²². Вже на

час розвідок вченого на початку ХХ ст. половина з них була розорана. На сьогодні зі впевненістю можна стверджувати про існування лише одного, останнього із описаних курганів, який і охарактеризований нижче.

Кургани на території та в околицях міста зберігають під насипами поховання різних епох — від доби енеоліту-бронзового віку до золотоординського часу, проте переважна більшість з них належить епосі бронзового віку.

Наводимо короткий перелік частини курганів на території та в околицях міста.

Кременчук, м. Район Нафтопереробного заводу — мікрорайон Молодіжний (лівий берег р.Сухий Кагамлик). Група у складі трьох курганів, розташована за 0,6-0,7 км на південний схід від залізничної платформи Кагамлицька (П.281 км), між заводом АТ „Укртатнафта” та мікрорайоном Молодіжний і на тій же відстані від міського кладовища. Виявлена в результаті обстежень археологів ЦОДПА восени 2003 р. Насип кургану № 1 має висоту 2,5 м, діаметр — 25 м. Інші два розорані кургани — висотою 0,4-0,5 м та діаметром 15-20 м (рис.28:20).

Район Нафтопереробного заводу (лівий берег р.Сухий Кагамлик). Насип розораного кургану знаходиться на південний схід від заводу, між забудовою підприємства та об'їзним шосе, за 1,5 км на північний захід від с.П'ятихатки. Його висота — 0,6 м, діаметр — 25 м (рис.28:13). На території АТ „Укртатнафта” розташовані рештки ще двох ледь помітних курганів, що знаходяться у межах огорожі підприємства. Їх висота — 0,8 і 0,7 м.

Мікрорайон Молодіжний (лівий берег р.Сухий Кагамлик). Курган займає край підвищення другої тераси, висотою 8 м над рівнем заплави, за 0,25 км на південний захід від вул.Молодіжна, край північно-західного кута 297-го кварталу, поряд із 2-м (старим) Червонознам'янським кладовищем. Насип використовується під городи. Висота кургану — 0,5 м, діаметр — 10-12 м (рис.28:23). До речі, при огляді на мису на південь від кургану виявлені поодинокі уламки орнаментованих кружальних античних амфор доби раннього залізного віку.

Велика Кохнівка, с-ще (лівий берег р.Сухий Кагамлик). Помітний курган значної висоти, розташований на мису лівого високого берега, перерізаною залізницею Кременчук — Глобине та Полтавським проспектом, край перехрестя з вул. Некрасова й однойменної зупинки автобуса. Курган займає панівне підвищення ми-

су, що здійснюється над заплавою річки на 14 м. Більша частина підвищення зайнята старим кладовищем (східна частина Великої Кохнівки). Висота задернованого кургану — 4,5 м, діаметр — 50 м. Над шосе верхівка кургану здійснюється на 6 м (рис.28:33).

Насип вкритий сучасними похованнями, оточений з півночі загальною огорожею кладовища, поріс деревами і кущами. Оглядався Г.М.Некрасовою 1986 р., І.В.Кракало в 1996 р.¹²³, в 2003 р. обстежений співробітниками Кременчуцького загону археологічної експедиції ЦОДПА.

Вул. Ломоносова, № 8 (правий берег р.Сухий Кобелячок). Рештки кургану, розташованого на мису другої тераси правого берега, висотою понад 6 м над рівнем заплави, знаходиться по вул.Ломоносова, на межі садиб за №№ 8 і 10. Від насипу лишилися тільки південно-західна пола, висотою близько 0,4 м, та помітне підвищення на місці кургану діаметром 30-40 м. На сьогодні залишки кургану використовуються під городи (рис.28:22).

У 1996 р. цей насип, що мав висоту понад 3 м (т. зв. „курган поблизу пивзаводу”), був знищений внаслідок вибирання ґрунту забудовниками присадибних ділянок. Чорнозем вивозився до сс.Самусіївка, Червона Знам'янка, а також на західну частину мікрорайону Молодіжний. При вибиранні ґрунту виявлені кілька впускних поховань, в одному з яких — шелепи людини зрілого віку та дитини. У центральній частині насипу були помітні сліди значних розмірів підпрямокутної у плані поховальної ями, перекритої товстими дерев'яними плахами, напевне, від впускного поховання доби раннього залізного віку. Крім того, знайдений уламок кераміки епохи бронзи.

За фактом руйнування, у 1996 р. курган оглядався І.М.Кулатовою та І.В.Кракало. Знищення насипу призупинено¹²⁴. На сьогодні рештки пам'ятки потребують проведення невідкладних рятівних археологічних досліджень.

Вул. Петровського, присадибні ділянки будинків №№ 134-140 (правий берег р.Сухий Кагамлик). Група курганів, у складі трьох насипів, знаходиться на підвищенні плато правого берега, висотою понад 15 м над рівнем заплави, і потрапила до зони приватної забудови міста. Найбільшим у групі є великий, з дещо сплющеною вершиною курган, що знаходився у центральній частині колишнього хут.Терещенки. Курган розміщений частково на садибі Г.І.Полтавця (вул. Петровського, № 138), а частково — на угіддях Кременчуцького підприємства зеленого господарства. Висота насипу — близько 3 м, діаметр — 60 м. Поли підрізани внаслідок городніх робіт. Західна частина насипу в межах садиби задернована, поросла фруктовими деревами, східна — свого часу розорювалася, на сьогодні — задернована. Зі східного боку курган оточений

деревами. На західній полі помітні сліди земляних робіт — заглибини, рештки льоху (рис.28:24).

За повідомленням господаря садиби, в 1980-х рр. тут виявлені рештки впускного поховання, здійсненого у випростаному стані з північно-східною орієнтацією, що належить, імовірно, до сарматського часу. Ніяких знахідок, окрім фрагментів ліпної кераміки, тоді не було виявлено. Рештки поховання були закидані ґрунтом, а земляні роботи проведені в іншому місці.

При огляді восени 2003 р. край східної поли кургану виявлена *кам'яна стела* близької до антропоморфної форми. Вона виконана на плитчастій брилі місцевого рожевого граніту із окатаними і частково обробленими грубим сколюванням заокругленими краями. Висота стели — 1,05-1,10 м, ширина — 0,7-0,8 м, товщина — 0,15-0,20 м. Стела належить до часу енеоліту-бронзового віку і могла бути перевикористаною козацьким населенням Терещенківського хутора у XVIII — на початку XIX ст. в якості надмогильного каменю (рис.59).

Курган — яскрава і помітна археологічна та пам'ятка історичного ландшафту на території міста, до того ж, позначена стелою над похованням доби енеоліту-бронзи.

При огляді підвищення на північний і південний схід від великого насипу (№ 1) виявлені два розораних невеликих *кургани*, що віддалені від найбільшого на 60-80 м, і, таким чином, утворюють меридіонально орієнтований ланцюжок, протяжністю 130 м. Висота цих ледь помітних насипів — 0,3-0,4 м; діаметри відповідно — 10 та 12 м.

Найбільший курган виявлений І.В.Кракало у 1996 р.125

Вул. Цюлковського-Петровського, кол. хутір Терещенки (правий берег р.Сухий Кагамлик). *Група курганів*, у складі п'яти насипів, займає панівне підвищення правого берега, що здіймається над заплавою на 15 м, і розташоване між вулицями Петровського і Цюлковського, край транспортної магістралі між огорожами Кременчуцького колісного заводу та об'єднання КРАЗ. Поряд із курганами групи знаходиться тимчасове приміщення Володимирської церкви Київського патріархату УПЦ.

Найбільші кургани групи — №№ 1, 2 — розташовані на старому Терещенківському кладовищі, навпроти початку вул. Індустріальної. Незначні насипи №№ 3-5 розкидані ланцюжком вздовж вулиці на задернованій ділянці, що свого часу також слугувала кладовищем. Група курганів витягнута у меридіональному напрямку на 160 м. Найменші кургани — під загрозою знищення при планованому будівництві церкви (рис.28:25).

Район кол. кладовища „1-ї Совлікарні” — на сьогодні 1-ї міськлікарні ім.Богаєвського (пра-

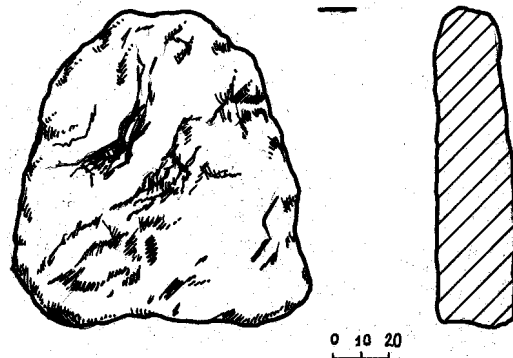

Рис.59. Кременчук, вул. Петровського, № 138. Стела епохи енеоліту-бронзи, знайдена на кургані.
Граніт.

вий берег р.Кагамлик). *Група курганів*, у складі решток двох задернованих насипів — кургану і майдану, — розташована у східній частині старого кладовища, на підвищенні другої тераси правого берега. Насипи мають висоту 0,7 та 0,9 м, пошкоджені перекопами поли, зайняті похованнями XIX-XX ст. (рис.28:40). Виявлені в ході обстеження 2003 р.

Рокитне, с., Рокитненська сільська рада, Кременчуцька газорозподільна станція (правий берег рр.Сухий Омельник — Крива Руда). *Група курганів*, у складі двох насипів, розташована на мису третьої тераси правого берега, висотою понад 6 м над рівнем другої надзаплавної тераси, зліва від шосе Кременчук — Полтава, за 0,3 км на північний схід — схід від знаку „Кременчук”, розміщеного на в'їзді до с-ща Велика Кохнівка.

Знаходиться за 0,15-0,20 км на північний-схід від Кременчуцької ГРС та за 0,6-0,7 км на південний-захід від придорожньої частини села. Кургани розорюються. Найбільший — має висоту 1,4 м, діаметр 25 м. Насип дещо оплив, проте зберігає візуально помітну крутизну і сліди колишньої стрімкості схилів. Курган добре помітний з боку шосе. Менший, також розораний, курган має висоту 0,4 м і діаметр 15 м. Знаходиться за 80 м на північний схід-північ від першого. Навкруги великого кургану, з північного та східного боку, є незначні курганоподібні підвищення. Найбільший курган оглядався Г.М.Некрасовою¹²⁶.

Таким чином, посеред міської забудови на сьогодні збереглося кілька курганів — цікавих поховальних пам'яток різних епох. Можна зі впевненістю стверджувати, що кургани у Великій Кохнівці, по вул.Цюлковського і Ломоносова — належать до часу енеоліту-бронзового віку, у кількох з них (вул. Ломоносова, Пет-

ровського та поблизу Кременчуцької ГРС є поховання скіфської доби). Щодо останніх насипів, то їх культурно-хронологічна атрибуція може бути здійснена лише після проведення археологічних досліджень. Хоча зберегти ці археологічні та яскраві ландшафтно-історичні пам'ятки для нащадків — важливе і безпосереднє завдання не тільки пам'яткоохоронців, а й міського керівництва та членів Кременчуцької територіальної громади.

Нижче наведемо опис частини з обстежених у грудні 2003 р. курганів, розкиданих по вододілах і підвищеннях мисів рік в околицях міста, в адміністративних межах Кременчуцького району. Частина з них потрапила до попереднього реєстру археологічних пам'яток Полтавської області, укладеного стосовно курганів Г.О.Сидоренко, Є.В.Махно та Д.Я.Телегіним 1982 р. за даними перегляду карт землекористування¹²⁷.

О л е ф і р і в к а, с., Піщанська сільська рада (правий берег р.Сухий Кагамлик).

Розораний насип *кургану* знаходиться за 0,4-0,5 км на південний захід від села, на підвищенні правого корінного берега (рис.28:1). Висота — 0,4-0,5 м, діаметр — 20 м.

Обстежував Г.М.Некрасовою 1986 р. і введений до звітної наукової документації із прив'язкою до с.Піщане¹²⁸. Оглянутий К.М.Мироненком у грудні 2003 р.

Ч е р в о н а З н а м'я н к а, с., Червонознам'янська сільська рада (правий берег р.Сухий Кагамлик).

Задернований *курган*, розташований на північному підвищенні правого корінного берега, за 1,3 км на північний захід від села. Висота — близько 2,0 м, діаметр — 30 м. На вершині помітні сліди від стовпа лінії електрореле, західна покла — пошкоджена при спорудженні шосе Кременчук — Миргород (рис.28:6).

Група курганів, у складі трьох насипів, розміщена на плато правого корінного берега, за 0,2-0,3 км на північний захід від села, поряд із діючим кладовищем (північна частина села). Два насипи, висотою 0,4 і 1,0 м та діаметром 15 і 25 м, — розорюються. Третій, розташований дещо південно-західніше від інших у лісосмузі, має висоту 0,9 м, діаметр — 15 м (рис.28:7).

Три, розташовані окремо, насипи *курганів* (своєрідна група II) знаходяться праворуч від

грунтової дороги, що веде від центральної частини села до шосе Кременчук — Миргород. Займають панівні підвищення правого корінного берега у напрямку північний схід — південний захід, на відстані 0,75 км.

Перший насип знаходиться найближче до центру села, за 0,6 км на південний захід. Через нього пролягла польова дорога; раніше розорювався, на сьогодні — задернований. Його висота — 0,5 м, діаметр — 20 м. Другий — за 0,3 км від попереднього, під насадженнями лісосмуги, задернований. Висота — 1,5 м, діаметр — 30 м. Третій розташований за 0,25 км від другого, дуже розораний. Висота — 0,3 м, діаметр — 15 м (рис.28:8).

Кургани оглядалися Г.М.Некрасовою у 1986 р., з прив'язкою до с.Піщане¹²⁹. Обстежені К.М.Мироненком та О.Б.Супрунечком у грудні 2003 р.

На території села також був *насип* ще одного *кургану*, знищений забудовою (рис.28:21). Він знаходився на підвищенні лівого високого берега, неподалік від центра населеного пункту. В 1994 р., при копанні льоху, на глибині близько 2,3 м від рівня поверхні, у шарі материкового суглинку було виявлене одне з підкурганних поховань — катакомбне, чоловіка зрілого віку, скелет якого знаходився в анатомічному порядку; положення — випростано на спині, головою на південь. Біля його правої руки лежала невелика бойова гранодіоритова свердлена шліфована сокира ромбічної форми, з добре виділеним конічним обушком, округлою п'ятою та дещо звисаючою донизу лопаттю леза, а також однобічним ребром-неврюрою зверху. Канал отвору знаряддя конічної форми, свердлений також зверху. Довжина виробу — 9,2 см, ширина — 5,2 см, висота — 4,7 см, діаметр отвору — 2,0-2,2 см (рис.48:3). Дослідниця поховання, І.В.Кракало визначила комплекс як пізньокатакомбну пам'ятку інгульської культури¹³⁰, і навела сокирі аналогії, зокрема, подібні зразки зброї з сс.Зажможне Глобинського району на Полтавщині, Щербанка на Одещині, Голованівка Кіровоградської обл. та Донбасу¹³¹.

В і л ь н а Т е р е ш к і в к а, с., Червонознам'янська сільська рада (лівий берег р.Сухий Кагамлик).

Розораний *курган* розташований у центральній частині села. Займає підвищення другої надзаплавної тераси і розміщений на городках. Висота насипу становить 0,6 м, діаметр — 20 м (рис.28:3).

Два розораних насипи, розташовані окремо, знаходяться на пануючому підвищенні другої тераси, на північній околиці села. Насип одно-

го з них, дуже розораного, — поблизу кладовища (висота — 0,5 м, діаметр — 15 м); другий — за 0,8 км на північний захід від першого, у північному кутку села (висота — 1,0 м, діаметр — 35 м) (рис.28:2).

Дуже розораний *курган* знаходиться за 1 км на північ від села та в 0,2 км на південний захід від залізничного полотна, на підвищенні третьої тераси лівого берега. Висота — близько 0,4 м, діаметр — 20 м.

Задернований *курган*, розташований на пануючому підвищенні третьої тераси, за 1,2 км на північ від села, ліворуч шосе сс. Вільна Терешківка — Майбородівка. Висота насипу — 2,5 м, діаметр — 35 м. Курган, з округлими схилами і підораними полами, добре помітний на місцевості, має власну назву — „Могила Письменна”, із західного боку поріс кущами.

Кургани оглядалися Г.М.Некрасовою 1986 р.¹³², обстежені К.М.Мироненком у 2003 р.

Т е р е ш к і в к а, с., Червонознам'янська сільська рада (лівий берег р.Сухий Кагамлик).

Розораний насип *кургану* знаходиться безпосередньо поряд з шосе на с. Вільна Терешківка, навпроти садиби по вул. Петровського, № 229. Займає панівне підвищення другої тераси лівого берега. Висота — 0,7 м, діаметр — 25 м. Західна пола підрізана під час прокладання шосе. Навколо кургану помітний рівчак, що є слідами огорожі вітряка, котрий стояв на вершині на початку ХХ ст. (рис.28:11).

Зруйнований спорудженням старої ґрунтової дороги та укріпленням ХVІІІ ст., а також кар'єром, *курган* знаходиться за 0,35 км на захід від першого. Розташований на мисоподібному підвищенні першої тераси лівого берега, яке зайняте давнім козацьким кладовищем. Серед місцевих жителів урочище має назву „курган”, або „козацьке укріплення”. Висота решток насипу — 0,8-0,9 м, розміри останця — 15х20 м (рис.28:10). Ці кургани оглянуті К.М.Мироненком та О.Б.Супрунечком у 2003 р.

Описані нижче кургани та їх групи розташовані на вододілі рр. Сухий Кагамлик і Дніпро. Вони займають панівні підвищення, а в напрямку заплави Дніпра — розміщені на мисах другої-першої терас, а то й у заплаві — на дюнах чи мисоподібних останцях.

П і щ а н е, с., Піщанська сільська рада (вододіл рр. Сухий Кагамлик та Дніпро).

Група курганів, у складі двох розораних насипів, знаходиться на підвищенні вододілу, за 1,8-2,0 км на північний захід від села, ліворуч від траси Кременчук — Миргород, а також за 0,6 км на південний захід від тракторної брига-

ди. Насипи дуже розорані, мають висоту 0,3-0,4 м, діаметр — 20-30 м (рис.28:18).

Розораний *курган* знаходиться за 0,9 км на північний схід від центру села та за 0,75 км на захід від вул.Цюлковського у Кременчуці. Розташований за 50 м на північ від садиби, за адресою: с.Піщане, вул. Леніна, 62. Займає панівне підвищення вододільного плато, зліва від продовження вул.Леніна до с.Червона Знам'янка. Угіддя, де він розміщений, адміністративно належать Червонознам'янській сільській раді. Насип, висотою 2,0 м та діаметром 30 м, розорюється (рис.28:22). Поряд проходить високовольтна лінія електропередач. Виявлений К.М.Мироненком восени 2003 р.

Група курганів, у складі двох пошкоджених насипів, розміщена на території розсадника декоративних культур, за 1,0-1,5 км на північний захід від села, ліворуч від автотраси Кременчук — Київ. Кургани розташовані на мисоподібному підвищенні другої тераси лівого берега р.Дніпро (рис.28:19).

Перший *курган* знаходиться за 1,5 км на північний захід від околиці села і має висоту — 0,5 м, діаметр — 30 м. Його поли дуже підорані, від насипу лишився своєрідний розораний останець. До 1980-х рр. курган мав висоту понад 2 м, пізніше був зритий за допомогою бульдозера. Залишки другого курганоподібного насипу розташовані серед присадибної забудови та під житловим будинком, за 1,0 км на північний захід від центру села. Висота підвищення від решток насипу — не більше 0,5 м.

Інші кургани розташовані на захід і південний-захід від села, займають дюнні підвищення серед болотистої заплави Дніпра.

Задернований *курган* знаходиться в 1,7 км на захід від села та за 2,3 км на північний схід від с.Кривуші, поблизу споруд тепличного господарства (рис.28:26). Він має абсолютну висоту 74,0 м. Висота — 1,2 м, діаметр — 30 м. Насип зберіг правильну напівсферичну форму.

Група курганів, у складі двох розораних насипів, розташована на сусідньому дюнному підвищенні посеред заплави, за 1,9 км на захід від села та за 2,0 км на північний схід від с.Кривуші. Висота розораних насипів складає 0,6-0,7 м, діаметр — 30 м (рис.28:26).

Оглядалися Г.М.Некрасовою у 1986 р.¹³³, обстежені 2003 р. К.М.Мироненком.

К р и в у ш і, с., Піщанська сільська рада (лівий берег р.Дніпро).

Задернований *курган* знаходиться за 0,2 км на захід від села, праворуч від шосе сс. Кривуші — Самусіївка — смт. Власівка Черкаської обл.

Розташований на підвищенні посеред заплави р.Дніпро. Висота насипу — 2,0 м, діаметр — 25 м. На сплюсненій вершині встановлений триангуляційний знак (рис.28:44).

Ще один задернований *курган* знаходиться на території садового кооперативу „Будівельник”, за 0,6 км на південний схід від села. Насип кургану має висоту 3,5 м та діаметр 30 м. Вершина сплюснена, на ній встановлена залізна цистерна для поливу. Курган має правильні геометричні обриси, в перетині — у вигляді скругленої трапеції, пошкоджений господарською діяльністю (рис.28:46). Вірогідно, що це один із курганів, описаних В.Г.Ляскоронським¹³⁴.

Кургани оглядалися Г.М.Некрасовою у 1986 р.¹³⁵, К.М.Мироненком у 2003 р.

На північний схід від Кременчука кургани розташовані на підвищеннях, що тяжіють до вододілу рр. Сухий Омельник Перший та Псел.

П'ятихатки, с., Рокитнянська сільська рада (правий берег р.Сухий Омельник Перший).

Група курганів, у складі трьох розораних насипів, розміщена на панівному підвищенні правого корінного берега, за 0,6 км на північний схід — схід від села. Кургани вишикувані ланцюжком із північного заходу на південний схід, на відстані 0,3 км. Насипи мають висоту від 0,3 до 0,5 м, діаметр — 20-30 м (рис.28:16).

Задернований *курган* висотою понад 2,0 м, діаметром — 30 м, із абсолютною позначкою висоти 86,0 м, розташований за 0,5 км на південний схід від села, край ґрунтової дороги, що з'єднує с.П'ятихатки з південно-східним кутком с.Рокитне (рис.28:17).

Розораний *курган* знаходиться за 1,1 км на південь від села та за 0,6 км від південно-західного кутка с.Рокитне, поряд із ґрунтовою дорогою, що з'єднує с.П'ятихатки з південно-східним кутком Рокитного. Висота розораного насипу становить 0,3 м, діаметр — 17 м (рис.28:17).

Кургани обстежувалися Г.М.Некрасовою 1986 р.¹³⁶, К.М.Мироненком — у грудні 2003 р.

Рокитне, с., Рокитнянська сільська рада (правий берег р.Сухий Омельник).

Задернований *курган*, розміщений на північно-східній околиці села, поблизу кол. хут.Богодисти, за 0,4 км на північ, на дюнному підвищенні у заплаві р.Сухий Омельник. Висота насипу — 2 м, діаметр — 25 м. Вершина зруйнована, насип перетинає лінія електропередач (рис.28:34).

Ще один задернований *курган* розташований на північній околиці кутка Богодисти. Висота — 3 м, діаметр — 30 м. На кургані знахо-

диться кладовище, що поросло чагарниками і невеликим деревами (рис.28:34).

Задернований *курган* знаходиться на підвищенні правого корінного берега, на північно-східній околиці села, за 0,7 км на схід від кол. хут. Богодисти. Висота насипу складає 0,8 м, діаметр — 20 м (рис.28:35).

Оглядалися Г.М.Некрасовою у 1986 р.¹³⁷, обстежені К.М.Мироненком у 2003 р.

Рокитне, с., кол. с.Дзюби (приєднане до Рокитного), південна околиця (правий та лівий береги р.Сухий Омельник Перший).

Задернований *курган* розташований на північній околиці кол. с.Дзюби, займаючи мисоподібне підвищення правого берега. Висота насипу становить 5 м, діаметр — 35 м. Курган зайнятий сучасним кладовищем, з південного боку оточений деревами (рис.28:35).

Розораний насип *кургану* розташований на північній околиці кол. с.Дзюби, за 0,2-0,3 км від села. Знаходиться на дюнному підвищенні лівого берега. Висота насипу — 1,5 м, діаметр — 25 м (рис.28:35).

Ще один розораний *курган* розташований на колишній південній околиці с.Дзюби, на сьогодні — на південній околиці с.Рокитне, на пануючому підвищенні над заплавою правого корінного берега. Висота — 0,5 м, діаметр — 15 м (рис.28:35).

Оглядалися Г.М.Некрасовою 1986 р.¹³⁸

Рокитне, с., південна околиця (лівий берег рр. Крива Руда — Дніпро).

Розораний *курган* розташований край ґрунтової дороги, що веде від с.Рокитне до залізниці, за 1,1 км на південь від села та за 0,2 км на північ від платформи (роз'їзду) Калачевський. Курган знаходиться край великого дюнного масиву серед лівобережної заплави, між сс.Рокитне, Дзержинське, Соснівка і Потоки. Добре помітний із залізничного насипу і має висоту 0,7 м та діаметр 20 м (рис.28:35).

Рокитне, с., кол. хут.Петренки (приєднаний до Рокитного), південно-західна околиця (правий берег р.Сухий Омельник Перший).

Задернований *курган* знаходиться за 0,25 км на північний схід від колишнього хут.Петренки та за 1,1 км на південний захід від центральної частини села, на мису другої тераси правого корінного берега. Висота — 1,1 м, діаметр — 25 м (рис.28:35).

Обстежені Г.М.Некрасовою у 1986 р.¹³⁹, оглянуті в 2003 р. К.М.Мироненком.

Литвиненки, с., Омельницька сільська рада (лівий берег р.Сухий Омельник Перший).

Задернований *курган* розташований за 0,5-0,6 км на північ від села, біля ґрунтової дороги, що веде від північної околиці села через заплаву лівого берега до с.Омельник, на другій надзаплавній терасі. Висота — понад 1,0 м, діаметр — 20 м, західна пола зрізана ґрунтовою дорогою (рис.28:14).

Ще один задернований *курган* знаходиться у центральній частині села, справа від шосе на с.Рокитне, на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега. Висота насипу складає близько 4,0 м, діаметр — 40 м. Північно-західна частина кургану зруйнована вибиранням землі та поросла деревами і невеликими кущами (рис.28:15).

Задернований *курган* розміщений на другій надзаплавній терасі, із абсолютною висотою 70,0 м, на південно-східній околиці села. Насип, висотою більше 4,0 м та діаметром 40 м, вкритий сучасним кладовищем, а — вершина дещо сплюснена (рис.28:15).

Оглядалися Г.М.Некрасовою 1986 р.¹⁴⁰, обстежені К.М.Мироненком у грудні 2003 р.

П о т о к и, с., Потоківська сільська рада (правий берег р.Псел — лівий берег р.Дніпро).

Розораний *курган* розташований за 2,2 км на північний захід — захід від села та за 0,3 м на північ від автотраси Кременчук — Полтава, між останньою та залізничним полотном, на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега р.Дніпро. Висота — 0,4 м, діаметр — 25 м (рис.28:36).

Задернований *курган* знаходиться за 0,25 км на північний схід від попереднього та за 1,8 км на північний захід від села, в 0,7 км північніше шосе Кременчук — Полтава. Висота — понад 6 м, діаметр — більше 40 м. На його вершині помітні сліди геодезичного знака, на східній полі — рештки перекопів — діяльності скарбошукачів початку ХХ ст. (рис.28:36).

На південний схід від останнього кургану, вздовж північного боку шосе Кременчук — Полтава, розташовані ще *два* розорані *насипи*, висотою 1,0 і 1,5 м та діаметром — 25-30 м, що складають кургану групу на краю другої надзаплавної тераси лівого берега р.Дніпро, витягнуту за віссю захід - північний захід — схід - південний схід.

Група курганів, у складі двох насипів, знаходиться за 1,8 км на захід від села та за 0,3 км на південний захід від птахофабрики „Росія”, на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега р.Дніпро. Висота розораних насипів — 0,5 і 0,8 м, діаметри — близько 30 м (рис.28:37).

Розораний *курган* розташований на другій надзаплавній терасі лівого берега р.Дніпро, за

1,6 км на північний захід — захід від села, біля старого кладовища. Висота насипу — 1,5 м, діаметр — 40 м. Г.М.Некрасова повідомляла про уламок граніту на його вершині (рис.28:37).

Оглядалися Г.М.Некрасовою 1986 р.¹⁴¹, обстежені К.М.Мироненком у грудні 2003 р.

Частина не описаних у цьому розділі курганів округи також позначена на схемі пам'яток археології території та округи Кременчука (рис.28).

II.5. Знахідки доби раннього залізного віку

Кременчуцький мікрорегіон лежить у межах південної частини Лівобережного Придніпровського терасового Лісостепу — ландшафтно-географічної зони, де відома певна кількість пам'яток початкової доби раннього залізного віку, скіфського та сарматського часу.

Старожитності *передскіфського часу* (IX - початку VII ст. до н.е.) представлені тут досить невеликою, проте репрезентативною добіркою знахідок, котра черговий раз підкреслює значення Кременчуцької, Градизької та інших, менш відомих, дніпровських переправ, як важливих ланок взаємозв'язків й інтенсивних контактів різних груп осілого і кочівницького населення. Досить помітно ці процеси взаємних контактів постали саме на зламі епох — на етапі становлення нового явища в історії Подніпров'я — раннього залізного віку.

Важливі історичні події, що передували походам кіммерійців — першого відомого за власною назвою в історії східноєвропейських степів народу — до Закавказзя, Малої і Передньої Азії, обернулися в регіоні Середнього Подніпров'я експансією кочівників на захід, в область поширення фракійських племен, у Правобережний Лісостеп і далі — до районів Центральної Європи. Разом із кіммерійцями, учасниками таких набігів виступали окремі представники лівобережного лісостепового населення — мешканці селищ чорноліської культури Поорілля і узбережжя Дніпра, охоплені войовничим

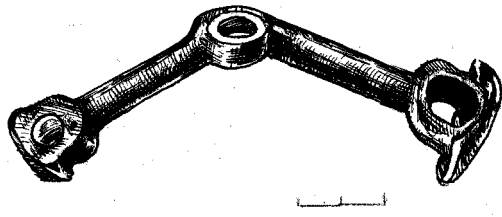

Рис. 60. Кременчук, мікрорайон Молодіжний.
Псалій комишевахського типу. Кімерійська доба.
Бронза. КрКМ, інв. № А.992.

поривом об'єднання кочівників-завойовників. Повертаючись із цих походів, край дніпровських переправ осідали окремі їх учасники, а також вихідці із середовища чорноліського населення Правобережжя Дніпра, переселенці з півночі. Все це населення використовувало у військовій справі, господарстві та побуті уніфіковані зразки озброєння, кінської упряжі, подібні типи прикрас та посуду. Саме окремі знахідки останніх позначають присутність кімерійців в цьому мікрореєоні.

До таких артефактів належить і деталь вузди — бронзовий литий псалій комишевахського типу, відлитий у вигляді вигнутого, круглого у перетині стрижня, що має три круглі отвори, поряд із якими, по краях, виділені муфтоподібні виступи, а з боків — маленькі шляпкові потовщення. З одного боку така шляпка має грибоподібне завершення (рис.60). Частина цієї шляпки відламана і вказує на те, що псалій був загублений. Знахідка, виявлена на території мікрорайону Молодіжний у Кременчуці (за іншими відомостями — поблизу с.Оболонь Семенівського району), має довжину 7,8 см і діаметр стрижня 0,5 см. Подібні псалії, на думку доктора історичних наук О.І.Тереножкіна, мають північнопричорноморське степове походження і відомі за кількома десятками знахідок як в Україні, так і на Північному Кавказі та в Центральній Європі¹⁴². Отвори таких паліїв круглої форми, як у кременчуцького, нібито вказують на західноєвропейські паралелі виробів, на відміну від деталей вузди з овальними отворами суто східного степового походження¹⁴³. То

ж і не дивно, що аналогії знахідці походять зі степів Угорщини, куди були націлені далекі набіги кочівників, — а саме, Денгнеш та Ісмеретлен, а також Карпатської котловини¹⁴⁴.

Серед рідкісних знахідок кімерійської доби в окрузі Кременчука — невелика лита бронзова бляшка від упряжі, в формі лунниці, з трьома круглими виступами на кінцях і на вершині, прикрашена рельєфними спіральними завитками (рис.62:3). Зі зворотного боку плоскої бляшки є вушко напівкруглої форми для закріплення на реміні. Довжина — 3,2 см, ширина — 0,8 см, висота петлі — 0,9 см. Ця прикраса вузди знайдена випадково у розмиві Кременчуцького водосховища, поблизу с.Пронозівка Глобинського району Полтавської області, і відноситься до кінця VIII — початку VII ст. до н.е.¹⁴⁵

Знахідки кімерійської епохи не раз виявляли й на пам'ятках узбережжя Дніпра. Так, типові уламки кімерійського ліпного посуду з домішками товченої кістки і шамоту знайдені на кількох поселеннях нижче Кременчука, за течією Дніпра, — зокрема, в ур.Гіївка I поблизу Григоро-Бригадирівки Кобеляцького району та поселенні в ур. Барбара II у Комсомольську.

Зі збірки градизького антиквара В.Л.Тараненка кандидатом історичних наук І.Т.Черняковим і Н.П.Шевченко у 1986-1987 рр. перемальовані більше десятка виразних бронзових втульчастих наконечників стріл із ромбічним пером, часом позначеним в основі втулки невеликим валиком, що знайдені між Градизьком і Максимівкою, в околицях Самусіївки і гори Пивиха, а також вище по Дніпру. Датування таких наконечників стріл лежить у межах VIII ст. до н.е.

Кімерійська епоха позначена на території Кременчука і надзвичайно яскравими знахідками. Вони виявлені при спорудженні об'їздного шосе навколо Кременчуцького нафтопереробного заводу на початку 1970-х рр. Під час зведення насипу дорожнього полотна один зі скреперів зніс, напевне, вершину невеликого кургану, звідки до ковша потрапили рештки впускного поховання — кістки людини та коня, уламки залізних і бронзових виробів, наконечники стріл тощо. Один

із учасників будівельних робіт зібрав найцікавіші, на його погляд, речі і подарував їх до колекції збирача старовини М.І.Сергеєва у Дніпродзержинську. Кілька років тому, під час продажу, ці знахідки вдалося замалювати. Перша з них — руків'я біметалевого бронзово-залізного меча середньокіммерійського часу — першої половини VIII ст. до н.е. (рис.61:1). Бронзове лите руків'я має невелике, напівовальне за формою, навершшя, пряме крильчасте перехрестя та багатодекоровану кружковим рельєфним візерунком ручку, з п'ятьма випуклими профільованими виступами. В отвір ручки вмонтований вузький залізний двосічний, із ребром посередині, клинок. Довжина бронзового руків'я — 12,7 см, ширина перехрестя — 7,2 см, товщина ручки — 1,2 см, ширина залізного клинка — 2,7 см. За аналогіями, знахідка має чи не найподібнішу паралель — з Кільце-гори на Північному Кавказі¹⁴⁶.

До комплексу озброєння кіммерійського воїна-вершника входив також і залізний ключець, із прямокутним у перетині сплосченим обухом, круглою провужиною в центрі та підквадратною основою вістря. Довжина збереженої частини виробу — 13,4 см, максимальна ширина — 4,5 см, вага — близько 310 г (рис.61:2). Аналогічної форми біметалевий ключець походить з поховання поблизу с.Стара Яблунка під Саратовим у Поволжжі, подібні залізни — з північної частини Карпатської котловини¹⁴⁷.

Знахідка поблизу сучасного мікрорайону Молодіжний засвідчує присутність у Середньодніпровських Лівобережних передістях окремих представників кіммерійців з числа учасників походів на Закавказзя, в наборі озброєння яких саме і побутували такі яскраві речі.

Фінальна доба кіммерійського часу — початок періоду скіфської архаїки відзначені на Кременчуччині випадковими, проте надзвичайно рідкісними знахідками. Так, у розмиві лівого берега Кременчуцького водосховища, серед матеріалів різночасового поселення доби пізньої бронзи — раннього залізного віку в ур.Гардашів-

ка у Градизьку виявлена верхня частина біметалевого кинджалу із бронзовим руків'ям (рис.62:1). Кинджал мав пряме брускоподібне навершшя, розширене до середини, підпрямокутне рамочне руків'я, із залишеним за найдовшою віссю виробу отвором, метеликоподібне перехрестя, уламок залізного клинка зі стержнем, вставленим в отвір руків'я. Навершшя прикрашене смугами прокресленого зигзагоподібного орнаменту. Висота навершшя — 1,1 см, ширина — 6,9 см, товщина — 0,9 см; висота руків'я — 8,7 см, перетин — 2,2x0,7 см; висота перехрестя — 3,3 см, ширина — 7,9 см, товщина — 1,9 см; ширина лева клинка — 4,3 см, а загальна довжина уламка — 14,8 см¹⁴⁸.

Поблизу с.Мозоліївка Глобинського району, у розмиві берега 1993 р. випадково виявлені „ранньоскіфські” двоскладові стременоподібні бронзові вудила з виділеними на підніжжі уступами (рис.62:2). Загальна довжина вудил — 19,2 см, довжина однієї їх ланки — 11,6 см, ширина підніжки — 2,8 см. Морфологічно вони належать до типу III-2, за В.Р.Ерліхом, і мають чимале коло аналогій серед архаїчних скіфських старожитностей у Причорноморських степах на Північному Кавказі¹⁴⁹.

Ранньоскіфські матеріали з мікрорегіону позначають етап формування окремої локальної групи пам'яток скіфської доби у межах Придніпровського терасового Лівобережного Лісостепу, виділеної доктором історичних наук, визначним українським скіфознавцем В.А.Іллінською¹⁵⁰. Пам'ятки скіфської епохи вже виявлені фахівцями у цьому районі¹⁵¹. Вони представлені як селищами осілого населення на берегах Дніпра, так і підкурганними похованнями скіфів-кочівників. Отже, на Кременчуччині досить рівномірно репрезентовані старожитності двох культурно-історичних типів скіфської доби, що співіснували на певних етапах раннього залізного віку.

Поселенські пам'ятки включали не тільки селища, що відомі вже з розвідок М.Я.Рудинського 1922 р., а й, можливо, укріплені поселення — городища. Так, Д.Я.Телегін і Є.В.Махно вважали, що за 2 км на південний схід від с.Золотнишене Кременчуцького району, на великій піщаній дюні, видовженій у широтному напрямку, на площі у 0,5-0,6 га (100x50-60 м), знаходилися рештки городища, об-

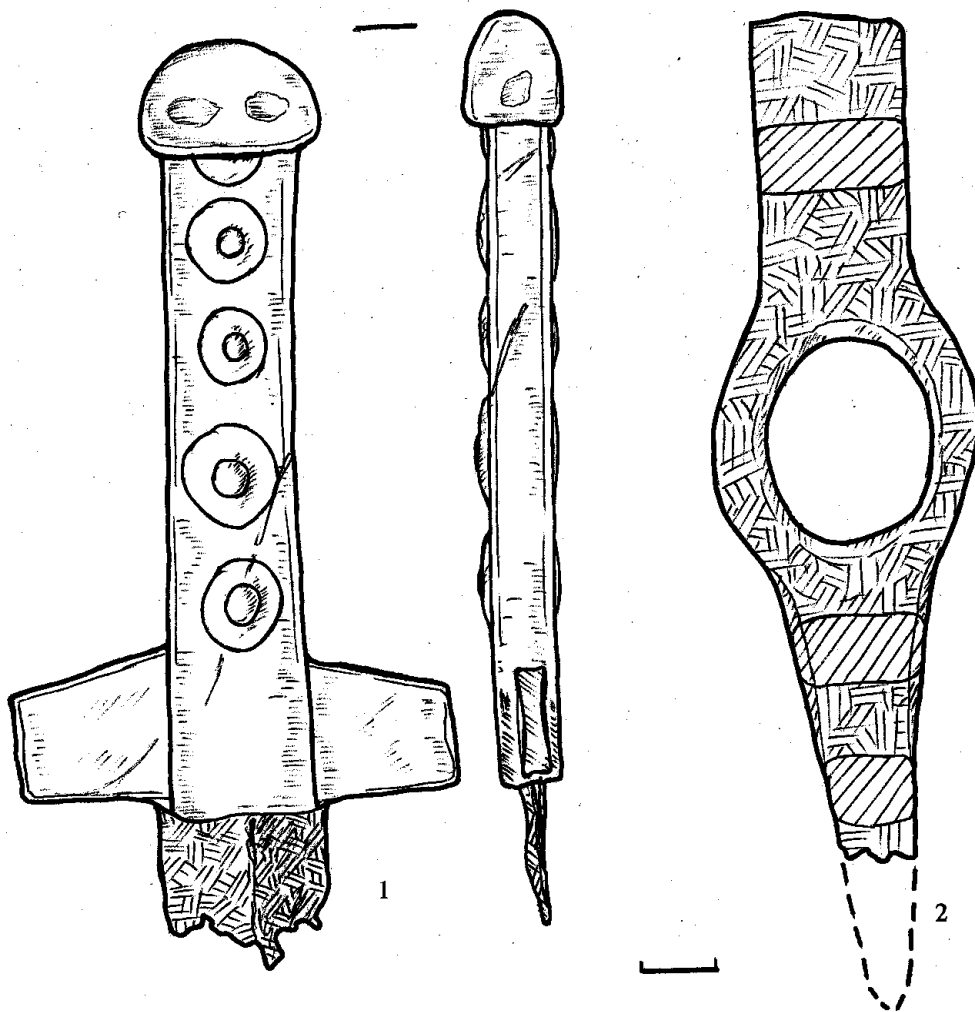

Рис.61. Кременчук, неподалік мікрорайону Молодіжний. Уламки предметів озброєння з поховання киммерійського часу. Бронза, залізо (1); залізо (2). Приватна збірка.

стежені археологами у 1960 р. Серед знахідок на цій пам'ятці виявлені не тільки керамічні матеріали, а й бронзовий дволопатевий наконечник стріли з шипом, VI ст. до н.е.¹⁵²

Серед знахідок із району Заводу силікатної цегли відзначені фрагменти посудин доби раннього залізного віку, зокрема, уламки ліпних горщиків-зерновиків із отворами під вінцем, ручок і стінок античних амфор, уламок ліпного черпака, єдине в колекції керамічне денце із концентричним прокресленим орнаментом, що належить ліпному черпаку початку

раннього залізного віку (рис.45:4). До речі, серед кераміки є й фрагменти ліпних цідилок зі щільного чорно-сірого тіста, з великими наскрізними отворами. Зразки подібного посуду жаботинського типу виявлені й під час розвідок у 2003 р. на поселенні у Золотнишиному.

„Фрагмент вінця скіфського горщика, орнаментованого по краю наліпним валиком і наскрізними проколами” під ним був знайдений О.Б.Порубаєм 1972 р. на о-ві Стрілецькій¹⁵³, подібний — на о-ві Зелений (рис.51:2). Таке орнаментування кераміки скіфського часу взагалі характерне для Кременчуччини і лівобережного уз-

бережжя Дніпра Глобинського району на Полтавщині¹⁵⁴. Є уламки подібного ліпного посуду й на інших поселеннях у Кременчуці.

Особливо масово вони представлені серед зборів поблизу *Олександрівського хутора* (рис.55:3, 10), де зустрічалися також фрагменти жовто- та червоноглиняних античних амфор. При цьому, ручки червоно- та оранжевоглиняних амфор класичної доби — лінзоподібні у перетині, жовтоглиняних — елліптичної епохи — круглі (рис.55:11). Такі амфорні уламки виявлені на Раківці (рис.56:4,7), у районі *Заводу силікатної цегли*, у *Кривушах*, *Самусіївці* і далі — вище, за течією Дніпра¹⁵⁵.

Поблизу Самусіївського поселення зібраний розвал античної кружалної амфори, з тістом рожевого кольору, без помітних включень, світло-рожевим ангобом, виявлений О.Б.Порубаєм у відслоненні берега на початку 1990-х рр. Амфора має невисоке циліндричне горло, широкий тулуб середньої висоти, нависаюче „грибоподібне” вінце і плавний вигин ручок (рис.63). На тулубі помітні сліди реставрації, у вигляді двох рядів просвердлених на конус отворів. Типологічно амфора належить до кола керамічної тари о.Родос кінця IV ст. до н.е.¹⁵⁶ Подібні амфори С.Ю.Монахов вважає продукцією родоського тарного керамічного центру 60-80-х рр. IV ст. до н.е.¹⁵⁷

Варто назвати й кілька яскравих випадкових знахідок із території Кременчуччини, що належать до числа предметів озброєння скіфської доби. Це три залізні кинджали, представлені у збірці Кременчучького музею. Перший — випадкова знахідка, що походить зі зруйнованого кургану на плато четвертої тераси правого берега р.Дніпро, поблизу *с.Бурти* Кременчучького району, навпроти Кременчука. Це уламок кинджала, виявлений 1993 р. (рис.64:1). Руків'я майже повністю втрачене. Частина, що збереглася, має прямокутний перетин, а також ниркоподібне перехрестя і клинок, що плавно звужується донизу, із двосічним лезом ромбоподібної у перетині форми та ребром посередині. Загальна довжина фрагмента — 20,0 см; довжина перехрестя — 3,5 см, його ширина — 5,3 см, товщина — 0,6 см; довжина леза — 13,5 см, максимальна ширина — 0,5 см¹⁵⁸. Кинджал, за типологічною схемою Г.І.Мелюкової, відноситься до 1-го типу I відділу, датується другою половиною VI ст. до н.е.¹⁵⁹

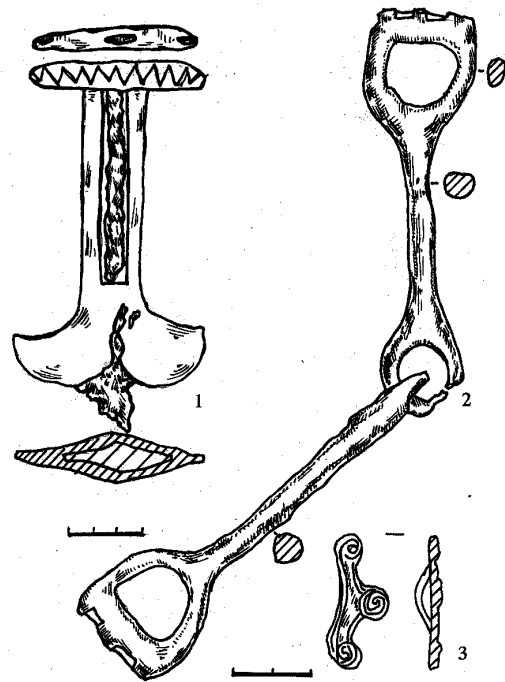

Рис.62. Знахідки кін. VIII-VII ст. до н.е. Градизьк, смт., ур. Гардашівка (1); Мозолівка, с. (2); Пронозівка, с. (3). Бронза, залізо. КрКМ, інв. №№: 1 — А.846; 2 — А.806; 3 — ПКМ, інв. № А.9171.

Ще один кинджал був виявлений в околицях *с.Низи* Кременчучького району, у передмісті Комсомольська, на дачній ділянці М.С.Півня, розташований на другій надзаплавній терасі р.Псел. Кинджал має просте антенне навершшя і метеликоподібне підпрямокутне перехрестя, великі волюти, що не торкаються основи навершшя. Перехрестя виготовлене окремо і закріплене на клинку ковальським зварюванням з двох частин. Гострий підтрикутний у плані, ромбічно-лінзоподібний у перетині клинок, має два паралельні леза, що плавно звужуються до низу, в останній третині довжини. Вздовж довгої вісі виробу збереглося чітко виражене ребро, що розширюється до руків'я. Довжина кинджала — 34,0 см; навершя: довжина — 5,5 см, ширина — 7,5 см, товщина — 0,5 см; руків'я: довжина — 9,0 см, ширина — 2,5 см, товщина — 0,8 см; перехрестя: довжина — 2,5 см, ширина — 5,0 см, товщина — 1,4 см; клинок: довжина — 17,0 см; ширина — 3,7 см, товщина — 0,7 см (рис.64:2).

Кинджал був датований А.В.Гейком VI ст. до н.е.¹⁶⁰ й атрибутований як зразок зброї 1-го типу II відділу, за Г.І.Мелюковою¹⁶¹, проте, можна віднести до більш пізнього часу, принаймні, V чи навіть IV ст. до н.е., з огляду на наявність спрямленого перехрестя.

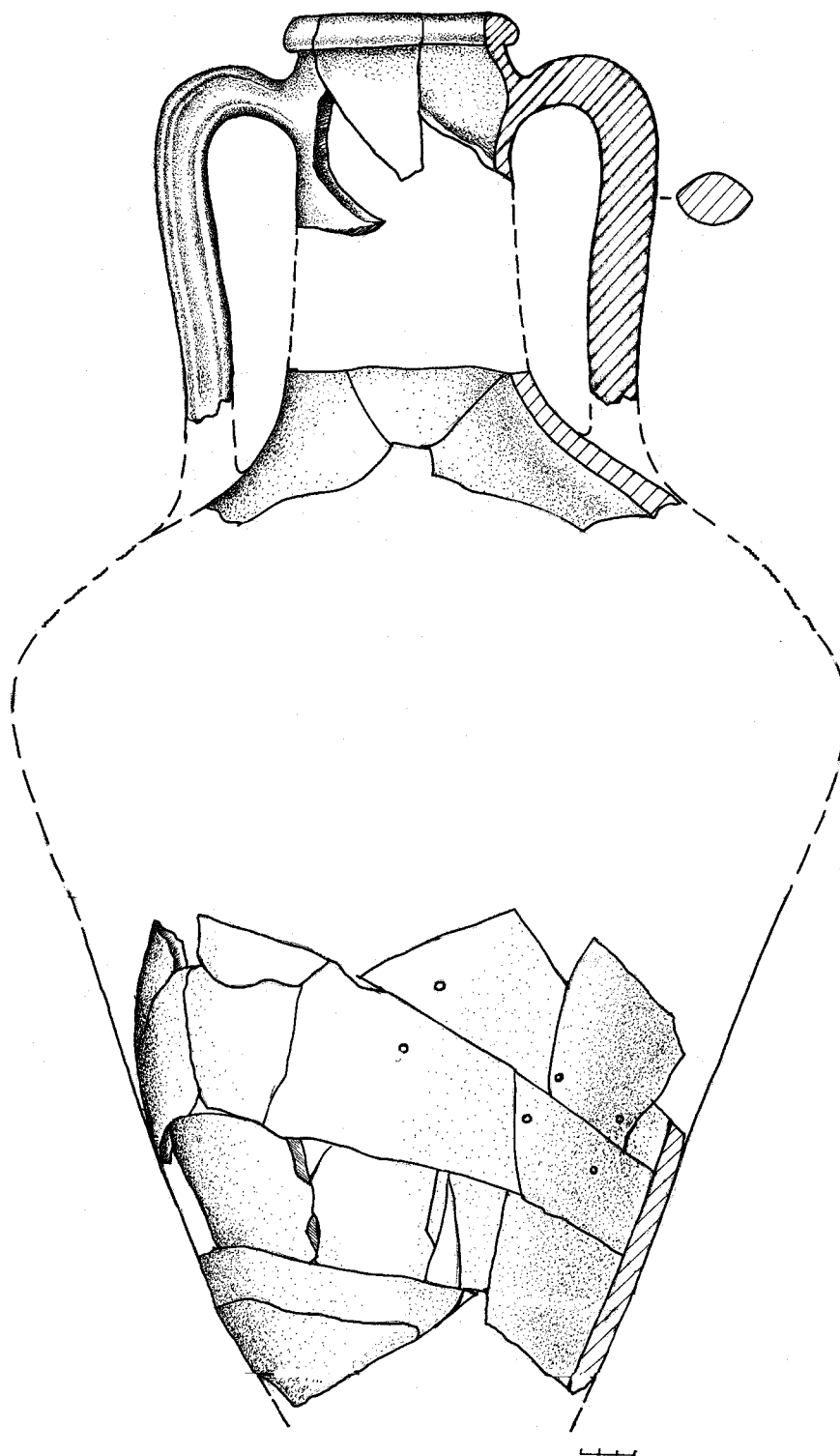

Рис.63. Самусіївка, с., околиці. Амфора. IV ст. до н.е. Кераміка.
КрКМ, інв. № А.393.

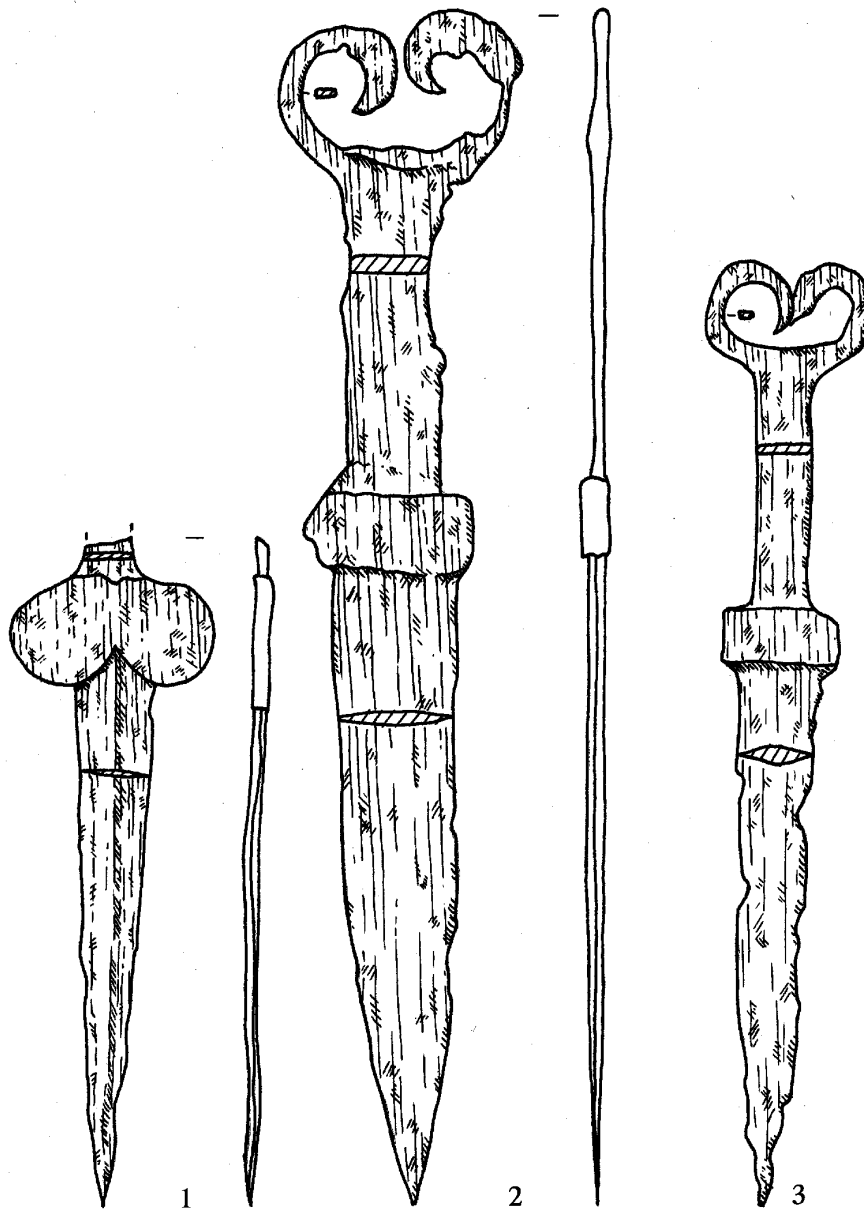

Рис.64. Кинджали скіфської доби з Кременчуччини. Бурти, с. (1); Низи, с. (2); Шушвалівка, с., Шушвалівський о-в (3). Залізо.

КрКМ, інв. № А.1026, Комс.ІКМ, інв. № А.1; КрКМ, інв. № А.732.

Необхідно згадати і кинджал із антенним навершшям, волоти якого сходяться до повздовжньої вісі виробу, утворюючи своєрідний овал з прямокутним у перетині руків'ям, прямокутним у плані перехрестям та двосічним ромбоподібним у перетині, рівномірно звуженим від п'яти до жала, клинком. Перехрестя виготовлене з двох зварених пластин металу, щільно підігнаних до суцільної основи руків'я і клинка. Дов-

жина — 33,4 см; навершя: довжина — 3,7 см, ширина — 4,2 см, товщина — 0,45 см; руків'я: довжина — 7,9 см, ширина — 1,6 см, товщина — 0,6 см; перехрестя: довжина — 2,0 см, ширина — 3,3 см, товщина — 0,8 см; клинок: довжина — 19,8 см; ширина — 3,2 см, товщина — 0,5 см (рис.64:3). Знахідка походить зі зруйнованого розмивом Кременчуцького водосховища підкурганного поховання на Шушвалівському острові,

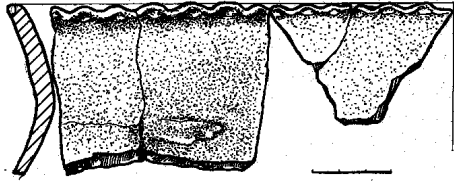

Рис.65. Садки, с. Вінець ліпного горщика зарубинецької культури. Фонди КрКМ.

неподалік с.Шушвалівка Глобинського району, і виявлена О.Б.Порубаєм 1986 р. Датується це поховання III–II ст. до н.е. і відноситься до кола пізньоскіфських старожитностей¹⁶², які відомі в околицях Градицька і Шушвалівки¹⁶³.

Щодо наявності на території Кременчука й округи поховань степового населення скіфської доби, відзначимо їх дослідження в одному з олексіївських курганів, досліджених в 1880 р. К.М.Мельник-Антонович¹⁶⁴, та випадково виявленого і розкопаного кургану, поблизу передмістя Крюкова на початку 1930-х рр.¹⁶⁵ Ще два впускних поховання досліджено у курганах неподалік с.Волошине Кременчуцького району влітку 2003 р. експедицією ЦОДПА.

Старожитності сарматської доби також відомі на Кременчуччині і вже згадувалися вище. Відзначимо знахідки окремих уламків кераміки з числа виявлених у розмивах на території Заводу силікатної цегли, зокрема, ручку античного глека зі спіральним рифленням, подібні до яких побутували у III–II ст. до н.е.¹⁶⁶

Відомі в околицях Кременчука й старожитності зарубинецької культури. Окремі уламки ліпних зарубинецьких горщиків виявлені серед неолітичної та епохи бронзи кераміки на *Раківському поселенні* (рис.56:1), на селищі поряд із Олександрівським хутором (рис.54:5). Вони прикрашені рельєфним хвилястим відтягнутим валиком по зрізу вінця і мають у тісті домішки дрібнотовченого шамоту.

Восени 2003 р. селище зарубинецької культури відкрите мол. науковим співробітником ЦОДПА В.В.Шерстюком на південно-східній околиці Крюкова (рис.28:73),

за 0,2 км на південний схід від с.Садки Кам'яно-Потоківської сільської ради. Воно знаходиться на високому мисі правого корінного берега Дніпра, обмеженому ярами, площею близько 2 га (100x200 м). Знахідки, що походять з відслонення яру на периферії пам'ятки, представлені уламками вінець й стінок ліпних горщиків з характерною орнаментациєю (рис.65), уламками амфор, кістками тварин. Це селище — чи не найпівденніша у правобережному Подніпров'ї пам'ятка зарубинецької культури часу завершення другого етапу її розвитку.

Близько середини I ст. н.е. зарубинецька культура в її класичному вигляді зникає, трансформуючись під тиском сусідів-сарматів у кілька груп пізньозарубинецьких пам'яток, що увібрали в себе також і певні місцеві компоненти. Ареал поширення пізньозарубинецьких старожитностей значно розширюється, в тому числі й під дією певних кліматичних процесів, включаючи, зокрема, Лісостепове Лівобережжя Дніпра. Для сходу Лівобережного Лісостепу переважаючими стають пам'ятки типу Картамишевого 2 другої половини I — кінця II ст. н.е. — неукріплені поселення, розміщені на надзаплавних терасах чи підвищеннях у заплавах рік. Серед відомих на Полтавщині — і селище поблизу колишнього хут.Суки, неподалік с.Дмитрівка Кременчуцького району (*пункт II*), нещодавно обстежене київськими та полтавськими дослідниками¹⁶⁷. Воно займає підокруглий розораний мис першої тераси лівого берега Псла, що огинається старицею і має висоту над рівнем заплави 1,8-2,4 м, за 0,6-0,8 км на південний захід від сучасної околиці села. Товщина культурних шарів не перевищує 0,2-0,6 м. Культурні залишки, виявлені в західній, зверненій до ріки, частині, на площі 2,1 га (110x220 м), представлені винятково уламками стінок ліпного посуду із домішками жорстви та товченого шамоту, із неохайно заглаженою поверхнею та слідами розчосів тріскою. Кераміка має найближчі паралелі серед комплексу пізньозарубинецьких поселень типу Картамишевого 2 чи Йосипівки¹⁶⁸. Окремі знахідки пізньозарубинецької кераміки виявлені й на різночасових поселеннях поблизу сс. Кам'яні Потоки, Самусіївка та у пониззі Псла — неподалік від с.Прилипка Козельщинського району на Полтавщині¹⁶⁹.

Землеробсько-скотарське пізньозарубинецьке населення, ймовірно за все, підтримувало із сусідами-степовиками мирні стосунки, виплачуючи їм данину продуктами сільського господарства. Саме це й може пояснювати просуван-

ня в південні лісостепові та степові райони певних груп переселенців, а в тому числі пізніше — носіїв київської культури, які селилися на чорноземних чи піщано-суглинних ділянках край річкових долин. Зауважимо, що у старожитностях пізньозарубинецької та київської культур ряд дослідників вбачають матеріальні свідчення перебування на теренах нашого краю *венедів*.

II.6. Старожитності пізньоримської доби та гунського часу

Приблизно у середині III ст. н.е. у Лівобережному Лісостепу з'являються пам'ятки *черняхівської культури*, що на протязі певного часу співіснують як із носіями київської культури на півночі, так і з аланами — пізніми сарматами степових межирічч — на сході й півдні, які поступово осідали у долинах рік, збільшуючи контингенти землеробсько-скотарського населення. Перебування на Полтавщині цього етнічно строкатого населення засвідчують знахідки бронзових ранньочерняхівських фібул з високим приймачем, зокрема, кількох в районі смт. Градицьк та у Нижньому Поворсклі, фібул пізньосарматського походження у басейні Середньої Ворскли. Зі впускним номадським поховальним комплексом в одному з курганів на Білій горі у смт. Білики Кобеляцького району, в пониззі цієї ж ріки, пов'язана знахідка довгого залізного двосічного пізньосарматського меча III ст. н.е.¹²⁰

Ще у I ст. н.е. з Прибалтійського Півдня Швеції до Східної Європи переселяються германські племена готів. На III ст. н.е. вони з'являються й у Середньому Подніпров'ї. Готи (носії вельбарської культури) витіснили аланське населення з узбережжя Дніпра, зруйнували причорноморські міста. Ці походи — так звані, Готські (Скіфські) війни 239-270 рр. н.е. — стимулювали формування на території України своєрідного явища, котре було притаманне для широких територій навколо пізньої Римської імперії, — матеріальної культури місцевих племен провінційно-римського типу.

Таким чином, наприкінці III ст. н.е. майже вся територія історичної Полтавщини ввійшла до складу величезного різноетнічного масиву племен, відомого в науці під назвою черняхів-

ська культура. Назва її походить від с.Черняхів на Київщині, де вперше був досліджений могильник вищеназваної культури. До цього угруповання стародавнього населення в Лівобережному Лісостепу України входили осілі нащадки землеробських племен пізньоскіфської доби, сармати, готи та представники ранньослов'янських племен київської культури. Вони й залишили добре відомі черняхівські старожитності, для яких характерні біритуальні могильники з трупопокладеннями та кремаціями, специфічним гончарним посудом і прикрасами “фасеткового” стилю. На сьогодні перелік поселень, місцезнаходжень та решток могильників цієї культури у межиріччі Орелі та Сули перевищує 270 пунктів. Черняхівські поселення здебільшого розташовувалися на чорноземних ґрунтах у лісостепових і передстепових ландшафтах.

На частині пам'яток проводилися стаціонарні розкопки, зокрема, на поселеннях у межах Кременчуччини по Дніпру — поблизу сс. Максимівка, хут.Радуцьківка в Кременчуцькому районі, могильниках у Компанійцях в околицях сучасної Келеберди, Градицьку (ур.Пляж). В ряді районів Полтавщини відомі також і окремі поховання, виявлені випадково, наприклад, у Крюкові в Кременчуці, на території Глобинського району тощо. З околиць Градицька походить найбільша в Україні колекція черняхівських фібул, пряжок, прикрас та інших знахідок, зібрана на розмитих водосховищем поховальних пам'ятках III — початку V ст. н.е.

У межах краю відомо чимало неукріплених поселень, в тому числі й із залишками будівель — наземних, з глинобитними стінами та каркасно-плетеною конструкцією в основі, або ж напівземлянкових, — зрубною чи каркасною конструкції жител, зі слідами виробництва, в тому числі гончарними горнами. Та, на жаль, дослідження цих пам'яток майже не проводилися. Відзначимо факти виявлення решток наземних жител, напевне, значної площі, на селищах у Радуцьківці поблизу с.Недогарки Кременчуцького району, слідів останніх на поселенні у Гарбузівці Кобеляцького району. Влітку 2003 р. Ю.Ю.Башкатовим проведені невеликі розкопки ділянки поселення поблизу с.Дмитрівка (пункт III) Кременчуцького району, де досліджені кілька господарських ям, рештки жертovníка із похованням дитини, частини розвалів конструкцій наземних споруд та печі-кам'янки.

Могильники черняхівської культури досліджені значно краще. Поховання в них представлені трупоспаленнями (кремаціями) та трупопокладеннями (інгумаціями). Крім інвентаря провінційно-римського типу та поховального

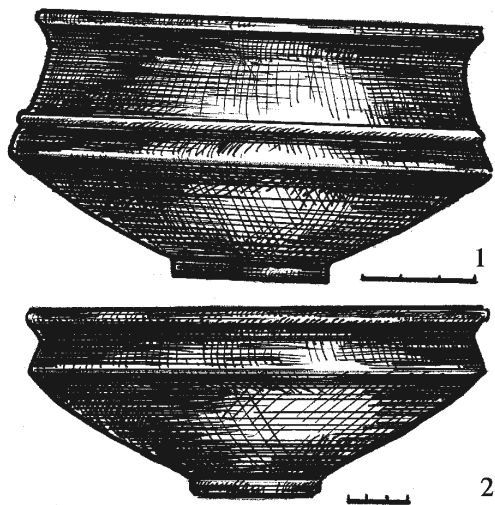

Рис.66. Білецьківка, с. Миски черняхівської культури.
КрКМ, інв. №№ А.178-179.

ритуалу, що не має чітних етнічних рис, на кількох могильниках добре простежуються основні етнокультурні елементи черняхівської культури. У Компаніївському — це ряд поховань з кремацією, що супроводжувалися ліпним посудом вельбарського типу, а також одне із поховань з різноманітною зброєю, котру варто пов'язувати зі східними германцями. В Кантемирівському курганному могильнику у Чутівському районі — у катакомбі та ямах з підбоям — до інвентаря входили предмети спорядження вершника, прикраси і побутові речі, які, очевидно, належали аланському пізньосарматському населенню — його представникам високого соціального рангу¹⁷¹.

Чудово виконаний кружальний посуд з лискованою, масткою чи шерехатою поверхнями, величезний набір виробів з чорних та кольорових металів, імпорتنі пізньоримські предмети з кераміки і скла, прикраси, що надходили внаслідок поживавлених контактів з регіонами Північного Причорномор'я, Балкан і Паннонії, — характерні ознаки розвитку носіїв черняхівської культури — землеробів та скотарів кінця III — початку V ст. н.е. Як наслідок, у середовище черняхівських племен потрапляла значна кількість срібних римських монет — денаріїв, здебільшого високопробних I-II ст. н.е., що забезпечувала ювелірне виробництво сировиною чи була еквівалентом накопичення багатств у місцевій знаті, осідаючи з часом у складі численних скарбів. Скарби, від кількох сотень до

кількох тисяч монет, були знайдені у басейнах Ворскли, Псла й Орелі, а також в околицях Кременчука. Одна зі знахідок трапилася у 70-х рр. XIX ст. поблизу гирла Псла, де випадково виявлено скарб срібних римських монет¹⁷². Відомості про знахідку ще одного невеликого скарбу срібних денаріїв на початку 1960-х рр. у Крюкові (понад 20 монет) повідомив авторам знаний колекціонер монет Риму, відомий лікар, полтавець Ю.А.Залеський (рис.28:81).

Римські монети I-II ст. на Кременчуччині виявлені також під час розкопок черняхівських поселень поблизу сс. Максимівна (денарій Коммода поганої збереженості), Радуцьківка (денарій Марка Аврелія)¹⁷³, а також випадково — неподалік сс. Погреби¹⁷⁴, Келеберда¹⁷⁵. З інших, найближчих до міста, пунктів знахідок назовемо римські денарії з сс. Верхня Мануйлівка, Єреміївка¹⁷⁶, м.Глобине (білоновий денарій Вікторіана (268-270))¹⁷⁷, смт.Градизьк¹⁷⁸. За свідченнями градизьких колекціонерів, там мали місце знахідки римських монет Коммода (180-192), Марка Аврелія (161-180), Адріана (117-138), Трояна (98-117), Фаустіни Старшої (149-152), Фаустіни Молодшої (156-175), Криспіни Луцилли (164-169)¹⁷⁹. В.М.Шалобудовим опубліковані кілька срібних денаріїв (зі встановленими роками карбування) імператорів Антоніна Пія (140-144 рр.), Марка Аврелія (149-152 рр.), Фаустіни Старшої (149-152 рр.) та Коммода (191, 192 рр.), виявлених у розмивах берега в районі градизького 1-го узвозу¹⁸⁰. Про розповсюдженість в районі Кременчука римської монети може свідчити й той факт, що у складі скарбу дорогоцінних виробів — столового срібла, прикрас і лому, захованих лікарем Василенком 1919 р. по вул. Пушкіна, поблизу сучасного пам'ятника поетові, також трапився римський денарій імператора Антоніна Пія з просвердленим отвором, свого часу долучений до „заощаджень” як порівняно цінна нумізматична знахідка¹⁸¹.

Основою господарства черняхівських племен було орне землеробство. А основним знаряддям для оранки слугувало дерев'яне рало, що

мало вузький залізний наконечник — наральник. Отримане зерно молоти у жорнових поставах, матеріал для виготовлення яких — туфовий конгломерат — часто-густо надходив з території сучасної Вінничини. У селищах розводили велику рогату худобу, свиней, коней, птицю. Домашньою твариною також був і собака. Серед ремесел процвітали металургійне, ковальське, ювелірне, високого рівня досягло гончарство, деревообробка.

Черняхівські племена знаходилися на етапі військової демократії і появи класів. Верховна влада належала вождям, які стояли на чолі племен. Сформувалася й релігійна знать — жерці, група військових-дружинників, ремісники, вільні общинники-землероби та скотарі. Про існування приватної власності у черняхівському суспільстві, крім скарбів, свідчать знахідки на поселеннях ключів від замків. На території Полтавської області з черняхівськими старожитностями пов'язані й перші знахідки імпортованих виробів з християнською символікою.

На сьогодні, на думку фахівців, найпереконливішою виступає гіпотеза, згідно із якою черняхівська культура є археологічним еквівалентом протодержавного утворення готів-мігрантів на чолі з Германаріхом (332-375) — “держави Германаріха”, яка об'єднала у військовому союзі місцеві племена. Цікаво, що ця блискуча культура провінційно-римського типу, однак, не залишила після себе прямого наступника на території Східної Європи. Вона зникла внаслідок гунської навали 375 р.н.е., коли східні кочівники не тільки розгромили причорноморських готів, а й інші етнічні угруповання у складі черняхівської культури, залучивши населення останніх до своїх завойовницьких походів¹⁸².

Знахідки скарбів римських монет виявилися не єдиними артефактами черняхівської культури в околицях Кременчука. Кераміка черняхівської культури походить з Раківського поселення (рис.28:63-64). Черняхівські матеріали з пам'ятки нечисленні. Це фрагмент тонкостінної чорнолискованої мисочки відкритого типу, з різким зломом на перегині тулуба і вузькими, злегка загнутими назовні, вінцями (рис.56:5), уламок сіроглиняної товстостінної миски з масткою поверхнею та відігнутими, сплюсненими по зрізу вінцями, прикрашений смужкою навкісних рисок на шийці (рис.56:2), фрагмент стінки кубка (?) з пролискованим променеподібним вертикальним орнаментом (рис.56:3).

Очевидно, до пізньоримської доби відносяться й уламки ручок червоноглиняних амфор, одна з яких перевикористана в якості точильця — доводочного абразиву (рис.56:4,7). Фрагменти

червоно-, сіро- і жовтоглиняних амфор II-V ст. у незначній кількості трапляються практично на всіх археологічних пам'ятках Кременчука (Завод силікатної цегли (рис.56:4), серед знахідок поблизу Олександрівського хутора (рис.55:11), поряд із вантажним портом, у Лашках, а також в околицях міста — неподалік сс. Самусіївка, Кам'яні Потоки, на хут. Криси і Радущківка, кол. хут. Редути, Батраки, Терещенки, Перев'язки, сс. Чикалівка, Максимівка, Недогарки¹⁸³.

У лівобережній частині Кременчука окремі знахідки кераміки черняхівської культури виявлені поблизу Заводу силікатної цегли та Олександрівського хутора¹⁸⁴. А за 0,7 км на північний схід від р.Крива Руда, у *Малій Кохнівці*, на поселенні доби бронзи, відзначена також наявність культурних нашарувань черняхівської культури (рис.28:42). Ця пам'ятка відкрита В.С.Драчуком за 0,25 км на схід від старого кар'єру, на березі пересохлого озера. На сьогодні — частково забудована і частково задернована. Виявлене поселення було залишками великого розміру селища, площею близько 10 га (500x200 м). На ньому вченим 1960 р. зібрані фрагменти ліпного (28 од.), кружального із шेरехатою (19 од.) і лискованого (20 од.) поверхнями, амфорного (6 од.) посуду, у керамічному комплексі якого виділені горщики, миски, уламки тривушної вази з горизонтально розташованими вінцями, вузькогорлої амфори III-IV ст.¹⁸⁵

Ще одне селище черняхівської культури, на сьогодні частково зайняте сосновими лісонасадженнями, розташоване у верхів'ї р.Крива Руда, у північно-східній частині *с.Соснівка* Потоківської сільської ради (кол. хут. Криси). Воно займає схил піщаного підвищення вододілу рр. Крива Руда і Дніпро, площею близько 1,2 га (рис.28:38)¹⁸⁶.

У правобережній частині Кременчука — неподалік від Крюкова — також знаходиться кілька селищ черняхівської культури, а в межах *с.Білецьківка* Білецьківської сільської ради, за випадкових обставин, у третій чверті XX ст. відкриті рештки ґрунтового некрополю (рис.28:78), де було зруйноване поховання-групопокладення, що супроводжувалося двома кружальними лискованими мисками закритого і відкритого типів¹⁸⁷ (рис.66). В околицях *с.Чечелеве* Білецьківської сільської ради також виявлені три селища черняхівської культури¹⁸⁸. На сьогодні відомо кілька черняхівських поселень і поблизу сс. Садки, Кам'яні Потоки та Чикалівка Кам'яно-Потоківської сільської ради¹⁸⁹ (рис.28:66,68-70,77).

Та найбільш відомою черняхівською пам'яткою міста є залишки поселен-

Рис.67. Кременчук, Крюків. Посуд черняхівської культури з поховання, виявленого на садибі по вул. Космонавтів. КрКМ, інв. №№ А.1180-1187.

ня і ґрунтового некрополя, розташовані у південно-західній частині Крюківського району міста, на правобережжі Дніпра і правому березі струмка Крюків, на розі *пров. Фрунзе і вул. Космонавтів* (рис.28: 60). Вони займають мисоподібне підвищення правого берега та його схил висотою 6-8 м над рівнем заплави. Пам'ятка знаходиться у межах приватної забудови. Орієнтовна площа селища — 1,5 га (100x150 м), площа могильника не встановлена. Мис витягнутий за віссю північний схід — південний захід. В такому ж напрямку орієнтоване і поселення.

Навесні 1992 р. на садибі за адресою: вул. Космонавтів, № 76/12а, виявлене і зруйноване під час земляних робіт дитяче поховання-трупокладення, з інвентарем у складі восьми кружальних посудин, що були передані до Кременчуцького краєзнавчого музею¹⁹⁰.

Є відомості про знахідку у 1960-х рр., під час будівництва на цій же садибі, ще одного безінвентарного поховання-інгумації, з північ-

но-західною орієнтацією, де був знайдений деформований череп людини зрілого віку. Глибина залягання цього поховання становила 1,5-2,0 м.

У будь-якому разі, зосереджені під будівлями рештки поселення і некрополю потребують пильної уваги щодо їх збереження та здійснення контролю за веденням тут будь-яких земляних робіт.

Наведемо кілька фактів щодо виявленого випадково інвентарного поховання. Відомості про травневу знахідку 1992 р., що трапилася при ритті котловану льоху на глибині понад 1,8-2,1 м, надійшли до Кременчуцького музею вже тоді, коли земляні роботи було завершено і кістки похованого закидали двометровим шаром ґрунту. За свідченням В.Ф.Білоненка, власника садиби, кружальний посуд (8 од.) знаходився поряд із небіжчиком у такій послідовності: в головах стояв біконічний вузькогорлий глек без ручки, далі — невелика біконічна мисочка, чорного кольору обгорілий кружальний горщик із шерехатою поверхнею, а поряд — сіроглиняний кухонний горщик, накритий невеликою лискованою мисочкою. Тут же, зліва, знаходилися кубок і велика біконічної форми миска, всередині якої — маленька мисочка (рис.67). З огляду на опис положення кісток та їх розмірів, наданий учасниками земляних робіт, по-

ховання виявилось трупопокладенням, із південно-західною орієнтацією, і належить до старожитностей другої половини IV — початку V ст. Комплекс знахідок вже оприлюднений друком і представляє Кременчук на археологічній карті поширення черняхівських старожитностей¹⁹¹.

У 375 р. в степові райони України вторглися *гуни*. Вони не тільки перемогли і завоювали готів, а й знищили чи витіснили інші народи з їх територій. Гунські набіги та інші причини призвели до переміщення з обжитих місць багатьох племен — *Великого переселення народів*. У 378-445 рр. в Причорноморських степах виникає кочівницьке ранньодержавне утворення на стадії військової демократії — Гунський союз, до складу якого територіально входять степові та передстепові райони Полтавщини. Очолював це військово-політичне об'єднання головний правитель, влада якого була спадковою. Він же призначав вождів місцевих племен. Правитель мав ставку, де перебував із родиною, наблизеними та військом. Гуни — монголоїдні племена східного походження — були кочівниками. Неперевершені воїни та вроджені вершники, вони поповнювали необхідні запаси переважно за рахунок грабіжницьких воєн. Найбільшої могутності гуни досягли при вожді Аттілі, у 445-454 рр. Саме за його правління проходили постійні війни з римлянами, що, в кінці кінців, призвело до падіння Західної Римської імперії, а відтак — до початку нової історичної епохи — *середньовіччя*. Зі смертю ж Аттіли гунська “держава” розпадається.

Безперечним свідченням перебування гунів на Полтавщині є знахідка поблизу колишньої Переволочинської переправи, у гирлі Ворскли, на початку XX ст., розвалу рідкісного литого бронзового казана, прикрашеного вишуканим рельєфним валиковим візерунком¹⁹². Імовірно, що він походив із ґрунтового поховання кочівника¹⁹³. Кілька уламків цієї посудини представлені в експозиції Кременчуцького краєзнавчого музею¹⁹⁴.

Про наявність у складі Гунського союзу племен пізньосарматського аланського елементу свідчить виявлене випадково поховання воїна поряд із колишнім хут.Яременки, в околицях с.Орлик Кобеляцького району, що супроводжувалося залізним мечем, кинджалом, фібулою, пряжками, кружальним глеком чи амфорою. Цей комплекс знахідок відноситься до кінця IV — першої третини V ст.¹⁹⁵

Саме до цієї доби належать і окремі поховання кочівників, так званої “культури ранньосередньовічних інгумацій”, два

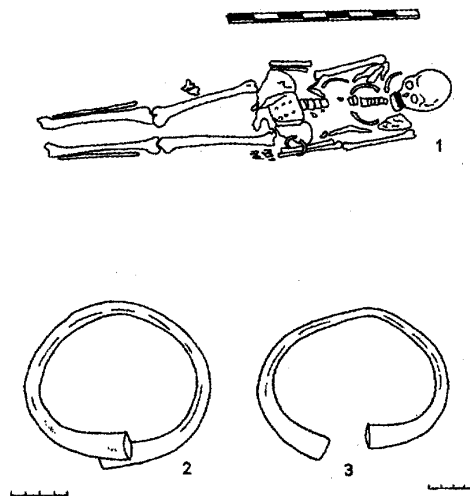

Рис.68. Максимівка, с. Ранньосередньовічне поховання № 2/1959 р. Браслети. Бронза. Розкопки І.П.Костюченка. Знахідки — Фонди ІА НАНУ.

з яких виявлені під час розкопок 1959 р. поблизу с.Максимівка Кременчуцького району, в ур.Топило, київським археологом І.П.Костюченком¹⁹⁶. Одне з них знаходилося у вузькій прямокутній ямі із заокругленими кутами, рівними стрімкими стінками та вирівняним дном, глибиною 0,7 м і розміром 0,6х1,8 м. Похована — жінка зрілого віку — лежала у випростаному на спині положенні, головою на південний схід. На кістках лівої руки знаходився бронзовий, круглий у перетині, браслет із потовщеними незізмкненими кінцями, діаметром 7 см (рис.68:1,3). Неподалік, на глибині 0,3 м, досліджені рештки ще одного поховання, пошкодженого перекопом, з якого також походив аналогічний браслет із кінцями, заведеними один за один (рис.68:2)¹⁹⁷. Найближчі аналогії аналогії цим бронзовим браслетам походять із району смт.Градизьк, подібні прикраси, виготовлені зі срібла, знайдені на Пастирському городищі, у складі Мартинівського скарбу тощо¹⁹⁸.

Через п'ятнадцять років після розкопок, на рештках розмитого Максимівського поселення черняхівської культури, градизький збирач-краєзнавець В.О.Баранов у воді знайшов ще три подібних браслети, що могли належати до інвентаря подібних кочівницьких поховань (рис.69).

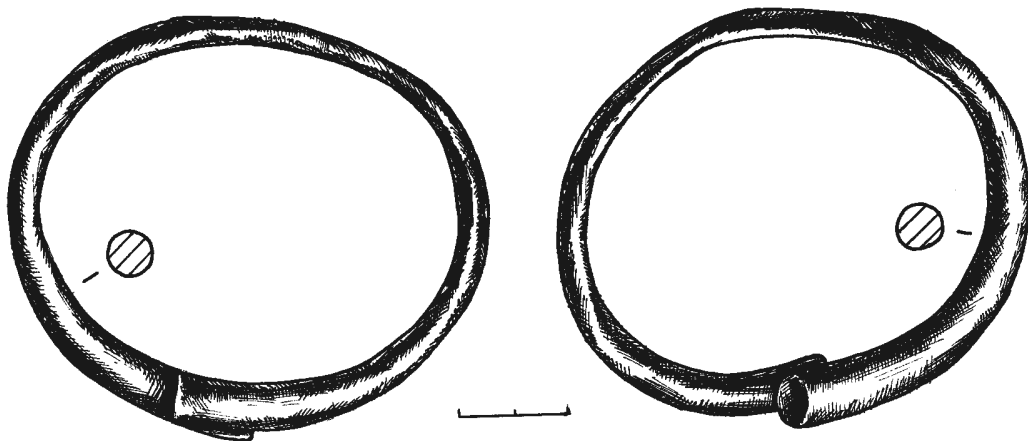

Рис.69. Максимівка, с. Ранньосередньовічні браслети. Бронза.
Знахідки В.О.Баранова. Приватна збірка В.В.Бідухи. Публікуються вперше.

В розмиві лівого берега Дніпра, між сс. Максимівка і Самусіївка, у 1970-х рр. знайдені три золоті монети римських імператорів Гонорія (1) і Валентиніана III (2) та уламок срібного браслета, на нашу думку, — рештки розмитого водосховищем монетно-речового скарбу¹⁹⁹. Найбільш пізній солід у складі знахідки, що потрапила до приватної колекції, карбований за правління останнього імператора (між 425 та 455 рр.). Скоріше за все, такі скарби мали бути залишені гунами, які ще панували у Східноєвропейських степах у кінці IV-V ст. після поразки при Недао і смерті Аттіли в 454 р., як вважає доктор історичних наук Р.В.Терпиловський²⁰⁰. В цей час лісостепові терени краю повною мірою ще не були заселені слов'янами, а на сусідніх степових ділянках, у пониззі Орелі і Сули, кочували воїничі піддані Гунського союзу.

Саме тоді у контактній зоні землеробського населення лісостепу і степових кочівників починає формуватися одна з найвідоміших ранньосередньовічних культур України — пеньківська, яку більшість учених ототожнює з ранньоісторичними слов'янами-антами візантійських писемних джерел VI — початку VII ст.

II.7. Знахідки середини — кінця I тис. н.е.

Період середини — кінця I тис. н.е. на сьогодні представлений серед старожитностей Кременчука й околиць мінімумом знахідок. Він репрезентований не-

рівномірно окремими речовими пам'ятками доби раннього і розвинутого середньовіччя, що походять переважно з території Кременчуцького і Глобинського районів, кількома похованнями представників різних кочівницьких етнічних та культурних утворень. Та вплетені в історичну канву розвитку Середнього Подніпров'я ці факти певним чином окреслюють перебіг історичних процесів у мікро-регіоні.

Ім'я антів та їх західніших сусідів — слов'ян потрапляє до історичних повідомлень візантійських хроністів у 512 р. Візантійські історики розповідають про слов'янські племена, які проживали на величезних просторах Східної і Центральної Європи та наймогутніше серед них — племінне об'єднання антів²⁰¹. Дослідники вважають, що ці угруповання належали різним військово-територіальним союзам, кожен із яких був окремим територіальним утворенням з власними вождями, військом, проводив незалежну політику. Лівобережжя Дніпра складало основу території антського союзу²⁰².

У VI ст. анти неодноразово перетинали Дунай, громили візантійські легіони, брали приступом фортеці, забирали в полон тисячі колишніх підданих імперії. В 547-548 рр. слов'яни здійснили “величезне спустошення в Іллірії”. Найчастіше нападники поверталися на зиму до власних домівок на північ чи залишалися на лівобережжі Дунаю, а в 550-551 рр., дійшовши до Константинополя, почали розселятися по Бал-

канському півострові. Процес розселення слов'ян тривав упродовж VI-VII ст. Як вважає відомий археолог-славист Р.В.Терпиловський, досить складні стосунки мали слов'яни й анти з кочівниками, передусім, болгарами. Саме анти належали до переважаючої частини населення Праболгарської держави у Північнопричорноморських степах і спричинили у майбутньому остаточну слов'янізацію кочівницького тюркського населення, від чого почалося розділення слов'янського масиву на східну, західну і південну гілки, що заклало основи становлення сучасних народів України та інших слов'янських держав²⁰³.

“Антський” етап історії краю пов'язаний із поширенням тут пам'яток *пеньківської культури* V-VII ст. Її назва походить від с.Пеньківка Світловодського району Кіровоградської обл., де під час досліджень на території, відведених під затоплення Кременчуцьким водосховищем, київський археолог Д.Т.Березовець наприкінці 1950-х рр. дослідив рештки кількох селищ на р.Тясмин²⁰⁴. На Полтавщині відомо понад 30 пеньківських поселень, розташованих у басейнах всіх рік області. Їх розкопки у межах Кременчуччини не проводилися.

Проте, переважна більшість окремих яскравих речових знахідок кола “старожитностей антив” походить саме з колишнього узбережжя Дніпра, пошкодженого розмивами Кременчуцького і Дніпродзержинського водосховищ. Зазначимо відкриття скарбощукачами поховальних комплексів з пеньківськими прикрасами й інвентарем в околицях Святилівки, Пронозівки, Градизька і Кагамлика Глобинського, селищ біля Максимівни та Радущківки, знахідок кераміки поблизу Недогарок, Самусіївки, Дмитрівки Кременчуцького районів²⁰⁵.

Переважна більшість таких знахідок представлена металевими прикрасами слов'янського костюма і предметами убору VI-VII ст., у вигляді пальчастих, антропо- і зооморфних фібул-застібок, браслетів із потовщеними кінцями, різноманітних шийних гривен, підвісок і прикрас поясних наборів. Частина з них має прототипи серед продукції ремісничих центрів Подунав'я, Криму, навіть Прибалтики, хоча переважна більшість виготовлялася місцевими майстрами, які запровадили у виробництві власний стиль прикрас. “Геральдичні” пояси були належністю воїнського убору і, за багатством пряжок, бляшок і накладок на звисаючі ремінці, вказували на суспільний статус воїна і його заслуги перед співплемінниками. Яскраві набори срібних і бронзових пеньківських прикрас виявлені в околицях Градизька²⁰⁶. Особливо виразними пам'ятка-

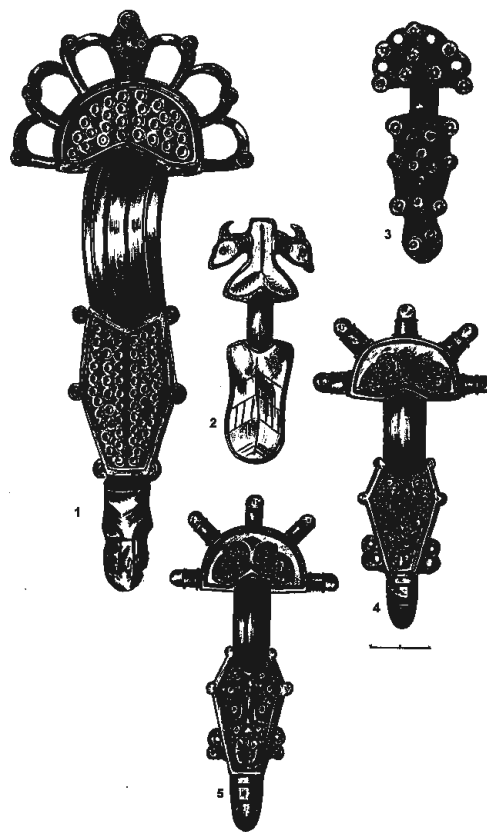

Рис.70. Градизьк, смт., околиці. Фібули. VII ст. Бронза, позолота. Васьківка, с. (1); Градизьк, смт. (2-5). Колишня збірка В.Л.Тараненка.

ми давньослов'янського художнього ремесла є так звані дніпровські фібули, добірка яких зібрана на узбережжі Кременчуцького водосховища²⁰⁷ на межі Кременчуцького і Глобинського районів та частково представлена в колекціях Кременчуцького краєзнавчого і Національного музею історії України (рис.70).

Дослідниками відзначені розвиток залізобного і ковальського ремесла за тієї доби, поширення виробництва прикрас із кольорових металів, зокрема, бронзи, латуні і срібла. Свідченням цього є знахідки ливарних заготовок бронзових пальчастої фібули і накладки на пояс у вигляді геральдичного щита, а також виробничого браку — рамки пряжки — в околицях Градизька²⁰⁸.

В асортименті ліпної пеньківської кераміки були горщики, корчаги, диски і сковорідки, груболіпні миски, мініатюрні посудинки. Окремі уламки такого посуду виявлені комсомольськими краєзнавцями в *ур.Барбара I* в межах міста та поблизу *с.Золотнишине*. В керамічному ком-

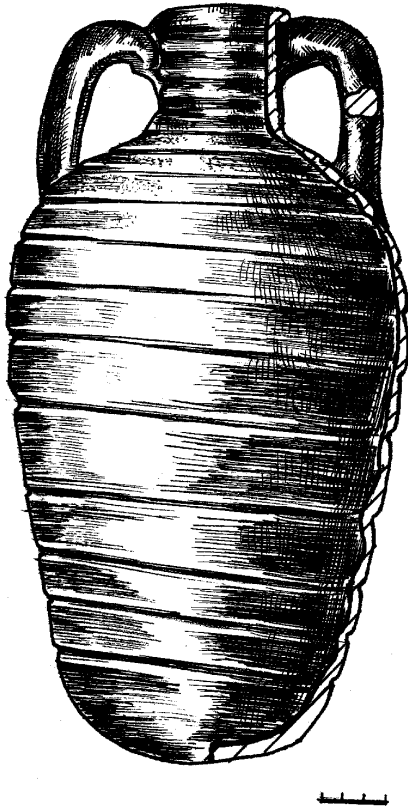

Рис. 71. Градизьк, смт., ур. Гардашівка.
Амфора. VIII-IX ст. КрКМ, інв. № А.815.

плексі пенківської культури переважали приземисті біконічні й округлободі горщики з короткою шийкою, іноді прикрашені під вінцем масивним валиком, типові зразки яких виявлені в околицях сс. *Дмитрівка* Кременчуцького та *Григоро-Бригадирівка* Кобеляцького районів. На поселення потрапляла й імпортна кружальна кераміка. Поблизу 1-го Узвозу у *Градизьку* в 1991 р. скарбощукачами-грабіжниками у відслоненні корінного берега виявлене жіноче поховання, що супроводжувалося двома фібулами дніпровського типу, парою бронзових браслетів, пряслицем, склопастовим і металевим намистом²⁰⁹. Інвентар подібних поховань засвідчує, на думку дослідників, наявність у середовищі ранньосередньовічних слов'ян певних груп кочівницького за походженням населення — нащадків черняхівської культури і тюркських номадів IV-VI ст.²¹⁰

Тюркомовні племена кутригурів, утигурів й оногурів за період від 60-х рр. VI до 30-х рр. VII ст. створили у Причорномор'ї і Приазов'ї свою державу — *Велику* (Чорну) *Болгарію*, зі столицею на місці Фанагорії. Очолив це кочівницьке утворення головний правитель — каган з династії

Дуло — Кубрат (Куврат). До її складу входили як власне болгари (булгари), так і угорські племена, а також нащадки інших кочівницьких угруповань степів, які розселилися у Причорномор'ї. Політична історія цього каганату, багата на перемоги і поразки, участь у різноманітних війнах на Півдні України, Подунав'ї, Візантії, Кавказі і Персії, все ж не має прямого відношення до території Полтавщини, крім завершального етапу історії цієї держави та початку формування старожитностей салтово-маяцької культури, залишених болгарськими племенами разом із аланами та хозарами.

Їм належать добре відомі залишки міських поселень басейну Сіверського Дінця, пониззя Дону, катакомбні й ямні могильники, сліди кочовищ. Вони пов'язані з історією ще одного тюркського державного утворення, що виникло одночасно із Великою Болгарією, — *Хозарського каганату*²¹¹. Першими володарями його стали представники роду Ашина, також із тюркської династії Дуло. Звісно, зіткнення інтересів цих держав залишалося лише справою часу і відбулося вже після смерті Кубрата.

Та ще при Кубраті, під тиском хозар, болгарські орди змушені були пересуватися ближче до Подунав'я і здійснили у 30-50-х рр. VII ст. спробу закріпитися у Середньому Подніпров'ї. Частина еліти Болгарської держави, під проводом кагана Кубрата, зиніціювала створення своєрідного об'єднання власне болгарських і слов'янських племен, передовсім, антів, розташованого на обох берегах Дніпра, до якого входив і лісостеповий район у межах річкових нижніх течій Самари, Орелі, Ворскли, Псла і Сули. Північна межа цього утворення навряд чи заходила вище середніх течій цих рік²¹².

Терени Поворскля зберегли рештки кількох найбагатших у Подніпров'ї болгарських поховальних комплексів, широко відомих як пам'ятки Перещепинського типу. Саме на їх розміщенні у пониззі ріки ґрунтується гіпотеза, обстоювана певним колом німецьких, болгарських та російських дослідників, про розташування у цій передстеповій частині Полтавщини літньої резиденції кагана Великої Болгарії у другій чверті VII ст. і пов'язаних з її існуванням тут поховань представників військової еліти цієї держави. До них зараховуються поховальні комплекси в околицях сс. *Макухівка* під Полтавою²¹³, *Зачепилівка* поблизу Нових Санжар²¹⁴ та унікальний комплекс дорогоцінних речей, відомий у науці як *Малоперещепинський "скарб"*, знайдений випадково 1912 р. край північно-східної околиці с. Мала Перещепина сучасного Новосанжарського району²¹⁵.

Відомий австрійський археолог Й.Вернер, який довгий час вивчав середньовічні кочівницькі старожитності Європи, дійшов висновку, що Малоперещепинський комплекс є похованням одного із ханів Великої Болгарії — Кубрата (Куврата), здійсненим близько 668 р.²¹⁶ Ця гіпотеза, підхоплена болгарськими дослідниками, стала пануючою в болгарській історичній літературі, потрапила до підручників і навчальних посібників. Вона знаходить підтримку і серед деяких учених в Україні. Але до остаточного вирішення проблеми, хто ж був похований у Малій Перещепині чи кому належали поминальні дари, сховані в товщах піску²¹⁷, ще необхідні додаткові дослідження та нові знахідки.

З цього приводу варто навести і красномовне заперечення найвідомішого українського археолога, академіка П.П.Толочка про те, що: “Спроба пов’язати із ... [болгарами] відомий Перещепинський скарб, ототожнюючи його із похованням хана Куврата, ... не може бути визнана безумовною. По-перше, глухих свідоств про якісь там “дерев’яшки”, можливо, від гробовища, а також про знахідку людських кісток (фрагмент черепа і колінної чашечки) недостатньо для твердження, що ми маємо справу із похованням хана-кочівника. А, по-друге, весь ритуал поховання ніяк не узгоджується із висновком дослідників про християнство Куврата. Невизначеною також залишається етнічна належність скарбів-поховань біля сіл Келегеї в дельті Дніпра, Зачепилівка — на Полтавщині, Глодоси — на Кіровоградщині, Вознесенка — на Дніпрі. Окрім загального висновку про те, що названі старожитності залишені кочівниками, нічого більш конкретнішого дослідникам встановити не вдалося”²¹⁸.

Отже, гіпотетичність наведеного все ж не відкидає ймовірності відкриття у майбутньому решток якоїсь короткочасової сезонної ставки (стійбища) верхівки болгарського суспільства у Поворсклі. Скоріше за все, постійного місцезнаходження вона не мала, переміщуючись з року в рік від одного місця до іншого упродовж середини — початку третьої чверті VII ст. Але важливим вбачається інше. Наявність не тільки багатих поховань в цьому регіоні, а й старожитностей рядових кочівників, юртоподібних жител на пенківських поселеннях, хронологічно дуже близьких між собою, наводить на думку про створення належних умов для спільного проживання на цій території як кочового болгарського, так і землеробського слов’янського населення. Це могло статися лише за наявності волі верховної влади — керівництва Великої Болгарії, що, на думку сумського археолога В.В.Прий-

мака, виробило модель мирного співіснування землеробів-слов’ян із кочівниками-болгарами на просторах Лісостепоного Дніпровського Лівобережжя. Потім ця модель стосунків отримала подальший розвиток безпосередньо у Болгарській державі, за доби Першого Болгарського царства на Балканах, спричинивши повну слов’янізацію степового населення²¹⁹.

Після смерті Кубрата 668 р. Давньоболгарська держава розпалася на кілька орд. Одна з них, на чолі з ханом Аспарухом, під ударами хозар перемістилася на Правобережжя, а потім — у 70-х рр. VII ст., переселилася у Подунав’я, де заснувала Дунайську Болгарію — згодом Перше Болгарське царство. Інша, під проводом Батбая, підкорилося хозарам, і, переміщуючись у степах, поклала початок Волзької Болгарії²²⁰. Напевне, частина антського населення Полтавщини була втягнута у вир цих переселень і перемішень, осівши у Подунав’ї, а дещо пізніше — вже у VIII-IX ст., — повернулася на батьківщину, внісши певний вклад у формування сіверянського племінного союзу.

Основна маса болгарського населення влилася до складу Хозарського каганату, хоча невеликі контингенти болгар-кочівників, напевне, залежних від хозар, залишилися в степах півдня Полтавщини, сусідніх Дніпропетровської і Запорізької обл.²²¹. Сліди болгар-кочівників у степах Кременчуччини простежуються й за окремими знахідками. Так, в околицях Градиська виявлена унікальна золота сережка-підвіска кінця VII — початку VIII ст., подібна до сережок з поховання у Глодосах на Кіровоградщині²²².

Ця рідкісна пам’ятка кочівницької торевтики, виявлена 1985 р. В.О.Барановим, зберігається у зібранні Одеського археологічного музею НАН України. Тулуб підвіски є пустотілою тригранною пірамідкою, зверненою вершиною до низу. Верхня її частина з’єднана рифленим циліндром із дротяним кільцем, із незізмкненими, злегка загостреними кінцями. Місце кріплення циліндра до пірамідки прикрашене пояском зерні, а до дужки — двома трикутниками дрібної зерні. На кутах основи пірамідки розташовані, посаджені на три краплини зерні, пустотілі кульки. В основі граней — пояски псевдозерні та канелюри, а на ребрах — по дві великі пустотілі кульки. До ребер пірамідки припаяна крупніша зернь. Посередині двох площин вміщені чарунки для вставок із темно-синього скла (одна з яких втрачена), окантовані дрібною зерню. Се-

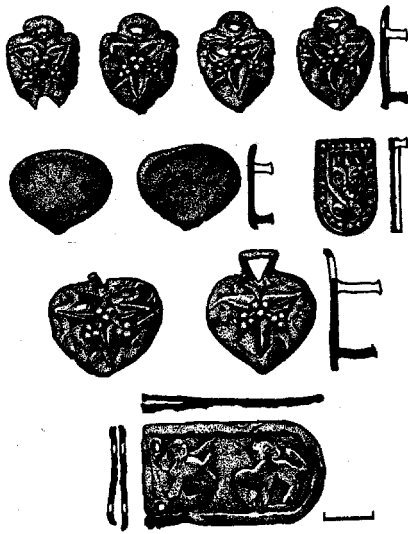

Рис.72. Твердохліби, с. Деталі поясного набору. IX ст. Срібло, позолота. ПКМ, інв. №№ А.9151-9160.

режка виготовлена із золота 750-ї проби, її вага — 11,28 г (рис. на С.12 та кольор. вкл.).

Таким чином, доля болгар тісно переплелася з історією слов'ян. Культура болгаро-аланського та хозарського населення сусіднього із Полтавщиною басейну Сіверського Дінця більш відома як *салтівська* (від с.Верхній Салтів на Харківщині). Хронологічні межі поширення цього культурного явища, пов'язаного з історією Хозарського каганату, здебільшого охоплюють період VIII—X ст.²²³.

Рештки дещо пізнішого поховання — другої половини VIII-IX ст., зруйнованого оранкою поблизу насипу одного із курганів у складі групи III неподалік від с.Волошине Кременчуцького району, виявили археологи ЦОДПА навесні 2003 р.²²⁴ Від нього залишилися кілька залізних речей зі складу спорядження коня та вершника салтівської культури. Це залізні стремено аркового типу, асиметричної форми, з виділеною у вигляді лопаточки петлею для пут, із неширокою ввігнутою підніжкою, яка має потовщення-жмут у вигляді ребра, та профільований язичок підпружної масивної залізної пряжки, із потовщенням посередині (рис.26). Аналогічні стремена походять із катакомб 17, 62, 100, 121 Дмитрівського, поховання 175, 252 та комплексів II-IV Сухомольшанського могильників, пряжка — з поховання біля с. П'ятницьке у басейні Сіверського Дінця²²⁵.

В ряду найпізніших болгарських захоронень стоїть комплекс VIII — початку IX ст., відкритий 1959 р. у зруйнованому похованні

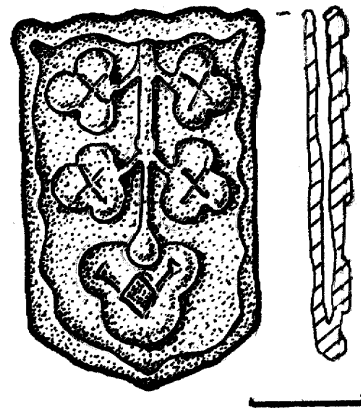

Рис.73. Шушвалівка, с. Наконечник ремня. IX ст. Білон, посріблення. КрКМ.

кургану в околицях Великої Кохнівки (рис.28: 28), на околиці Кременчука²²⁶. Від нього залишилися кружальні одноручні глек і кухоль та залізне стремено аркової форми (рис.19).

Кружальний *глек* має невисоку шийку зі зливом та петельчастою ручкою, тулуб приплюснutoї яйцеподібної форми, з лискованою поверхнею коричневатого кольору. Посудина орнаментована на шийці, плічках і тулубі рельєфними горизонтальними лініями, між якими вписані зони подвійного зигзагу, а на фронтальному боці — пасмом перехрещено-ялинкових прокреслених ліній, нанесених зубчастим та прямим штампом (рис.19: зліва). Висота глека — 20,0 см; діаметри: вінця — 11,0 см, горла — 8,0 см, тулуба — 20,4 см, денця — 13,5 см²²⁷.

“Кружка” (кухоль) з приземистим тулубом, широким і трохи розширеним догори горлом, петлеподібною ручкою, з лискованою поверхнею. Посудина прикрашена прокресленими і пролискованими вертикальними смужками, що на плічках утворюють зигзаги, а в приденній частині — вертикальні лінії (рис.19: посередині). Висота — 11,1 см; діаметри: вінця — 8,0 см, горла — 7,1 см, тулуба — 12,2 см, денця — 8,3 см²²⁸.

Залізне *стремено* видовжено-аркової форми, з виділеною у вигляді лопаточки петлею для пут, верхня частина якої втрачена, із неширокою рівною підніжкою, яка має потовщення-жмут у вигляді ребра (рис.19: справа). Висота — 16,3 см; ширина — 11,1 см; ширина підніжки — 3,4 см²²⁹. Стремено відноситься до типу I, за А.В.Кригановим²³⁰.

Керамічні вироби зі складу інвентаря великокохнівського поховання мають коло аналогій серед кераміки Дмитрівського катакомбного некрополю та розрізних салтівських поховальних комплексів Степового Подніпров'я²³¹, а стремно — паралелі зі зразками спорядження вершника і коня із комплексу VI Сухогомольшанського могильника²³².

Серед пам'яток цієї доби необхідно згадати знахідки в ряді місць області²³³ та поблизу Градиська Глобинського району²³⁴ цілих амфор кримського виробництва, характерних для імпорту в середовище населення Хозарського каганату VIII — початку IX ст. (рис.71).

З околиць Кременчука походить і виразний гончарний глек з двома вушками для мотузки, орнаментований смугами пролошених потрійних вертикальних ліній. Він знайдений О.Б.Порубаєм на початку 1980-х рр. (рис.на С.39).

У межах Кременчуччини, крім кочівницьких поховальних старожитностей степових районів часу існування Хозарського каганату, пам'яток салтівської культури не відомо. А окремі поховальні комплекси, ймовірно, підвладних хозарам поодиноким болгарським кочівників не виходять за межі лівобережжя Ворскли та узбережжя Дніпра неподалік Кременчуцької і Градиської переправ²³⁵.

Степові простори Лівобережного Подніпров'я після 850 р. контролювалися давньоугорським племінним союзом, що зайняв Північнопричорноморські степи у межиріччі Дону і Дніпра. Вигнані печенігами з Леведії, *угри*, колишні союзники Хозарського каганату, зайняли простори степів Ателькузу, займаючись тут напівкочівницьким господарством, здійснюючи набіги на слов'ян, збираючи данину і забираючи рабів у полон. У третій чверті IX ст., під натиском печенігів, вони змушені були залишити наддніпрянські степи і шукати батьківщину разом із представниками частини болгаро-тюркського населення на просторах Паннонії, де створили Угорську державу — власне королівство²³⁶.

Найвиразнішою пам'яткою часу перебування угрів на теренах краю є знахідка решток впусщеного у давній курган поховання воїна-кочівника поблизу *с.Твердохліби* Кобеляцького району, відкритого у пониззі Ворскли О.Б.Супрунечком²³⁷.

Це поховання другої половини IX ст. здійснене в ямі на глибині близько 1,2 м. Похований лежав у випростаному положенні на спині, головою на захід, з випростаними вздовж туба руками. В ногах виявлений череп і кістки кінцівок коня із залізними деталями кінської вузди. Серед напутнього інвентаря — срібні бляшки із позолотою від поясного набору і прикраси

ременів взуття, уламки залізного меча та наконечників стріл²³⁸. Виразною пам'яткою давньоугорського мистецтва є знайдений у похованні срібний наконечник ремня з профільними рельєфними зображеннями постатей гірського козла і хижака родини кошачих²³⁹ (рис.72). Нещодавно ще один давньоугорський білоновий наконечник поясного ремня, зі слідами товстого шару посріблення, трапився у розмиві берега Кременчуцького водосховища, поблизу с.Шушвалівка, вище Кременчука (рис.73; див. рис. на С.ІІ кольор. вкл.). Він прикрашений стилізованим рельєфним зображенням гілки з квіткою та тричленними листочками на пагоні, характер декорування яких відповідає зображенням на предметах відомого давньоугорського Зарайського скарбу²⁴⁰. Сьогодні ця високохудожня пам'ятка ужиткового мистецтва репрезентована в експозиції Кременчуцького музею.

На жаль, жодної зі збережених пам'яток археології середини — другої половини I тис. н.е. на території Кременчука поки що не виявлено.

ІІ.8. Давньоруські, печенізькі і половецькі старожитності Кременчуцького Подніпров'я

Освоєння Кременчуцького мікрорегіону давньоруським населенням нерозривно переплетене із перебігом історичних процесів у Ворсклинсько-Сулському межиріччі другої половини X — першої половини XIII ст. Початковий етап опанування літописними слов'янами, а за ними й давньоруським населенням, півночі цього регіону пов'язаний із носіями *роменської* археологічної *культури* — сіверянами. За сучасними даними, південний кордон розповсюдження старожитностей роменського типу опускається ближче до Дніпра: на Ворсклі — до смт. Нові Санжари, на Пслі — до с.Остап'є, а на Сулі — до с.Лукім'я, у нижніх течіях зазначених рік²⁴¹. Освоєння більш південних територій сіверянським населенням мало сезонно-господарський чи міграційний характер і не призвело до появи в цьому районі постійно існуючих поселень. Для прикладу, відзначимо виявлення лише окремих роменських матеріалів під час досліджень літописного міста Воїнь (кол. с.Воїнська Гребля Кременчуцького району) у гирлі Сули²⁴².

Одночасно передстепові простори Лівобережжя Дніпра та дніпровські переправи опинилися у сфері інтересів середньовічних кочівників, про що свідчать знахідки впускних поховань у курганах поблизу сс. Світлогірське й Орлик

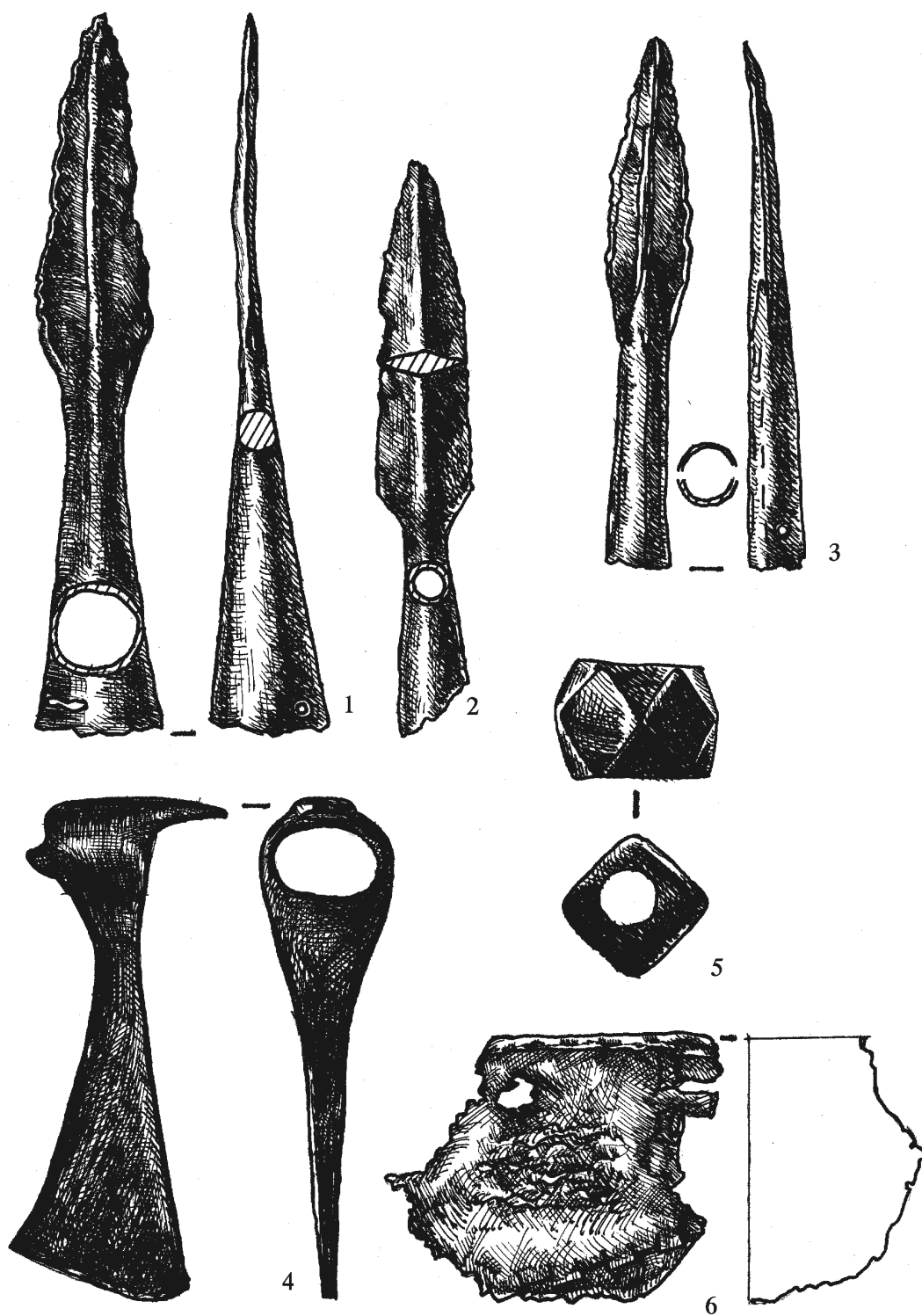

Рис.74. Давньоруські та пізньосередньовічні знахідки. Кременчук, м. (1-3), Бакумівка, с., Кіровоградська обл. (4), Градизьк, смт. (5-6). Залізо (1-5), мідь (6).
 КрКМ, інв. №№: 1 — ІДП. 2064; 2 — А.1062; 3 — ІДП. 3894; 4 — А.62; 5 — А.848; 6 — А.1599.

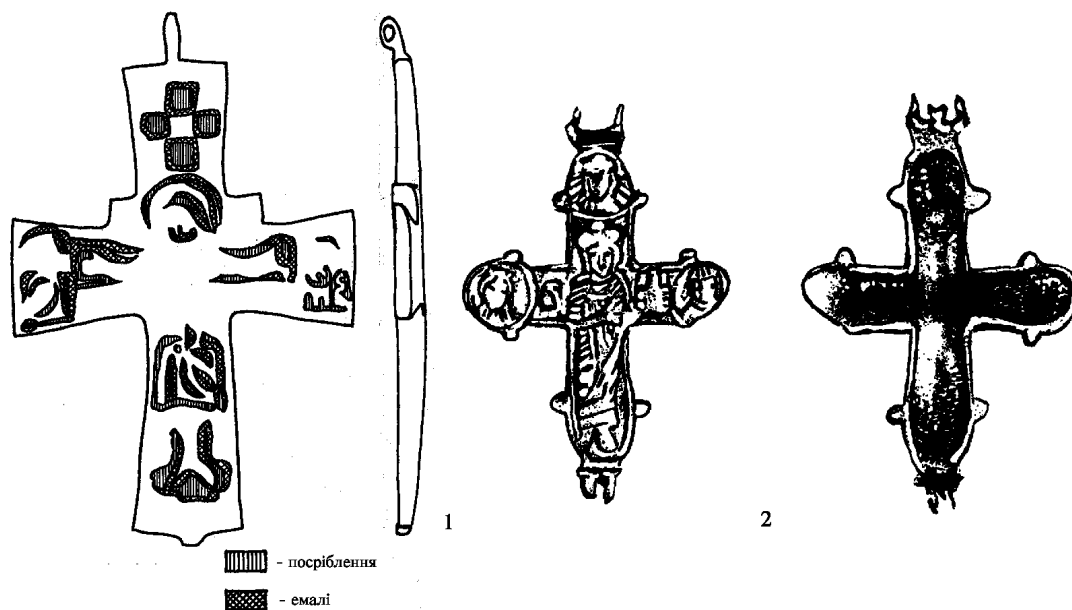

Рис.75. Градизьк, смт. Стулки хрестів-енколпіїнів. Бронза. Приватна збірка, м.Москва (1), КрКМ (2).

Кобеляцького, Бабичівка, Кагамлик, Пелехівщина, Петрашівка, Тимашівка Глобинського районів на Полтавщині²⁴³. Ці поховальні комплекси належать до кола печенізьких старожитностей X–XI ст., бо саме тут знаходилися найголовніші шляхи нападів цих степовиків на Русь. З північного-заходу Кременчуцького, Глобинського і Семенівського районів походять досить виразні добірки випадкових знахідок предметів спорядження вершника і коня, поясного набору та прикрас, виготовлених печенізькими і торкськими майстрами, зосереджені у колекціях музеїв та кількох приватних збірках старожитностей.

Відомо, що життєво важливим питанням для Давньоруської держави, за часів Володимира Святославовича, став захист внутрішніх територій Русі за Сулою від печенізьких вторгнень²⁴⁴. У кінці X–XI ст. споруджується перша ланка глибоко ешелонованої *Посульської оборонної лінії* у пониззі Сули — виникають літописне місто Воїнь, а також низка городищ на правому високому березі ріки поблизу сучасних сс. Тарасівка, Чутівка, Ляшівка, Кліщинці, Велика Буримка, Жовнин, Вереміївка. З кінця X ст. корінний берег Сули укріплюється дерево-земляними стінами й ескарпами «змійових» валів. Ці заходи Києво-Руської держави змусили кочівників вже з середини XI ст. перемістити шляхи своїх набігів з Нижньої Сули у середню та пізніше — верхню течію ріки²⁴⁵. Відсутність кочівницької загрози створила у першій половині XII ст. досить спри-

ятливі умови для освоєння давньоруським населенням пониззя рр. Псел і Ворскла, а, передовсім, лівого берега Дніпра, вздовж якого проліг важливий торговий шлях „із варяг у греки”. З другої чверті XI ст. цей район опинився в колі територіальних інтересів київських князів, а пізніше був переданий до сфери впливу Переяславської землі.

Друга половина XI ст. на Південному Сході Русі характеризується появою неспокійного сусіда з новою степовою загрозою — Половецькою ордою, яка з’явилася у порубіжжі в 1055-1056 рр. Між Ворсклою та Оріллю складається умовний кордон із майбутньою Половецькою землею, формування якої завершилося пізніше — у середині XII ст.²⁴⁶. Давньоруські поселення у пониззі Псла і Ворскли продовжили своє існування з мінімальною кількістю мешканців. У другій половині XI — на початку XII ст. ці окраїнні території могли існувати під спільним протекторатом як давньоруських князів, так і половців, зокрема, використовуватися останніми для сезонних кочівок²⁴⁷. Подібні явища спостерігаються у лівобережних передстєпах і пізніше — у XII–XIII ст. Та це вже були стосунки іншого характеру. Окремі половецькі сім’ї та роди кочують тут, за домовленістю із давньоруським населенням чи місцевою адміністрацією. Не виключено, що такі кочівники вже частково осідають на землю і стають васалами давньоруських князів, несуть прикордонну службу в якості конфедератів Русі.

Зменшення натиску кочівників у XII ст., переміщення напрямків їх масованих нападів, з метою обходу нижньої, укріпленої ділянки Посульського кордону, стимулювало освоєння давньоруським населенням пониззя Псла, Ворскли і лівого берега Дніпра. Зокрема, вздовж останнього з'являється ряд поселень, поява яких стала наступним етапом колонізації наддніпрянських територій. Такі селища виявлені поблизу сс.Святилівка, Пронозівка²⁴⁸, Шушвалівка, Васівка²⁴⁹, Бабичівка²⁵⁰, Мошни²⁵¹, Лебехівка²⁵² Глобинського і Семенівського районів, Максимівка²⁵³, Радущівка, Недогарки²⁵⁴, Кривуші Кременчуцького району, у містах Кременчуці, Комсомольську, сс.Кишенька Правобережна і Лівобережна²⁵⁵, Орлик²⁵⁶ і Радянське²⁵⁷ Кобеляцького району.

У Градизьку локалізуються рештки давньоруського укріплення — невеликого “граду” колишнього *Городища*, що стало, ймовірно, центром сотні цього наддніпрянського осередку давньоруського населення та засобом контролю за Градизькою переправою²⁵⁸. На останнє вказують наявність решток укріплення у вигляді валів і ровів округлої форми, позначених на планах Городища XVIII ст.²⁵⁹, знахідки окремих знарядь праці та предметів озброєння, шиферних пряслиць²⁶⁰. Заслуговує на увагу одна зі знахідок, виявлена в районі 1-го градизького Узвозу. Це залізне наверштя булави кубічної форми, зі зрізаними кутами (рис.74:5)²⁶¹. Його висота — 3,9 см, перетин — 5,5x5,7 см, діаметр отвору підовальної форми — 1,9x2,2 см. Подібні спрощені наверштя побутували у давньоруський час і датуються XII–XIII ст., відносячись до типу II, за О.М.Кирпичниковим²⁶². Аналогічні наверштя знайдені у культурних нашаруваннях XII–XIII ст. літописного Дорогобужа та міст Південної Русі²⁶³. Однак, на прикладі знахідок із Новгороду, Орешка та Москви, можна стверджувати їх спорадичне використання й у більш пізній час, зокрема, у XIV ст.²⁶⁴

До речі, поряд із Градизьком-Городищем, на схилах гори Пивиха, знаходився й найдавніший на території сучасної Полтавщини *Пивогорський* (пізніше — Пивогородський Миколаївський) *монастир*, де археологами виявлені залишки цегляного будівництва — кладка і фрагменти давньоруської цегли — плінфи²⁶⁵.

І зовсім не дивно, що з околиць Градизька — Пивогорського монастиря — походять знахідки стулок двох бронзових хрестів-енколпіїв. Перший з них — чотирикінцевий, з прямокутними завершеннями та гравійованим зображенням, із двома виступами зверху і розп'яттям Христа в центрі. На кінцях перехрестя він має ледь позначені медальйони із профільними по-

груддями Богородиці й Іоана Богослова. Вершину стулки вінчає зображення хреста, виконане у вигляді чотирьох заглиблених квадратів. Своєрідність хресту надає не тільки наявність виступів, а й заповнення гравійованих елементів зображення емаллями темно-червоного (пурпурового) кольору, використання посріблення й позолоти. Так, зовнішні квадратні чарунки хреста вгорі вкриті сріблом, обведені навколо червоними емаллями. Верхні частини німбу, голови, рук і ніг Христа, картуші медальйонів і голів Богородиці та Іоана Богослова, навіть вигини хітона Сина Божого, заповненні червоним кольором; нижня частина зображень посріблена (рис.75:1). Сліди позолоти помітні вздовж заглиблень гравійованих ліній, на постаті Христа і профілях Богородиці й Іоана Богослова.

Висота стулки — 8,6 см, ширина — 5,7 см²⁶⁶. Довгий час такі вироби відносили до групи енколпіїв близькосхідного походження кінця X — початку XI ст.²⁶⁷, проте вони є продукцією київських майстрів кінця XI — початку XII ст. Шкода, що ця унікальна знахідка, з колекції покійного полтавця В.О.Даченка, потрапила поза межі України — була придбана одним зі збирачів у Москві.

Інша стулка бронзового литого хреста-складання, розміром 4,8x7,4 см, також київського виробництва XII — початку XIII ст., надійшла до колекції Кременчуцького краєзнавчого музею. На ній вміщене рельєфне зображення святого Бориса у повний зріст, у княжому уборі, плащі та довгому каптані. Права його рука притиснута до серця (напевне, з хрестом), у лівій — мученицький вінець-корона. Кінці хреста заокруглені і мають по два бічні виступи на завершеннях, а також затерті погрудні зображення святих у напівкруглих медальйонах, причому, святий зверху — увінчаний на голові також княжим головним убором (св.Гліб). Складень має безпосереднє відношення до культу великомучеників Бориса і Гліба. Він доповнює доволі значний перелік подібних давньоруських енколпіїв із зображеннями цих святих²⁶⁸ (рис.75:2).

Мешканці названих вище поселень, що, ймовірно, лише номінально підкорялися перяславським князям, не тільки вели традиційне землеробське господарство, займалися ремеслами, рибальством і мисливством, а й виконували повинності з обслуговування та захисту дніпровських переправ, забезпечували існування Дніпровського водного торгового шляху.

Під час охоронних розкопок 1990 р. у Комсомольську, в ур. Барбара (пункт II), виявлено кераміку, вироби із заліза та кістки XI–XIII ст., а на сусідньому поселенні Барбара I — залізний

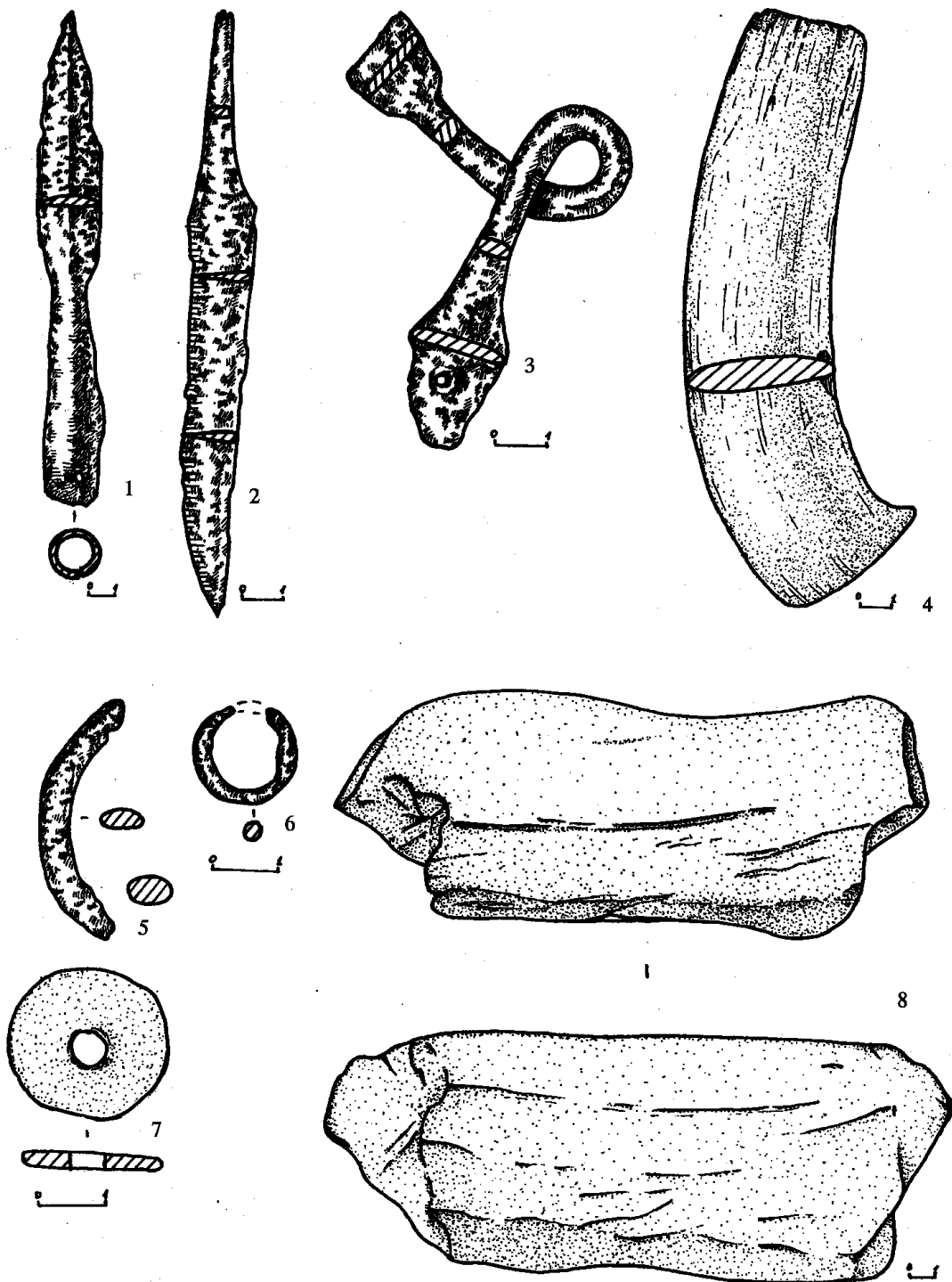

Рис.76. Комсомольськ, м., Келеберда, с. Знахідки XII-XIV ст. з ур.Барбара I (1) і II (2-6, 8) та ур.Павлівка (7).
 Залізо (1-3, 5-6), кістка (4), кераміка (7), камінь (8). Комс. ІКМ.

наконечник списа лавролистого типу XII-XIII ст. Розвідками останніх років в околицях міста виявлений цілий „куш” давньоруських селищ, згрупований навколо наддніпрянського осередку над колишнім озером Барбара, що включав поселення поблизу кол. хут. Низи, Редути, Суки (с. Дмитрівка I і III), хут. Золотнище (Золотнищине, пункти I та II), кол. сс. Павлівка, Келеберда, Григоро-Бригадирівка²⁶⁹. Окрему групу становлять знахідки другої половини XIII-XIV ст. Серед них вирізняються верхні частини горщиків із масивними вінцями округлої конфігурації, що м'яко переходять у кругле плічко, а один із фрагментів має кільцеподібну ручку, прикріплену до вінця та опущену на плічко посудини²⁷⁰. Під час обстежень руйнувань берега, у 1991 р. на поселенні Барбара II досліджені залишки кузні XIII ст. (рис.76)²⁷¹, позначені певним комплексом супутніх речей, значною кількістю шматків криці і шлаку та виразними уламками кружального посуду.

Наприкінці XX ст. на Церковній горі у с. *Манжеля* Глобинського району співробітниками Кременчуцького музею виявлені давньоруські матеріали другої половини XI — першої половини XII ст., що вказують на час початку освоєння пониззя Псла. Тут відкриті рештки давньоруського городища, розташованого на мису правого корінного берега р. Псел, висотою 50 м над заплавою ріки. За матеріалами огляду, площа його майданчика становить 0,4-0,5 га. Збереглися сліди фортифікаційного будівництва пізньосередньовічного часу. У господарській ямі знайдені уламки та цілі форми більше десяти кружальних горщиків киево-руського часу (рис.77), а також збережені фрагменти дерев'яної ложки, шматочки полотняної тканини тощо²⁷².

Є можливість у недалекому майбутньому відкрити залишки ще одного давньоруського городища у центральній частині с. Омельник Кременчуцького району, що знаходиться у щільно забудованій частині села, на підвищенні низької тераси правого берега. Принаймні, перші знахідки кружального давньоруського посуду XII-XIII та XIII-XIV ст. вже траплялися на городах при в'їзді до Омельника і поряд із сільським клубом.

До останнього часу знахідки доби Київської Русі у Кременчуці мали випадковий характер. Вони не тяжили до конкретних комплексів і були виявлені в різних частинах міста. Так, зі зборів на Раківському поселенні походить невелике пряслице із рожевого пірофілітового сланцю з отвором незначного діаметру²⁷³. При

будівництві середньої школи № 17 у мікрорайоні Молодіжний виявлений невеликий фрагмент кольчуги (див. кольбор. фото на С. III вкл.).

З траншеї у Придніпровському парку, що в історичному центрі Кременчука, походить залізне втульчасте дволопатеве, ромбоподібної у перетині форми, з низько опущеними плічками, вістря на спис (рис.74:2). Загальна довжина (збереглася частина наконечника) — 19,0 см; довжина пера — 13,0 см; довжина втулки — 6,0 см; максимальна ширина пера — 3,3 см. Втулка має конусоподібну форму; її діаметр — 2,0 см, а в основі пера — 1,1 см. Подібна форма наконечників передбачала універсальне — бойове і мисливське — їх застосування і побутувала у X-XI ст. (тип III, за О.М.Кирпичниковим)²⁷⁴. Знахідку можна пов'язувати із функціонуванням дніпровської переправи XI ст. чи якимось із давньоруських походів у степ на печенігів. Доречно згадати, що О.Б.Супруненко у 1982 р., в розмиві берега під міською набережною було знайдено кілька уламків давньоруського кружального посуду XII ст.

А восени 2003 р., під час проведення розвідкових обстежень в історичному центрі міста, на території *Придніпровського парку*, в розкопі № 1 були виявлені дрібні, але цілком виразні, фрагменти давньоруського посуду, що відносяться до першої половини XII ст. Відкриття давньоруських матеріалів у Кременчуці, до того за певних стратиграфічних умов, про що йтиме мова у наступному розділі, може вказувати на існування тут давньоруського поселення, що входило до низки селищ розташованих вздовж лівого берега Дніпра²⁷⁵.

Варто згадати також і про знахідки кам'яних *половецьких стел* на Кременчуччині, принаймні, про статую, виявлені В.І.Вернадським над Крюковим і в степах на лівому березі Псла. Сучасні краєзнавці вказують про близько 10 таких скульптур, оглянутих В.І.Вернадським²⁷⁶. Більшість з них стояла на місцях вівтарів культури предків на курганах чи підвищеннях високого берега Дніпра — у „степовому коридорі” переміщень кочів-

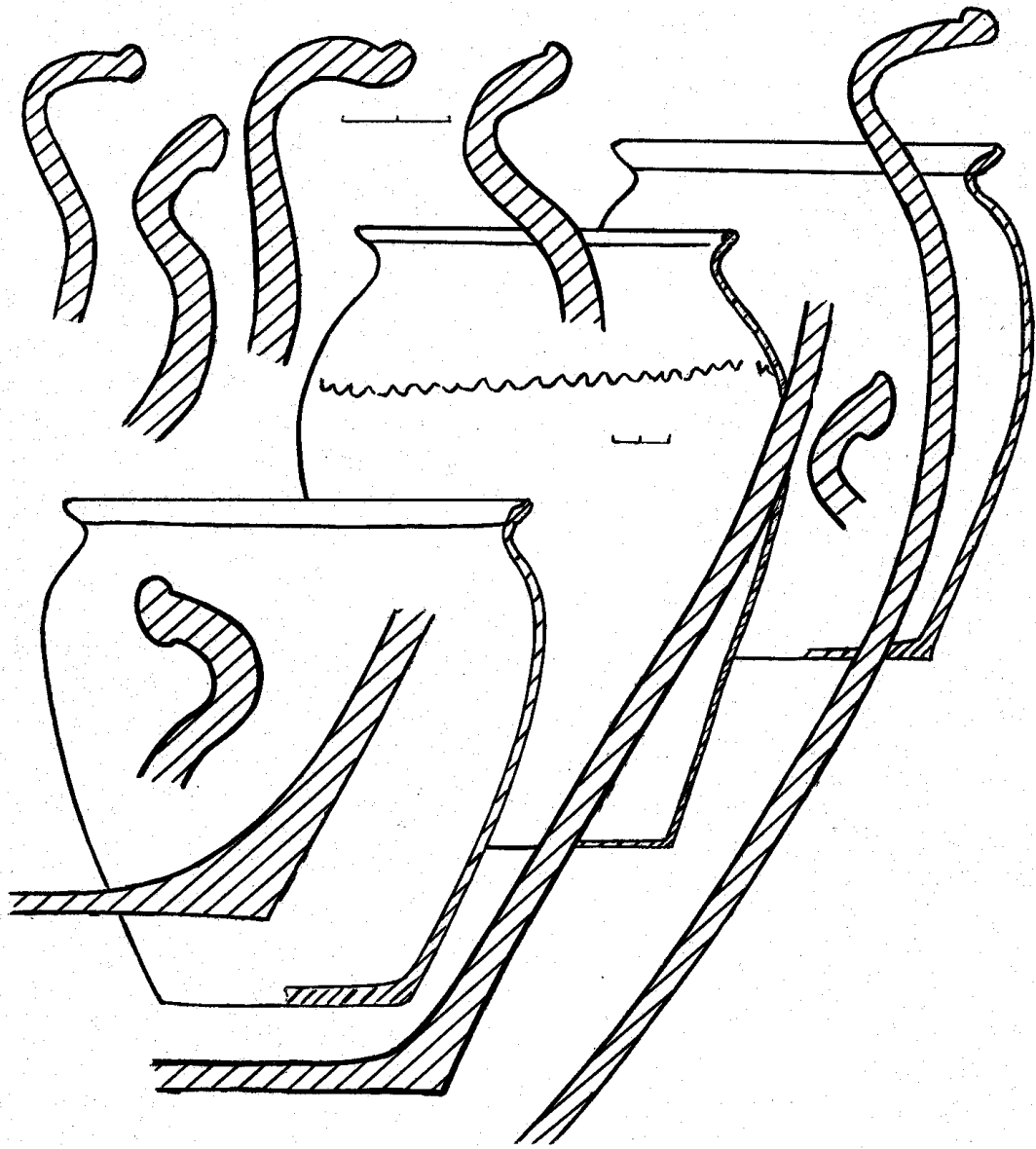

Рис.77. Манжелія, с., ур.Церковна гора. Уламки давньоруського посуду. *Кераміка (за І.В.Кракало). КрКМ.*

ників у глибинні райони Середнього Подніпров'я. Дані про їх місцезнаходження втрачені, хоча частина з „кам'яних баб” після обстежень 1880-х рр. могла бути перевезена поміщиками до власних маєтків, парків тощо. Більш-менш впевнено можемо стверджувати про знахідку єдиної половецької стели, що встановлена перед фасадом Кременчуцького краєзнавчого музею.

Свого часу скульптура була перевезена до Полтавського краєзнавчого музею з колишнього маєтку кн. М.А.Єрстова у с.Великі Будища Ди-

канського району на Полтавщині²⁷⁷. А походила вона з околиць іншого володіння князя — кол. хут., пізніше села Єривівка Кременчуцького повіту, де бовваніла на вершині одного з курганів. Стелу доставили на волах до Великих Будищ у 1890-х рр. разом з ще однією скульптурою, що потрапила до парку кн.Кочубеїв у Диканьці. Про це у середині ХХ ст. існували навіть місцеві перекази²⁷⁸. Саме тому, коли готувалася експозиція відродженого Кременчуцького музею, „кам'яну бабу” їй передали до Кременчука²⁷⁹.

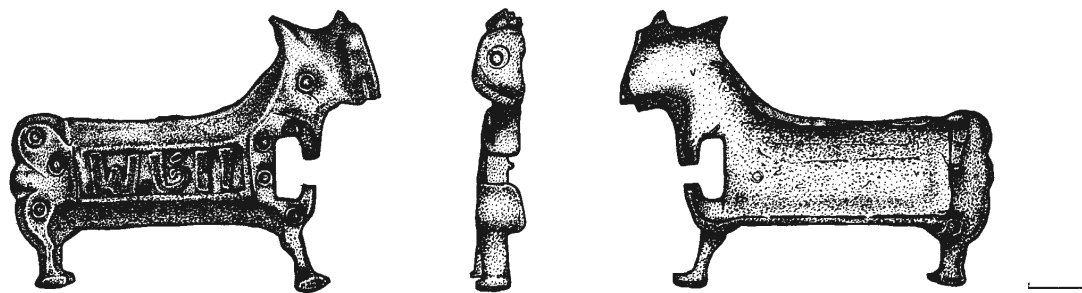

Рис.78. Градизьк, смт., околиці. Стулка замочка. XIII – поч. XIV ст. Бронза. Фонди ЦОДПА, інв. № KB. 545, А.271.

Це чоловіча стояча скульптура, із низько посаженою масивною головою, увінчаною шоломом (тип II), з-під якого на спину спускаються три коси (тип I, за С.О.Плетньовою). На шії помітна рельєфна гривна чи разок намиста. Обличчя, ймовірно, було передане зі стилізованими рисами портретної схожості, на сьогодні спотворене й оббите. Вгадуються круглі заглибини очей та спрямлена канавка рота. Стела модельована з руками, складеними на животі, до яких вміщена характерна циліндрична посудина. Верхня частина рук відділена від тулуба прорізами, що разом із посудиною вже відбиті. Простежуються також сліди нагрудних ременів із бляхами та орнаметация у вигляді горизонтальних рисок на подолі довгого каптана. Справа на поясі розміщена торбинка-гаманець, кресало та точильце. Розміри стели: висота — 1,50 м; максимальна ширина — 0,61 м; товщина — 0,42 м (рис. на С.І вкл.).

За класифікацією С.О.Плетньової, скульптура належить до типу ША, а за типологією Л.С.Гераськової — до масиву В, типу 22, що датується серединою-кінцем XII ст.²⁸⁰

II.9. Знахідки золотоординського часу

Археологічні пам'ятки XIII-XIV ст. представлені на Кременчуччині трьома групами старожитностей — залишками селищ осілого землеробського населення післямонгольської Русі, рештками золотоординських поселень міського типу та похованнями кочівників.

Щодо перших, то кераміка та окремі знахідки післямонгольської доби виявлені на колишніх давньоруських поселеннях по Пслу, зокрема, рештках городищ в Остап'єму Великобагачанського, Голтові (Говтві) Козельщинського, а також знахідками в Манжелії Глобинського й

Омельнику Кременчуцького районів, селищах у пониззі цієї ріки — в околицях с.Дмитрівка Кременчуцького району, де були зібрані фрагменти гончарного посуду XII-XIV ст.²⁸¹ Крім того, матеріали другої половини XIII-XIV ст. зібрані на лівобережних подніпровських селищах: у Комсомольську (ур. Барбара, пункти I та II, Золотнище I і II)²⁸², Переволочній, Орлику і Радянському Кобеляцького району²⁸⁴. Останнє поселення цікаве тим, що на ньому виявлена виразна колекція уламків посуду XIII-XIV ст. середньодніпровського типу, що продовжує існувати й у золотоординський час, а також чимало фрагментів глиняної обмазки, залізної руди і шлаків²⁸⁵.

Матеріали післямонгольської доби відомі й за знахідками на поселеннях, розташованих вище, за течією Дніпра, — у сс. Святилівка, Шушвалівка, Мозоліївка, Кагамлик і смт.Градизьк. З розмивів градизьких укріплень походить виразний бронзовий перстень-печатка зі щитком округлої форми, з пласкою рівною поверхнею та вигравіруваною на ньому орнаментальною композицією у вигляді ліроподібного знака, вписаного до нього ромбу і трьох дуг. Перстень датується XIII-XIV ст.²⁸⁶

До речі, вірогідно, в околицях того ж Градизька знайдена і стулка дорожнього замочка у вигляді стилізованої фігурки коника — продукція однієї із середньоволзьких майстерень XIII — початку XIV ст. Вона відлита із бронзи, прикрашена циркульним візерунком та рельєфним доброзичливим написом арабською мовою: „Допомагай”, вміщеним у прямокутному картуші²⁸⁷ (рис.78).

Сліди золотоординських поселень міського типу також наявні в окрузі Кременчука. Є відомості збирачів старовини про існування поселення на лівому березі Дніпра, на південний захід від с.Максимівка Кременчуцького району. Принаймні, його сліди на одній із мільн ще напри-

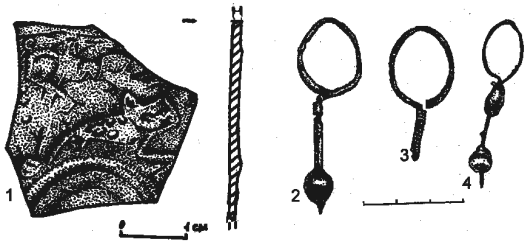

Рис.79. Келеберда, Шушвалівка, сс.
Знахідки золотоординської доби.
Бронза, білон, склапаста. Фонди Комс. ІКМ, КрКМ.

кінці 1960-х рр. оглядали рибалки. З цієї пам'ятки походить частина розвалу селадонного блюда із гравійованим і рельєфним орнаментом, що зберігається в одній із приватних збірок.

Невелика кількість речей виявлена на місці розташування ще одного подібного поселення поблизу с.Келеберда Кременчуцького району, виявленого на дюнному підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега Дніпра, за 0,8-1,3 км на північний захід від сучасного населеного пункту, на сьогодні затопленого Дніпродзержинським водосховищем. Орієнтовно площа пам'ятки — близько 1,5 га. На міліні зібрані фрагменти жовто- та оранжевоглиняного кружального посуду, шматки печини і масивної цегли, а також уламок центральної частини бронзового литого дзеркала, із рослинно-зооморфним сюжетом, в тому числі профільною фігуркою хижача родини кошачих (рис.79:1). Дзеркало стилістично й іконографічно повторює особливості орнаментування золотоординських люстерок ісламської мистецької традиції²⁸⁸ і має паралелі з численною групою подібних побутових виробів з Болгару, Увекського та Велико-Кучугурського городищ²⁸⁹. Крім згаданого, ще одне бронзове золотоординське дзеркало, із затертою рослинно-зооморфною орнаментациєю, виявлене В.О.Барановим в околицях Градизька, ближче до с.Максимівка, в 1981 р. Дзеркало належить до люстерок відділу К, за Г.О.Федоровим-Давидовим, що прикрашені композицією з чотирьох тварин, котрі біжать по колу, і рослинною розеткою в центрі, посеред якої був невеликий виступ²⁹⁰ (рис.80). Це дзеркало — недбала ливарна репліка за привізним виробом, виконана майстром-ливарником у Середньому Поволжі.

Уявлення про зовнішній вигляд, склад озброєння та поховального інвентаря степового кочового населення доби Золотої Орди наприкінці XIII — початку XIV ст. надає досліджене

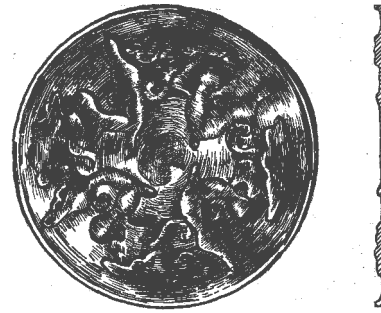

Рис.80. Градизьк, смт. — Максимівка, с.
Золотоординське дзеркало.
Білон. Збірка В.В.Бідухи.

1984 р. краєзнавцем Д.В.Морозком поблизу с.Шушвалівка Глобинського району поховання рядового кочівника, який мешкав у прикордонній колишньої Переяславської землі²⁹¹.

Воно знаходилося у прямокутній ямі, шириною 1,1 м, довжиною близько 2,0 м. Небіжчик, чоловік віком 55-60 років, лежав у випростаному положенні на спині, головою на північ, з укладеними вздовж тулуба руками, кисть однієї з яких лежала на миску. Поховання супроводжувалося намистиною-амулетом, залізними вістрям списа, залишками сагайдака з п'ятьма наконечниками стріл, кочедиком, двома ножами різної форми, кресалом і кременем, деталями поясного набору, кільцями від кінської упряжі, біметалевою чашечкою — моделлю казана тощо (рис.81). Небіжчик належав до числа місцевих кочівників, вірогідно, колишніх конфедератів Русі, які кочували у степах межиріччя Псла і Сули ще до Батієвої навали. Він був представником місцевої туранської групи, можливо, переяславських торків, що входила до складу допоміжних загонів монголо-татарських військ. Зовнішній вигляд цієї людини, відтворений за черепом похованого полтавським антропологом С.О.Горбенком, засвідчив поєднання європеїдних та монголоїдних рис²⁹² (рис. 82).

Як було встановлено пізніше, відкриття поховання біля Шушвалівки маркірувало місцезнаходження неподалік невеликого некрополю золотоординської доби, залишки інвентаря якого збиралися у розмивах Кременчуцького водосховища на протязі 1970-1980-х рр. градизькими антикварами В.Л.Тараненком і В.О.Барановим. Частина з цих речей була придбана Кременчуцьким краєзнавчим музеєм і представлена в його експозиції. Назвемо кілька бронзових та білонових дротяних сережок типів VI а, б та г, за Г.О.Федоровим-Давидовим²⁹³, у вигляді „знаку питання” із дво- та односкладовими стриж-

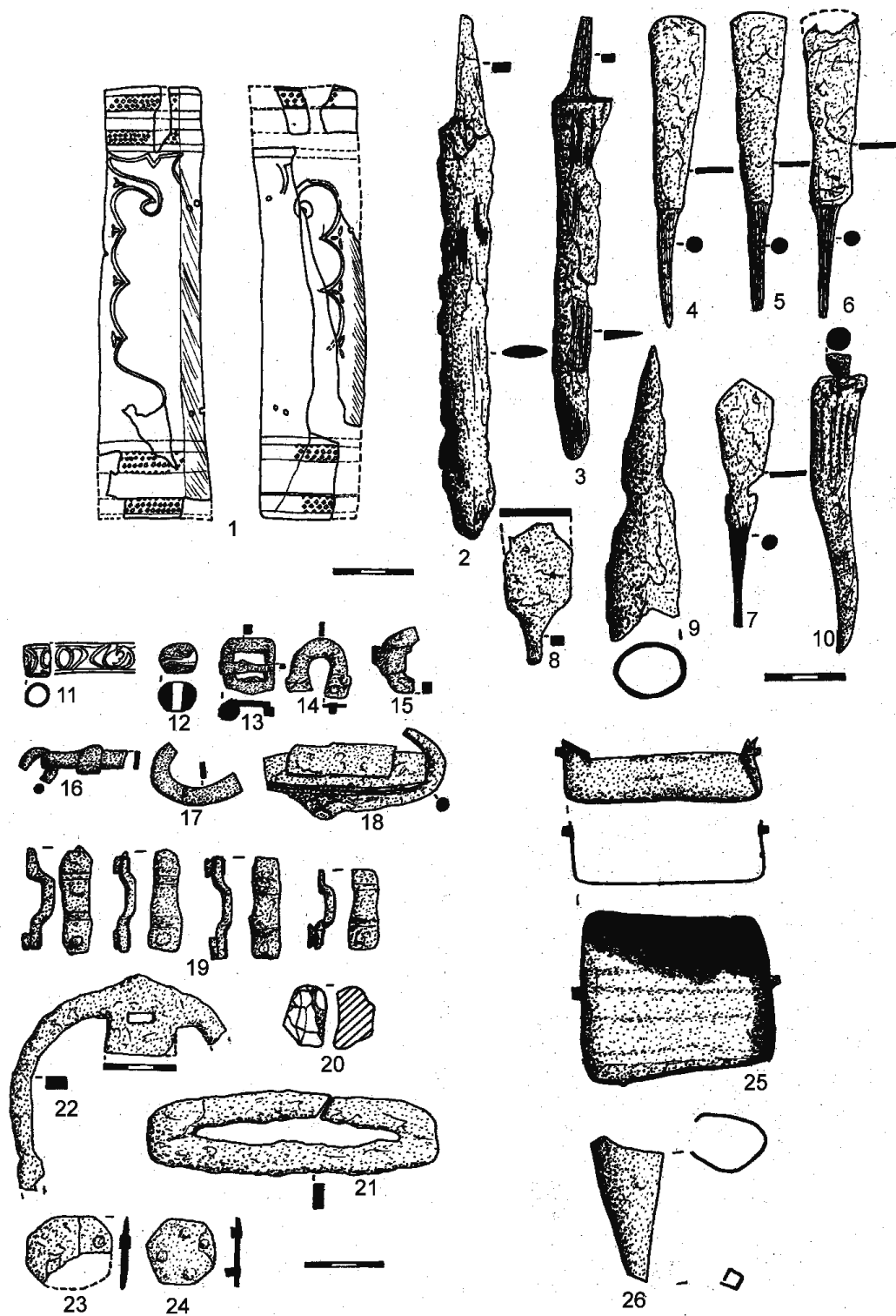

Рис.81. Шушвалівка, с. Комплекс знахідок із поховання кочівника кінця XIII-XIV ст. За В.О.Мокляком і Д.В.Морозком
 Кістка, залізо, бронза, склопаста. ПКМ, інв. №№ А.10665 -10680.

нями, перевитими тонким дротом, і чорною склопастою намистинкою на кінці, на тонкій дротяній петлі, а також односкладовим тонким стрижнем з двома намистинами зі склопасті різного кольору (рис.79:2,3). Із найближчих територіально паралелей, подібні прикраси широко репрезентовані на золотоординському некрополі Мамай-Сурка²⁹⁴.

Проте шушвалівський некрополь з похованнями кочівників виявився не єдиним на лівому березі Дніпра. 1993 р. Ю.О.Шиловим, при розкопках насипу № 3 групи курганів „Кормилиця”, неподалік с.Єристівка Кременчуцького району, також було досліджене пізньосередньовічне кочівницьке поховання²⁹⁵, як виявилось, золотоординського часу²⁹⁶. Подібне поховання трапилося й у найбільшому кургані групи „Цегельня”, поблизу с.Підлужжя (Підлужне) Кременчуцького району²⁹⁷.

З огляду на тип поховань, їх орієнтацію і вміщення до могил частин туш коней, а також деякі ознаки печенізько-торчеського обряду, що за золотоординської доби почав поступово видозмінюватися²⁹⁸, датування таких впускних поховальних комплексів лежить у межах другої половини XIII — початку XIV ст. До наведеного вище варто долучити й відомості про випадкове відкриття в останній чверті XIX ст. на території Кременчука поховання із кістяними орнаментованими піхвами, вірогідно, золотоординської доби, та знахідку у кургані в Устимівці 1915 р. В.М.Щербаківським безінвентарного пізньокочівницького впускного поховального комплексу, про що йшлося у розділі I.

Розглядаючи ці знахідки та наведені вище повідомлення мандрівників, можна розцінювати появу золотоординських пам'яток на узбережжі Дніпра, у середині — на початку другої половини XIV ст., як наслідок закріплення степових просторів Середнього Подніпров'я за Західним улусом Золотої Орди, його намагання здійснювати повний контроль за Переволочинською, Кременчуцькою, Градизькою та іншими, менш значними, дніпровськими переправами. Адже адміністративний центр західних ординських володінь за беклярибека Мамаю — темника і фактичного володаря улуса — був перенесений в район Запоріжжя, до міста Шехр ал-Джедіда на Великих Кучугурах у Дніпровському Великому лузі²⁹⁹. Саме територія Кременчуччини і стала найпівнічнішим з лівобережних володінь Мамаю — центром „області” ординського князя Бек-Ярика, згаданого у джерелах 1395 р.³⁰⁰ Як відомо, золотоординські феодалі не зводили укріплень навколо поселень, а обирали, захищені самою природою, піщані пагорби серед боліт і стариць

Рис.82. Шушвалівка, с. Зовнішній вигляд кочівника з поховання кінця XIII-XIV ст.
Пластична реконструкція С.О.Горбенка.

заплави для будівництва невеликих містечок. У такому разі, колишнє давньоруське поселення у Кременчуці на переправі, якщо і мало рештки давніх укріплень, то могло використовуватися суто як селище, котре, ймовірно, населяли жителі давньоруського походження.

Саме цей, ще мало вивчений період історії мікрорегіону, представлений на теренах міста єдиною знахідкою, — залізною бойовою сокирою, вагою близько 250 г. (рис.83:1). Ця сокира, з прямою верхньою гранню, ледь вигнутим широким „опущеним” і відтягнутим лезом, виїмкою у задній його частині і підтримкуною округленою провужиною, що має паралелі з типами I золотоординських³⁰¹ та VA давньоруських бойових сокир³⁰². Вона виявлена у центрі Кременчука; має висоту — 11,8 см, ширину — 10,6 см, товщину вертикальної грані обуха — 3,8 см, розміри провужини — 2,8x4,2 см³⁰³. Дослідники датують такі зразки озброєння XIII-XIV ст., констатуючи їх поширеність переважно на Півдні Русі, а також на територіях від Прибалтики до Поволжя і використання подібних сокир у західноєвропейському середньовіччі, навіть до початку XVI ст.³⁰⁴ Серед українських знахідок відзначимо подібні бойові сокири з Канівського району на Черкащині та с.Талаківка Новоазовського району у Донбасі³⁰⁵.

II.10. Козацька доба в археологічних знахідках з території міста

Порубіжна фортеця на переправі XVII ст., Куруківська битва, створення Кременчуцького полку, численні напади кримських татар і сусідство із Запоріжжям, сотенне містечко Миргородського полку, головна база формування військ кількох кампаній російсько-турецьких воєн³⁰⁶, адміністративний центр Новоросійської губернії і Катеринославського намісництва — ці етапи історії Кременчука ставлять його у помітний ряд міських центрів, де старожитності козацької доби повинні переважати над будь-якими іншими. Та довгий час саме на них дослідники зовсім не звертали уваги. Культурні нашарування козацької доби (XVI-XVIII ст.) не вивчалися археологічно, а до музейних зібрань надходили лише окремі речі — атрактивні свідчення епохи. Проте потенціал саме козацької археології міста й околиць надзвичайно великий. Він охоплює не тільки культурні нашарування Кременчука, а й Крюкова, навколишні села, що виникли у другій половині XVII-XVIII ст., рештки господарських об'єктів фіналу пізнього українського середньовіччя, доріг та переправ, давніх козацьких цвинтарів і кладовищ, укріплень і сторожових постів — „маків”, слідів виробництва селітри тощо.

Поки що можна вказати на незначний ряд фактів щодо виявлення археологічних знахідок козацької доби у лівобережній частині Кременчука, а також наявність кількох майданів на його північно-західній околиці. Кілька випадкових знахідок предметів озброєння та господарських знарядь позначають імовірні відправні точки для наступного пошуку старожитностей козацької епохи.

Своєрідними пам'ятками промислового виробництва періоду пізнього українського середньовіччя є майдани, що ілюструють розмах видобування селітри — важливої складової части-

ни для вироблення пороху в мікрорегіоні у XVII — першій половині XIX ст. Таких пам'яток відомо кілька. Опис найкраще збережених майданів подається нижче.

Т е р е ш к і в к а, с., Червонознам'янська сільська рада (*лівий берег р. Сухий Кагамлик*).

Задернований великий *майдан* (рис.28:9) розташований на північній околиці села, біля колишньої молочно-товарної ферми. Насип знаходиться на північно-західній межі садиби, розташований по вул. Петровського, 32, на мису високого берега, між фермою і забудовою села. Висота насипу становить 3,4 м, діаметр — 80х100 м. Збереглася центральна частина, у вигляді високого крутого валу напівкільцевої у плані форми, та залишки двох буртів, спрямованих на північний і південний захід. Західна частина центрального масиву колишнього кургану, пошкодженого діяльністю селітроварників, вибрана при будівництві МТФ. На вершині, з північного боку, є залишки німецького бліндажа й окопу, а також погріб, споруджений у середині XX ст. Майдан мав три „вуси”-бурти, один із яких — східний — підрізаний будівництвом садиби і городніми роботами. Відомий як Бейгулівська могила — від кутка Бейгули, заснованого угорськими переселенцями з Новоросії. Обстежений К.М.Мироненком та О.Б.Супрунечком у грудні 2003 р.

Майдан та курганоподібний насип (рис.28:12) знаходяться за 0,8 км на північний схід від села, у безпосередній близькості до огорожі південно-західної частини Кременчуцького заводу технічної сажі, між залізницею і корпусами заводу. Великий задернований майдан оточений деревами і кущами, має висоту більше 3,0 м та діаметр — 60х65 м, із абсолютною позначкою 90,0 м над рівнем моря. Рештки кургану чи бурта помітні поряд, у лісосмузі. Його висота — близько 0,8 м, діаметр — не визначений. Цей насип пошкоджений спорудженням залізниці в кінці XIX ст. Група оглянута К.М.Мироненком і О.Б. Супрунечком у 2003 р., позначена на більшості дрібномасштабних карт, в т.ч. мірилом 1:200000 см.

У межах міста, в тому числі при вибиранні піску з дна Дніпра, здебільшого у лівобережній частині Кременчука, виявлено кілька досить виразних знахідок козацької доби.

З найбільш поширених речей, що трапляються, назвемо типові рушничні кремені призматичної форми у вигляді трапецій з темно-коричневого чи сірого кременю, знайдені на міському пляжі, в районі вантажного порту, на раків-

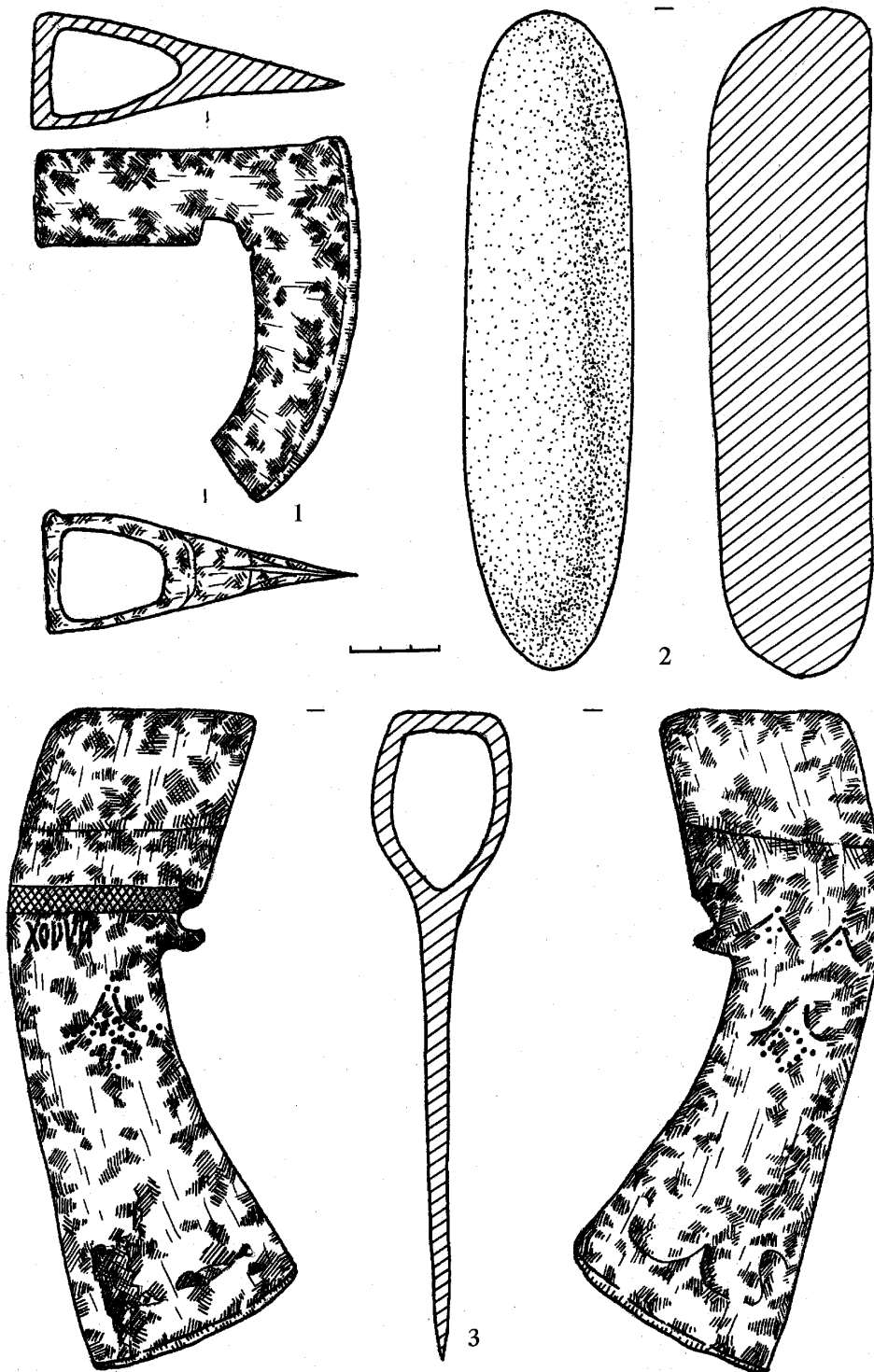
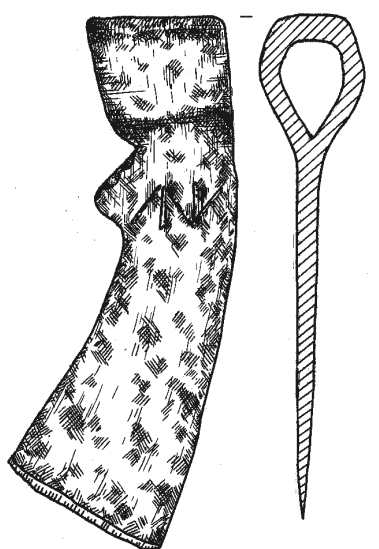
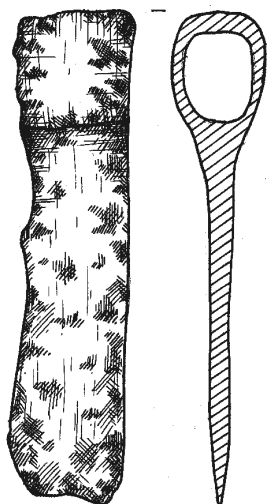

Рис.83. Кременчук, м. Знахідки XIII-XVII ст. Залізо (1,3), камінь (2).
 КрКМ, в т.ч. інв. №№: 1 — ІДП. 38; 3 — ІДП. 3895.

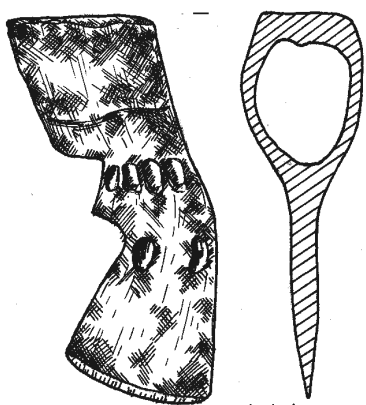

1

2

3

Рис.84. Кременчук, м. Сокири XVI-XVII ст. Залізо.
КрКМ, інв. №№: 1 — А. 63; 2 — ІДП. 1381; 3 — ІДП. 37.

ському шламонакопичувачі, в околицях Малої Кохнівки³⁰⁷.

З історичної частини Кременчука походить залізне втульчате дволопате *вістря на спис* ромбоподібною у перетині форми (рис.74:1). Його загальна довжина — 24,0 см; довжина пера — 12,2 см; довжина втулки — 11,8 см; максимальна ширина пера — 4,0 см. Наконечник має широку втулку конусоподібною форми. Її діаметр біля древка — 4,1 см, а в основі пера — 1,8 см (товщина стінки втулки — 0,2 см). На втулці збереглися два отвори для кріплення до древка: круглий, діаметром 0,2 см, та видовжений — 0,3x1,3 см. Хронологічно цей наконечник співвідноситься із добою козаччини і може датуватися другою половиною XVII ст. Подібні вістря відомі за знахідками на о-ві Мала Хортиця, на місці битви під Берестечком тощо³⁰⁸.

Інший залізний *наконечник списа*, втульчатий, листоподібною форми (рис.70:3), знайдений серед піщаних відвалів кар'єру Заводу силікатної цегли робітником М.В.Горшуним. Загальна довжина — 18,0 см; довжина пера — 10,5 см; довжина втулки — 7,5 см; максимальна ширина пера — 2,7 см. Втулка наконечника конусоподібною форми; її діаметр поряд із древком — 1,7 см, в основі пера — 1,4 см, товщина стінок втулки — 0,2 см. На ній також збереглися два круглих кінцевих отвори для кріплення до держака, діаметром 0,2 см. Датуються подібні наконечники XVI-XVII ст. і відносяться до розповсюдженого в Європі типу³⁰⁹. Наконечник списа міг потрапити на дніпровську переправу разом із загonom польських військ, які брали участь у Куруківській битві чи придушенні козацько-селянських виступів 1637 р. на Лівобережжі.³¹⁰

На території міста виявлено декілька пізньосередньовічних залізних сокир. Найцікавіша серед них — багато орнаментована *сокира*³¹¹, знайдена в районі Заводу силікатної цегли, що потрапила сюди з піском із дна Дніпра, вибраного навпроти о-ва Шеломай (рис.83:3). Загальна довжина її — 21,5 см; висота — 7,5 см; розміри провушного отвору п'ятикутної форми — 5,5x 3,5 см; вага — понад 350 г. В основі леза, із тильного боку, на виробі є гачкоподібний виступ. У верхній частині леза зберігся геометричний орнамент у вигляді одного та трьох зигзагоподібних елементів (ромбів-?), утворених насічками й відбитками круглого пуансона. Основа провушини з двох боків підкреслена гравійованою прокресленою смужкою з перехрещених ліній. Крім того, на одному з боків, на сокирі є напис — „Ходун”, виконаний також у техніці гравійування. Ця сокира, зважаючи на розміри, мала господарське призначення, хоча за необ-

хідності могла використовуватися й у якості зброї. На користь цього припущення може слугувати і наявність орнаментациї (імовірно, насічка сріблом). Палеографічний аналіз напису, характерна орнаментика і подібність форми сокири до зразків озброєння козацького ополчення у битві під Берестечком³¹² дозволяють датувати цей виріб першою половиною XVII ст.

Необхідно відзначити, що в епоху середньовіччя взагалі, більшість сокир виконували універсальні функції, тобто, були однаково добре пристосовані, як для мирних, господарських цілей, так і для бойового використання³¹³. Винятком є лише вузько спеціалізовані бойові зразки (чекани, деякі різновиди вузьколезових сокир). Однак, не зважаючи на поліфункціональність таких знарядь, є можливість виділити певні критерії для їх розмежування на бойові і господарські. В їх якості виступають вага та розмір сокир. Різниця у параметрах і, відповідно, у вазі знарядь, пояснюється специфікою їх застосування — масивні, незалежно від своєї форми, використовувалися лісорубами і теслями, а легкими, зазвичай, працювали столяри та бондарі³¹⁴. Також, у ролі визначального, може виступати й ще один критерій — наявність чи відсутність на знарядді карбованих чи гравіюваних орнаментальних прикрас, інкрустацій дорогоцінними металами тощо. Ця риса декорування характерні саме для бойової зброї³¹⁵.

Інша, схожа за формою до попередньої, *сокира*, виявлена у цьому ж районі³¹⁶, має загальну довжину — 23,5 см, висоту — 8,0 см, розміри провушного отвору п'ятикутної форми — 4,5х3,0 см; вагу — близько 400 г. У верхній частині лека є орнаментування у вигляді, подібного до попередньої сокири, зигзагу — з вертикальними рисками, нанесеного вузьким зубильцем; поряд, із тильного боку, — масивний виступ із бічним профільованням (рис.84:1). Ця сокира, за розмірами і масою, мала господарське призначення, хоча, за необхідності, її могли використовувати в якості зброї. Аналогічні сокири відомі серед знахідок на полі Берестецької битви³¹⁷, що дозволяє датувати знахідку першою половиною XVII ст.

Ще одна *сокира*³¹⁸, також поліфункціонального призначення, знайдена в історичній частині Кременчука. Лезо виробу відтягнуте до верху, спинка профільована, з вигином, а в основі провушини є масивний виступ. Загальна довжина виробу — 16,8 см, висота — 6,5 см, розміри провушного отвору овальної форми — 5,5х4,3 см (рис.84:3). Середня частина лека прикрашена крупними видовженими ямками, що нагадують пальцеві вдавнення (4+2 внизу). Сокира близька до зразків виробів кінця XVI-XVII ст.³¹⁹

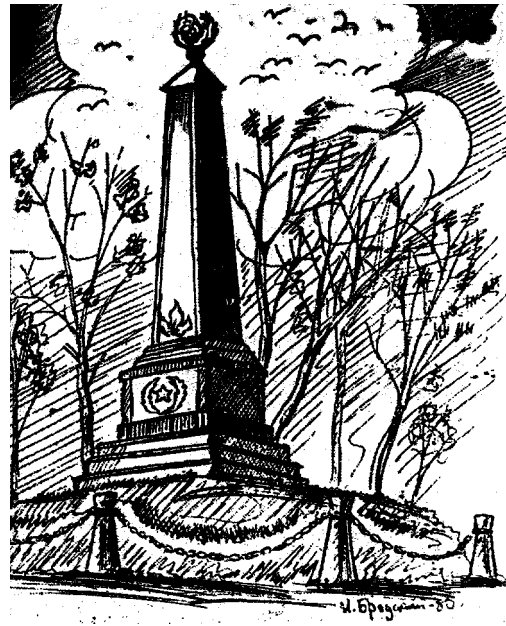

Рис.85. Кременчук, м. Обеліск, встановлений на братській могилі у Поштовому сквері, 1925 р. Мал. Й.Бродського.

I, насамкінець, вузьколезова залізна *сокира*³²⁰, виявлена у прирічній частині Кременчука. Її загальна довжина — 21,5 см, висота — 5,0 см, має провушний отвір підпрямокутної форми — 4,0х3,5 см. Відноситься до господарських знарядь ранньокозацького часу, датованих XVI ст. Такі сокири були досить поширеними у селянському господарстві. Подібні знаряддя відомі з досліджень на о-ві Байда³²¹. З району річкового вокзалу походить і масивний *точильний брусок* видовженої форми, виготовлений зі сланцевої гальки, який може належати до старожитностей козацької доби (рис.83:2).

Серед втрачених на сьогодні знахідок необхідно згадати 8 чавунних гармат, вірогідно, кінця XVII — початку XVIII ст., котрі, за свідченнями преси, були знайдені 1914 р. під час земляних робіт на території сучасного річкового вокзалу³²². У 1920-ті рр. вони були встановлені в якості опор огорожі навколо пам'ятника на братській могилі учасників революційних подій у Поштовому сквері, свідченням чого залишився малюнок Й.Бродського в журналі часопису „Робітник Кременчуччини” (рис.85). Подальша доля гармат невідома.

Таким чином, виразні археологічні знахідки козацької доби можуть вказувати на наявність у Кременчуці потужних культурних наслідків XVII-XVIII ст.

Література

1. **Музиченко Н.В., Соколова І.М.** Геоморфологія Кременчуцького району // Регіональні перспективи. — Кременчук, 2002. — № 6 (25). — С.133.
2. **Чубур А.А.** Система человек — мамонт в бассейне Десны. Культурная адаптация в верхнем палеолите. — Курск, 1993. — С.19-32; **Залізник Л.Л.** Передісторія України X-V тис. до н.е. — К.: Вид-во „Бібліотека українця”, 1998. — С.69.
3. **Гавриленко І.М., Кондратенко Т.К., Чубур А.А.** Плейстоценова мегафауна Лісостепоного Лівобережжя Дніпра: Деякі підсумки вивчення // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.121.
4. **Телегин Д.Я.** К вопросу о различиях позднепалеолитических индустрий Среднего Поднепровья и Южного Буга // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К.: Наук. думка, 1989. — С.94-96; **Телегин Д.Я.** Посульская группа палеолитических стоянок на Нижнем Днепре // РА. — М., 1996.
5. **Телегин Д.Я.** Посульская группа палеолитических стоянок на Нижнем Днепре // РА. — М., 1996. — С.132; **Гавриленко І.М., Кондратенко Т.К., Чубур А.А.** Плейстоценова мегафауна Лісостепоного Лівобережжя Дніпра... — С.121.
6. **Музиченко Н.В.** Знахідки плейстоценової фауни в палеонтологічній колекції Кременчуцького краєзнавчого музею // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.131-133.
7. **Підоплічко І.Г.** Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вип.2. — С.109.
8. **Кондратенко Т.К.** Знахідки плейстоценової фауни на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С.122; **Гавриленко І.М., Кондратенко Т.К., Чубур А.А.** Плейстоценова мегафауна Лісостепоного Лівобережжя Дніпра... — С.125-126.
9. **Рудинський М.Я.** Результати екскурсії в Кременчуцький та Кобеляцький повіти 20.IX — 29.X.1922 р.: (Доповідь Полтавському науковому товариству) // ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.4. — Спр.192. — Арк.53 зв.; **Кондратенко Т.К.** Знахідки плейстоценової фауни на Полтавщині. — С.122; **Музиченко Н.В.** Знахідки плейстоценової фауни в палеонтологічній колекції Кременчуцького краєзнавчого музею. — С.132-133.
10. **Підоплічко І.Г.** Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1938. — Вип.1. — С.108; **Кондратенко Т.К.** Знахідки плейстоценової фауни на Полтавщині. — С.122.
11. **Музиченко Н.В.** Знахідки плейстоценової фауни в палеонтологічній колекції Кременчуцького краєзнавчого музею. — С.132-133.
12. **Підоплічко І.Г.** Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вип.2. — С.108-109; **Гавриленко І.М., Кондратенко Т.К., Чубур А.А.** Плейстоценова мегафауна Лісостепоного Лівобережжя Дніпра... — С.128.
13. **Гавриленко І.М., Кондратенко Т.К., Чубур А.А.** Плейстоценова мегафауна Лісостепоного Лівобережжя Дніпра... — С.128. — №№ 173, 183-185; **Музиченко Н.В.** Знахідки плейстоценової фауни в палеонтологічній колекції Кременчуцького краєзнавчого музею. — С.131-133.
14. **Короткевич Е.Л., Белан Н.Г.** Палеонтологический музей [Академии наук УССР]: Путеводитель. — К.: Наук. думка, 1987. — С.51.
15. **Бибикова В.И., Белан Н.Г.** Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса Юго-Восточной Европы // Бюллетень Моск. об-ва испытателей природы: Отд. биол. — М.: Наука, 1979. — Т.84. — Вып.3. — С.3-14.
16. КрКМ, інв. № А.951; **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці. — Арк.22.
17. **Потапенко П.** Нові „секрети” старого Дніпра // Вісник Кременчука. — м.Кременчук. — 1995. — 4 листопада. — № 84 (462). — С.5: рис.; **Кракало І.В.** Палеолітичне вістря з Кременчука // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С.121.
18. **Телегин Д.Я., Залізник Л.Л.** Раскопки на Игреньском полуострове // АО 1974 г. — М.: Наука, 1975. — С.358-359.
19. **Давня історія України: У 3-х т.** — Т.1: Первісне суспільство / Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. — К.: Наук. думка, 1997. — С.140, 147.
20. **Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Авт. Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргун Ю.Ю., Супруненко А.Б.** — Полтава: изд. ПКМ, 1985. — С.6. — № 6.
21. **Шилов Ю.А.** Курган-святилище “Цегельня” // АДУ 1992 р. — К.-Запоріжжя: вид. ІА НАНУ, ЗДУ, 1993. — С.142-144, 201; **Шилов Ю.А.** Арийские святилища и курганы из устья Псла // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.37-41.
22. **Супруненко О.Б., Гавриленко І.М., Кулатова І.М., Лямкін В.В., Мироненко К.М.** Мезолітична стоянка „Комсомольська” поблизу с. Підлужжя на Кременчущині // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003 (12-13). — С. 43-45.
23. **Самойловський І.М.** Звіт за археологічні розвідки року 1930 // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 327. — Арк.2.
24. Повідомлення Д.Я.Телегіна.
25. **Розвідки О.Б.Порубая** // Архів КрКМ. — Спр. А-148. — Арк.21.
26. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці. — Арк.12-13.
27. **Потапенко П.С.** Щоденник № 1 // Особистий архів Потапенка П.С. — 135 арк.
28. **Тітова О.М.** Поселення дніпро-донецької стнокультурної спільності на Полтавщині // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.1: Археологія Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.32-33.

29. **Супруненко О.Б., Телегін Д.Я., Титова О.М.** Из работ экспедиции "Славутич" на Среднем Днестре // Археология. — К., 1989. — №2. — С.132
30. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.59-64; **Телегін Д.Я., Титова Е.Н.** Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. — К.: Наук. думка, 1998. — С.89-95.
31. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці. — Арк.7.
32. **Телегін Д.Я.** Середньостогівська культура епохи міді. — К.: Наук. думка, 1973. — С.163.
33. Там само. — С.162.
34. **Мовша Т.Г.** Взаємодія трипільського населення Середньої Наддніпрянщини з носіями степових культур // Переяславська земля і духовний світ людини. — К.: Переяслав-Хмельн.: Пальміра, 1998. — С.32.
35. **Даниленко В.Н.** Энеолит Украины: Этноисторическое исследование. — К.: Наук. думка, 1974. — С.67-76.
36. **Давня історія України:** У 3-х т. — Т.1: Первісне суспільство / Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. — К.: Наук. думка, 1997. — С.241; **Рычков Н.А.** Триполье — каталізатор перемен в степях України // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2002. — С.30-31.
37. **Давня історія України.** — Т.1: Первісне суспільство. — С.275.
38. **Рассамакин Ю.Я.** Энеолит степного Причерноморья и Приазовья // The Fourth Millennium B.C. — Sofia, 1993. — С.5-8; **Рассамакин Ю.Я.** Квитянская культура: история и современное состояние проблемы // Stratium plus. — Кишинев - Одесса - Санкт-Петербург, 2000. — № 2. — С.117-177; **Rassamakin Yu.** The Eneolithic of the Black Sea Steppe: dynamics of cultural and economic development 4500-2300 B.C. // Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe. — Cambridge, 1999. — P.59-184; *див. і зр.: Ковалёва И.Ф.* 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского Национального университета // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2002. — С.7; **Рычков Н.А.** Триполье — каталізатор перемен в степях України. — С.30.
39. **Шилов Ю.А.** Курган-святилище "Цегельня" // АДУ 1992 р. — К.-Запоріжжя: вид. ІА НАНУ, ЗДУ, 1993. — С.143; **Его же.** Арийские святилища и курганы из устья Псла // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.37-41.
40. **Археология Украинской ССР.** — К.: Наук. думка, 1985. — Т.1. — С.310.
41. **Телегін Д.Я.** Середньостогівська культура епохи міді. — С.8, 13-14, 15; **Археология Украинской ССР.** — К.: Наук. думка, 1985. — Т.1. — С.204; **Телегін Д.Я.** Кераміка раннього енеоліту типу Засухи в Лісостеповому Лівобережжі України // Археология. — К., 1988. — Вып.64. — С.81. — Рис.7:3; **Телегін Д.Я.** Памятники Поорелья в работах экспедиции «Днепр — Донбас» (1970-1971 гг.) // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.23; **Супруненко О.Б., Телегін Д.Я., Титова О.М.** Из работ экспедиции "Славутич" на Среднем Днестре // Археология. — К., 1989. — №2. — С.132; **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.23-42; **Телегін Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Папченко Ю.В.** Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона: Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников. — Луганск: Шлях, 2001. — С.14-16, 18.
42. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці. — Арк.11.
43. **Телегін Д.Я.** Середньостогівська культура епохи міді. — С.104.
44. **Телегін Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Папченко Ю.В.** Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита... — С.15-16.
45. **Шилов Ю.А.** Святилища энеолита — бронзы в устье Псла // АДУ 1993 р. — К.: вид. ІА НАНУ, 1997. — С.145.
46. **Супруненко О.Б.** Полтавському обласному Центру археології — десять років // Полтава: архітектура, історія, мистецтво: М-ли ІІ наук. конф. „Вайнгортівські читання”. — Полтава: вид. ПНТУ ім. Ю.В.Кондратюка, 2003. — С.48-51.
47. **Розвідки О.Б.Порубая** // Архів КрКМ. — Спр.А-148. — Арк.6.
48. **Потапенко П.С.** Щоденник № 4. — Арк.77-77 зв., 78; Щоденник № 5. — Арк.81-82 зв.; Щоденник № 6. — Арк.84, 85, 87, 170, 177, 179.
49. **Березанская С.С.** Культура многоваликовой керамики // Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чердниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1986. — С.6.
50. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубён, Полтавской г., в урочище Лысяя Гора // Киевская старина. — К., 1892. — Т.39. — Март. — С.274, 276-277; **Супруненко О.Б.** Археология в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — К.-Полтава: Археология, 2000. — С.118, 221, 223, 224; **Супруненко О.Б.** Про перший курганний некрополь культури багатоваликів кераміки в Україні // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002 — 1/2003 (12-13). — С.70-75.
51. **Иванов И.В.** Изменения климата Южной Украины в голоцене // Проблеми археології Подніпров'я. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1985. — С.27-32.
52. **Березанская С.С.** Культура многоваликовой керамики. — С.23.
53. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.41; **Ильинская В.А.** Разведка в Днепровском Левобережье // АИУ 1965-1966 гг. — К.: Наук. думка, 1967. — Вып 1. — С.196-190; **Непріна В.І., Післарій І.О.** Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археология. — К., 1972. — № 7. — С.91; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка,

1982. — С.90; **Суруненко А.Б.** Исследования на Полтавщине // АО 1983 г. — М.: Наука, 1985. — С.362; **Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А.** Памятники каменного века Левобережной Украины: (Хронология и периодизация). — К.: Наук. думка, 1986. — С.186-188; **Суруненко А.Б.** Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.5-15; **Суруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. — К., 1989. — № 1. — С.150-151; **Бовкун И.В., Мокляк В.А.** Археологические разведки на территории Новосанжарского района // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1989. — С.41; **Суруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскія // ПАП. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.25-39; **Суруненко О.Б.** Археологічні пам'ятки пониззя р.Коломак // АЗ ПКМ. — Полтава: изд. ПКМ, 1992. — Вып.1. — С.46-52; **Бовкун И.В.** Нові археологічні пам'ятки в Нижньому Поорілля // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.105; **Ткаченко О.М.** Поселения Кпосівка 14 в Нижньому Поворскіі // АЗ ПКМ. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — Вып.1. — С.100-104; **Кракало І.В., Суруненко О.Б.** Наверсія булави з правобережного Поорілля // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С.98; **Суруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України. — С.220-245; **Гаскевич Д.Л.** Нові неолітичні пам'ятки басейну ріки Хорол // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — № 1. — С.76; **Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М.** До походження дніпро-донського неоліту лісостепового Подніпров'я // Археологія. — К., 2000. — № 1. — С.82; **Гавриленко І.М., Суруненко О.Б.** До археологічної карти басейну Нижнього Псла // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.85-90; **Телегін Д.Я.** Памятники Поорелья в работах экспедиции «Днепр — Донбасс» (1970-1971 гг.) // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.24.
54. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.51-64; **Шарафутдинова И.Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — С.12-13; **Березанская С.С.** Культура многоваликовой керамики. — С.8-9; **Суруненко О.Б., Телегін Д.Я., Тітова О.М.** Из робіт експедиції “Славутич” на Середньому Дніпрі. — С.133-134.
55. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.61-64; Фонди КрКМ.
56. **Лугова Л.М., Мироненко К.М.** Поселения XIII-XIV ст. поблизу Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.122.
57. **Березанская С.С.** Культура многоваликовой керамики. — С.15.
58. **Роздобудько М.В.** Про деякі типи вінець в посудинах культури багатовалякової кераміки // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.88-89.
59. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці. — Арк.2, 19.
60. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею. — Табл.П: 37, 38.
61. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці. — Арк.21.
62. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубён, Полтавской г., в урочище Лысяя Гора. — С.272, 274, 276-277; **Суруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України. — С.220-224.
63. **Луговая Л.Н., Шилов Ю.А.** Михайликовский курган раннесрубного времени // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.46-47. — Рис.3:2; **Суруненко О., Золотницький Б., Кулатова І.** Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — С.15-22; **Суруненко О.Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С.36-38; **Кулатова І.М., Суруненко О.Б.** Кургани поблизу с.Дмитрівка у межиріччі Ворскли та Орелі. — К.-Полтава: Археологія, 1999. — С.15-17, 23-25; **Отрошенко В.В.** Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К.: вид. ІА НАНУ, 2001. — С.102; **Суруненко О.Б.** Поховання культури багатовалякової кераміки у Свинківці під Полтавою // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1 (10). — С.45.
64. **Шевченко Н.П.** Поховання культури багатовалякової кераміки Середньодніпровського Лівобережжя // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: ТД XX Респ. конф. (Одеса, жовтень 1989 р.) — К.: Наук. думка, 1989. — С.257-258; **Луговая Л.Н.** Погребения с костяными пряжками в Среднеднепровском Левобережье // ОДПАП: Третій обл. науч.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во “Полтава”, 1990. — С.107-109. — Рис.11-12.
65. **Махно Є.В., Братченко С.Н.** Пастове намисто з катакомбного поховання на Компанійцівському могильнику // Археологія. — К., 1977. — № 24. — С.53-55.
66. **Луговая Л.Н.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (1977-1986 гг.) // Обл. науч.-практ. конф., посвященная 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского (26-28 марта 1987 г.) / ТДС. — Полтава, 1987. — С.39-40.
67. **Stone J., Thomas L.** The use and distribution of faience in the Ancient East and prehistoric Europe // Proceedings of the Prehistoric Society. — Cambridge, 1957. — V.22. — P.39-55; **Vona J.** Geschichte der früher und mittlesen Bronzezeit in Ungarn und un mittlesen Doneuraum // Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensium — sie de Rolando Eötoos nominatae Sectio Historika. — Budapest, 1961. — T.3. — 1. — S.3-22; **Марковин В.И.** Культура племён Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н.э.) // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — № 93. — Рис.21, 22, 45; **Махно Є.В., Братченко С.Н.** Пастове намисто з катакомбного поховання на Компанійцівському могильнику. — С.57.

68. **Памятники** матеріальної культури древньої і середньовікової Полтавщини: Каталог виставки. — С.17. — №№ 56-57.
69. **Кореневский С.Н.** О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // СА. — М., 1976. — № 4. — С.29-30.
70. **Бовкун И.В.** Вислобушный топор из Новосанжарского района // ОДПАП: Третий обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.109-110. — Рис.13.
71. **Попова Т.Б.** Бородинский клад. — М.: изд. ГИМ, 1989. — 20 с.
72. **Давня історія України:** У 3-х т. — Т.1: Первісне суспільство. — С.412.
73. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці. — Арк.14.
74. **Потапенко П.С.** Щоденник № 2. — Арк.112-133 зв.; Щоденник № 4. — Арк.18-20.
75. Там само. — Арк.77-77 зв.
76. **Потапенко П.С.** Щоденник № 5. — Арк.8.
77. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці. — Арк.11.
78. **Розвідки О.Б.Порубая.** — Арк.6.
79. **Щоденник** археологічних досліджень Кременчуцького краєзнавчого музею за 1983-1996 рр. // Архів КрКМ. — Спр.А-149. — Арк.28.
80. **Розвідки О.Б.Порубая.** — Арк.21.
81. **Кракало І.В.** Енеолітичні матеріали з Кременчука // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.82-83.
82. **Кракало І.** З глибини століть // Кремень. — м.Кременчук. — 1992. — 30 травня. — С.4.
83. **Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахив Н.П., Еремев С.А.** Отчёт о раскопках кургана „Цегельня” у с.Пидлужье Кременчугского р-на Полтавской области [в 1992 г.] // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.368-369. — 28, 43 арк.
84. **Кракало І.В.** Енеолітичні матеріали з Кременчука // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.83. — Рис.1:12.
85. **Кракало І.В.** Молот з рогу оленя [з Кременчука] // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.168.
86. **Кракало І.В.** Енеолітичні матеріали з Кременчука. — С.83.
87. Там само. — С.82-83. — Рис.1.
88. **Телегін Д.Я.** Середньостогівська культура епохи міді. — С.58.
89. **Энеолит СССР / Археология СССР.** — М.: Наука, 1982. — Табл.XXXV.
90. Там само. — С.110-111. — Табл.XXX; XXXII-XXXIII, XXXVI.
91. **Кракало І.В.** Молот з рогу оленя. — С.168.
92. **Кракало І.В.** Енеолітичні матеріали з Кременчука. — С.82-83. — Рис.1:11-18,20.
93. **Telegin D.Ya.** Dereivka. A settlement and Cemetery of Copper Age horse keepers on Middle Dnieper // British Archaeological Reports. — Oxford, 1986. — P.94-98.
94. **Розвідки О.Б.Порубая.** — Арк.23.
95. Зберігалася у приватній збірці С.Т.Петренка у Кременчуці.
96. **Ткаченко О.М.** Кам'яний товчак з околиці с.Маячка у Новосанжарському районі Полтавської обл. // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002-1/2003 (12-13). — С.90.
97. **Шарафутдінова І.М.** Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука // Археологія. — К., 1964. — Т.17. — С.164.
98. Зберігалася у приватній збірці С.Т.Петренка у Кременчуці.
99. **Луговая Л.Н.** Погребения с костяными пряжками в Среднеднепровском Левобережье. — Рис.12.
100. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки у Кременчуці. — Арк.21.
101. **Розвідки О.Б.Порубая.** — Арк.24.
102. Там само. — Арк.24.
103. Фонди КрКМ, інв. №№ А.1140, 1605-1606; **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.22, 23. — Рис.17:1-2.
104. **Розвідки О.Б.Порубая.** — Арк.24.
105. **Лазоренко А.В.** Еталонне поселення пивихинської культури // Археологія. — К., 2000. — № 4. — С.130.
106. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.21,23,25.
107. **Телегін Д.Я., Шарафутдінова І.Н., Кучера М.П. и др.** Отчёт о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-61 гг. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1960-61/4. — Арк.14; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.64.
108. **Мельникова И.С.** Раскопки курганов у сел Мупты и Кириленки. — С.62-64; **Шилов Ю.А.** Курган-святилище „Цегельня”. — С.143-144; **Его же.** Арийские святилища и курганы из устья Псла. — С.37-41.
109. **Супруненко О.Б.** Полтавському обласному Центру археології — десять років. — С.50-51.
110. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.25-26.
111. **Потапенко П.С.** Щоденник № 1. — Арк.7-9.
112. **Потапенко П.С.** Щоденник № 1. — Арк.53, 78-78 зв.,86; Щоденник № 4. — Арк.28, 43 зв., 48 зв., 50, 105, 149, 151, 173, 177-179; Щоденник № 6. — Арк.105, 144-145, 170, 177, 179.
113. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.26-27.
114. **Телегін Д.Я.** Середньостогівська культура епохи міді. — К.: Наук. думка, 1973. — С.161-161.
115. **Березанская С.С.** Культура многоваликовой керамики. — С.31. — Рис.10:6.
116. **Потапенко П.** Знахідки на берегах Дніпра // Вісник Кременчука. — м.Кременчук. — 1992. — 20 червня. — № 44 (127). — С.5.
117. **Телегін Д.Я., Махно Є.В., Шарафутдінова І.Н.** Отчёт о разведке в зоне Днепродзержинского водохра-

- нишица в 1960-61 гг. — Арк.3, 9-12, 75; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.64.
118. **Потапенко П.** Знахідки на берегах Дніпра // Вісник Кременчука. — м.Кременчук. — 1992. — 20 червня. — № 44 (127). — С.5. — Рис.
119. Фонди КрКМ, інв. № А.958.
120. **Розвідки О.Б.Порубая.** — Арк.25-26.
121. **Антопович-Мельник К.** Археологічні дослідження на Кременчуччині // КЗ ВУАК за 1925 р. — К.: ВУАК, 1926. — С.82; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.59.
122. **Ляскоронський В.Г.** Городища, кургани, майдани і Змиєвські вали в області Дніпровського Левобережжя // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.III. — С.24.
123. **Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М.** Отчёт об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛСРЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. е. — № 24801; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.15. — Арк.42; **Кракало І.** Піраміди степу // Вісник Кременчука. — м.Кременчук. — 1996. — 25 травня. — С.8.
124. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.24.
125. **Кракало І.** Піраміди степу. — С.8.
126. **Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М.** Отчёт ... 1986 г. — Арк.40. — № 7.
127. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.61-65.
128. **Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М.** Отчёт ... 1986 г. — Арк.45. — № 14.
129. Там само. — Арк. 44-45. — №№ 6-8, 11-13, 15.
130. **Кракало І.В.** Катакомбне поховання з Кременчуччини // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С.123.
131. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. — С.16; **Бейлекчи В.В.** Курган у с.Щербанка // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье: изд. ЗГУ, 1993. — Т.4. — С.77; **Санжаров С.Н.** Каменные сверленные топоры-молотки Донбасса // РА. — М., 1992. — № 3. — С.163-164; **Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В.** Курганы верховья Ингульды: Препринт. — К.: изд. ИА НАНУ, 1992. — Вып.1. — С.35-36.
132. **Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М.** Отчёт ... 1986 г. — Арк. 48. — № 2-5.
133. Там само. — Арк.44-45. — №№ 3-4, 5, 9-10.
134. **Ляскоронський В.Г.** Городища, кургани, майдани і Змиєвські вали в області Дніпровського Левобережжя // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.III. — С.24.
135. **Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М.** Отчёт ... 1986 г. — Арк.44. — № 1, 2.
136. Там само. — Арк.40. — №№ 1-5.
137. Там само. — Арк.40-41. — №№ 23-25.
138. Там само. — Арк.40. — №№ 12-13.
139. Там само. — Арк.40, 41. — № 6, 15.
140. Там само. — Арк.47. — №№ 15-17.
141. Там само. — Арк.42. — №№ 1, 8-11.
142. **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — К.: Наук. думка, 1976. — С.150.
143. **Pittion R.** Urgeschichte des Österreichischen Raumes. — Wien, 1954. — S.124-130; **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — С.150.
144. **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — С.152. — Рис.87:4-5; **Chochorowski Jan.** Ekspansja kimmeryska na tereny Europy Środkowej. — Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1993. — S.56, 194-195. — Рис.2:3-4; 39:4; 40:10.
145. **Кракало І.В., Кулатова І.М.** Знахідки деталей кінської зброї з лівого берега Дніпра на Полтавщині // Більське городище у контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.380. — Рис.:1; **Кулатова І.Н.** Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины // Скорый С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи. — К.-Полтава: Археология, 1999. — С.I. IV. — Рис.2:3.
146. **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — С.111, 124. — Рис.68:4; 75:10.
147. Там само. — С.57, 62. — Рис. 27:4; **Chochorowski J.** Die Vekerzug-Kultur: Charakteristik der Funde. — Warszawa-Kraków: Państwowe wyd-wo naukowe, 1985. — S.137. — Abb.45:7.
148. **Кулатова І.М.** Біметалевий кинджал з Градизька // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.109-111.
149. **Кракало І.В., Кулатова І.М.** Знахідки деталей кінської зброї з лівого берега Дніпра на Полтавщині. — С.380. — Рис.:2; **Кулатова І.Н.** Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины. — С.IV. — Рис.2:2; *див. також:* **Эрлих В.Р.** У истоков раннескифского комплекса. — М.: изд. ИА РАН, 1994. — С.156, 177. — Табл.10; 31:3.
150. **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII-IV вв. до н.э. — К.: Наук. думка, 1983. — С.308-312.
151. **Фиалко Е.Е.** Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи: Препринт. — К.: изд. ИА НАНУ, 1994. — С.18-20.
152. **Телегін Д.Я., Махно Є.В., Шарафутдинова И.Н.** Отчёт о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-61 гг. — Арк.18-19; **Фиалко Е.Е.** Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — С.19.
153. **Розвідки О.Б.Порубая.** — Арк.21.
154. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.24.
155. Там само. — Арк.24-25.
156. **Туровський Е.Я., Николаешко М.Ю., Горячук В.Н., Ладюков Н.В.** Древние амфоры в Северном Причерноморье: Справочник-определитель. — К.: изд. ред. журн. «Древний мир», 2001. — С.41. — Рис.22:1.
157. **Монахов С.Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье: Комплексы керамической тары VII-II вв. до н.э. — Саратов: Изд-во Саратов. ГУ, 1999. — С.476.

158. **Кракало І.В., Кулатова І.М.** Кинджал з Кременчуччини // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.168. — Рис.
159. **Мелокова А.И.** Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып. Д 1-4. — С.47.
160. **Стахів М.П., Гейко А.В.** Кинджал з фондів Історико-красознавчого музею м.Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С. 89. — Рис. на С.4 обкл.
161. **Мелокова А.И.** Вооружение скифов. — С.53-54.
162. **Кулатова І.М.** Кинджал [з с.Шушвалівка Глобинського р-ну] // ПАЗ. — Полтава: Полг. літератор, 1995. — Ч.3. — Наш каталог. — С. 175-176. — № 19.
163. **Кулатова І.Н., Супруненко А.Б.** Памятники времени проникновения сармат в Днепровское Лесостепное Левобережье // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.141. — Рис.4.
164. **Антонович-Мельник К.** Археологічні досліді на Кременчуччині // КЗ ВУАК за 1925 р. — К.: ВУАК, 1926. — С.81.
165. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телєгін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.63.
166. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.21.
167. **Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Розвідки в околицях м.Комсомольськ // АБУ 2002-2003 рр. — К.: вид. ІА НАУ, 2004.
168. **Єремсєв С.О.** Розвідки поблизу с. Дмитрівка // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.84
- Башкатов Ю., Ивченко А., Тараненко С.** Отчёт об археологической разведке у с. Дмитровка (Кременчугский р-н Полтавской обл.) с 9 по 12 октября 2001 года // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 318. — Арк.2-3.
169. **Терпиловський Р.В.** Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н.е. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.45.
170. **Тітков О.В.** Про довгі мечі у сарматів (у зв'язку зі знахідкою довгого меча у смт. Білики) // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — № 1-2. — С.67-69.
171. **Терпиловський Р.В.** Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н.е. — С.45-46.
172. **Ляскоронский В.Г.** Находки римских монет в бассейне Среднего Приднепровья // Тр. XI АС. — М., 1901. — Т.1. — С. 463; **Кропоткин В.В.** Клады римских монет на территории СССР // САИ. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — Вып. Г.4.4. — С.71.
173. **Кропоткин В.В.** Клады римских монет на территории СССР. — С.72.
174. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.15.
175. **Ляскоронский В.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — Изд. 2-е. — К., 1903. — С.191; **Брайчевський М.Ю.** Римська монета на території України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — С.160; **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.177.
176. Там само.
177. **Бочков Д.А.** Интересный случай находки древнеримской монеты // КСИА АН СССР. — М., 1955. — Вып. 5. — С.84-85; **Кропоткин В.В.** Клады римских монет на территории СССР. — С.72.
178. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.15-16.
179. Там само. — Арк.16.
180. **Шалобудов В.Н.** Римские денарии из Градижска // ПАЗ. — Полтава: Полг. літератор, 1993. — Ч.1. — С.92-94.
181. **Супруненко О., Коляда Ю.** Скарб у центрі міста // Культура і життя. — м.Київ. — 1986. — 14 грудня. — № 50 (2858). — С.3.
182. **Магамедов Борис.** Черняховская культура: Проблема этноса. — Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu M.Curie-Skiodowskiej, 2001. — С.141-149.
183. Фонди КрКМ; **Телегін Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П., Максимов Е.В., Митрофанова В.И.** Отчет о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1958/Іе. — Арк.40; **Телегін Д.Я., Шмаглий Н.М., Кучера М.П. и др.** Отчёт о разведках археологических памятников в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1959/5. — Арк.61; **Телегін Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н.** Отчет о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-61 гг. — Арк.47, 51, 81; **Археологія Української РСР.** — Т.Ш; Слов'яно-руська доба. — К.: Наук. думка, 1975. — С.7, 53.
184. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.17.
185. **Телегін Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н.** Отчёт ... 1960-61 гг. — Арк.12, 44-45.
186. Там само. — Арк.45-47.
187. **Кракало І.В., Левченко Д.І.** Миски [черняхівської культури з с.Білецьківка] // ПАЗ. — Полтава: Полг. літератор, 1994. — Ч.2. — Наш каталог. — С.129, 132. — №№ 12,18.
188. **Кучера М.П., Драчук В.С.** Памятники раннеславянского времени и Киевской Руси в зоне водохранилища Днепродзержинской ГЭС // КСИА АН СССР. — М., 1962. — Вып.12. — С.100.
189. **Телегін Д.Я., Шмаглий Н.М., Кучера М.П. и др.** Отчёт ... 1959 г. — Арк.33-34, 61-62.
190. **Кракало І.В.** Поховання черняхівської культури у Кременчуці // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.111-117; **Кракало І.В.** Культурний посуд черняхівської культури у зібранні Кременчуцького красознавчого музею // Музеї. Меценати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.48-52.
191. **Кракало І.В.** Поховання черняхівської культури у Кременчуці. — С.111-117.
192. **Левченко Д.И., Супруненко А.Б.** Находки гуннского времени в низовьях Ворсклы // Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворскля. — М.-Полтава: Крииния, 1994. — Приложение. — С.77-79, 97; **Толочко П.П.**

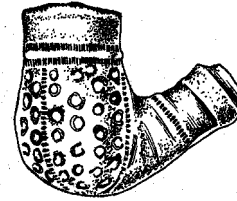
- Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К.: Абрис, 1999. — С.13. — Рис.3.
193. **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К.М.Скаржинської. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.264.
194. Там само. — С.294.
195. **Левченко Д.И., Супруненко А.Б.** Находки гуннского времени в низовьях Ворсклы. — С.74-77, 96; **Обломский А.М.** Днепровское Лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н.э.). — М.: Наука, 2003. — С.81.
196. **Костюченко И.П.** Отчёт Максимовского отряда древнерусской Кременчугской экспедиции 1959 г. // НАІА НАНУ. — Ф.е. — № 3476, 3477. — Арк.9-12.
197. **Левченко Д.И.** Ранньосередньовічні поховання в урочищі „Топило” // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.120.
198. **Памятники** материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. — С.37. — №№ 228-230; **Левченко Д.И.** Знахідки VI-VII ст. з околиць Градизька у зібранні Полтавського краєзнавчого музею // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1 (9). — С.26-27. — Рис.1:13,14,16; **Корзухина Г.Ф.** Клады и случайные находки круга „древностей антов” в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Вып.V. — Табл.4:1-2; 14:2; 15:1-2; 39:1-2.
199. Повідомлення Г.О.Сидоренко, 1981 р.
200. **Терпиловський Р.В.** Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н.е. — С.47.
201. **Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В.** Походження слов'ян. — К.: Наук. думка, 1991. — С.14-17.
202. **Баран В.Д.** Давні слов'яни. — К.: Альтернативи, 1991. — С.50-55.
203. **Терпиловський Р.В.** Склавини и анты. — Николаев: МП „Возможности Киммерии”, 1997. — С.4-6.
204. **Археология** Украинской ССР. — Т.3: Раннеславянский и древнерусский периоды. — К.: Наук. думка, 1986. — С.153.
205. **Памятники** материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. — С.36-37; **Гавритухин И.О.** Нові пальчасті фібули з околиць Градизька на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1 (9). — С.29-31; **Кракало І.В.** Антські старожитності з Градизька // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С.85-86.
206. **Левченко Д.И.** Знахідки VI-VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею. — С.26-28.
207. **Кракало І.В.** Антські старожитності з Градизька. — С.85,86. — Рис.1; 2.
208. **Памятники** материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. — С.36-37. — №№ 217-230; **Левченко Д.И.** Знахідки VI-VII ст. з околиць Градизька... — С.28. — Рис.1:11,18.
209. **Кракало І.В.** Антські старожитності з Градизька. — С.86.
210. **Гавритухин И.О., Обломский А.М.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М.: изд. ИА РАН, 1996. — С.140-148; **Обломский А.М.** Днепровское Лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время... — С.75-80.
211. **Археология** Украинской ССР. — Т.3: Раннеславянский и древнерусский периоды. — С.213-220.
212. **Приймак В.В.** Ідеї Є.О.Горюнова у світлі вивчення систем розселення Дніпровського Лівобережжя I тис. н.е. // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1 (9). — С.34-37.
213. **Семенов А.И.** К реконструкции состава Макуховской находки // Сообщ. ГЭ. — Л.: Аврора, 1986. — Т.1. — С.32-34; **Семенов А.И.** К реконструкции состава комплексов перещепинского круга // АС ГЭ. — Л.: Искусство, 1986. — Вып.27. — С.92-98.
214. **Смиленко А.Т.** Находка 1928 г. в д. Новые Сенжары (По материалам обследования А.К.Тахтая) // Славяне и Русь. — М.: Наука, 1968. — С.158-166; **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С.72-74. — Рис.67-69.
215. **Сокровища хана Кубрата:** Перещепинский клад / Залеская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фолякова Н.А. — СПб.: Славия, 1997. — 256 с.
216. **Werner J.** Der Grabung von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren // Bayerische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen. — N.F.H.91. — München, 1984. — S.12-18.
217. **Амброз А.К.** К итогам дискуссии по археологии гуннской эпохи в степях Восточной Европы // СА. — М., 1985. — № 3. — С.298-300.
218. **Толочко П.П.** Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К.: Абрис, 1999. — С.21-22, 40-41.
219. **Левченко Д.И., Приймак В.В., Супруненко О.Б.** Малоперещепинський скарб (до 85-річчя унікальної знахідки): Буклет. — Полтава: Археологія, 1997. — С.7-8.
220. **Моця А.П.** Хазары. — Николаев: МП „Возможности Киммерии”, 1997. — С.6.
221. **Швецов М.Л.** Погребения сапгово-маяцкой культуры в Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1981. — С.98-100.
222. **Редина Е.Ф.** Серьга глудосского типа из Градизька // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — № 1-2 (7-8). — С.3 обкл.
223. **Археология** Украинской ССР. — Т.3: Раннеславянский и древнерусский периоды. — С.212-218.
224. **Кулатова І.М., Мироненко К.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б.** Археологічні розвідки в зоні Єристівського родовища залізистих кварцитів у Кременчугському районі на Полтавщині // АБУ 2002-2003 рр. — К.: вид. ІА НАНУ, 2004.
225. **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Вища школа, 1985. — С.117-121. — Рис.8; 9:21-22; 10:2-3; 11:8-9; 12:10; **Плетнёва С.А.** На славяно-хазарском пограничье: Дмитровский ар-

- хеологический комплекс. — М.: Наука, 1989. — С.88, 90. — Рис.44.
226. **Мельникова І.С.** Салтівське поховання в околицях Кременчука // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.116.
227. Експозиція ПКМ, інв. № КВ.16587, А.1918.
228. Там само, інв. № КВ.16588, А.1919.
229. Там само, інв. № КВ.16589, А.1920.
230. **Крыганов А.В.** Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. — С.105.
231. **Швенов М.Л.** Погребения салтово-маяцкой культуры в Поднепровье. — С.100; **Плетнёва С.А.** На славяно-хазарском пограничье... — С.123-128.
232. **Крыганов А.В.** Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры. — С.106. — Рис.4:4.
233. **Супруненко А.Б.** Археологические памятники Карловского района Полтавской области: Каталог. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.25, 66. — Рис.26;
- Бовкун І.В.** Нові археологічні пам'ятки в Нижньому Поорітті // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.106-107.
234. **Кракало І.В., Супруненко О.Б.** Знахідка амфори VIII-IX ст. у Градизьку // АЗ ПКМ. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — Вип.1. — С.146-147.
235. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.35.
236. **Толочко П.П.** Кочевые народы степей и Киевская Русь. — С.30-32.
237. **Приймак В.В., Супруненко А.Б.** Венгерское погребение в кургане у с.Твердохлебы Кобелякского района // Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворскля. — М.-Полтава: Кришиця, 1994. — Приложение. — С.81-85, 97-98.
238. **Толочко П.П.** Кочевые народы степей и Киевская Русь. — С.32. — Рис.11.
239. **Приймак В.В., Супруненко А.Б.** Венгерское погребение в кургане у с.Твердохлебы Кобелякского района. — С.84.
240. **Рыбаков Б.А.** Ремесло Древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — С.148. — Рис.14.
241. **Приймак В.В.** Регіональні особливості роменської культури // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.14; *пор.*: **Ляпушкин И.И.** Днепропровское Лесостепного Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С. 215-216; **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С.6.
242. Там само. — С.15.
243. **Луговая Л.Н.** Погребения средневековых кочевников в курганах юга Полтавщины // ОИПАП: Второй обл. научн.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во „Полтава”, 1989. — С.72-75; **Лугова Л.М.** Нові поховання пізніх кочівників із Середньодніпровського Лівобережжя // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.71-75.
244. **Толочко П.П.** Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — К.: Наук. думка, 1987. — С.52.
245. **Моргунов Ю.Ю.** Посульская граница: этапы формирования. — Курск: изд. ИА РАН, 1998. — С.34-37, 41-42, 62-63, 106.
246. **Толочко П.П.** Древняя Русь... — С.160.
247. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській... — С.86-90.
248. **Телегін Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П. и др.** Отчет ... 1958 г. — 45 арк.; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: (Археологическая карта). — К.: Наук. думка, 1984. — С.154; **Кракало І.В.** Давньоруські знахідки з Манжелії // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.299.
249. **Кракало І.В.** Давньоруські знахідки з Манжелії. — С.299.
250. **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — С.155.
251. **Телегін Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П. и др.** Отчет ... 1958 г.; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — С.154.
252. **Супруненко О.Б.** Колекція П.С.Щетинського // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.9-11.
253. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.61.
254. **Телегін Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П. и др.** Отчет ... 1958 г.; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — С.155; **Кракало І.В.** Давньоруські знахідки з Манжелії. — С.299.
255. **Телегін Д.Я., Махно Є.В., Шарафутдинова И.Н.** Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-61 гг. — Арк.81; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.52.
256. **Телегін Д.Я., Махно Є.В., Шарафутдинова И.Н.** Отчет ... 1960-61 гг. — Арк.65, 84; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С.53-54; **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава: изд. ПКМ, 1991. — С.39.
257. **Телегін Д.Я., Махно Є.В., Шарафутдинова И.Н.** Отчёт ... 1960-61 гг. — Арк.78.
258. **Телегін Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П. и др.** Отчёт ... 1958 г.; **Сухобоков О.В.** Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979-1981 гг. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1979/2; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — С.154.

259. **Описи** Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1980. — С.230.
260. **Памятники** материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. — С.38, 41,42. — №№ 233, 243.
261. **Левченко Д.І.** Навершша булави [з Градизька] // ПАЗ. — Полтава: Полг. літератор, 1994. — Ч.2. — С.133-134.
262. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие: копья, сулицы, боевые топоры, булавы и кистени IX-XIII вв. // САИ. — М.-Л.: Наука, 1966. — Вып. Е1-36. — С.48.
263. **Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М.** Літописний Дорогобуж в період Київської Русі: До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях. — Рівне: Держредактив, 1996. — С.105, 200. — Рис.66:3.
264. **Медведев А.Ф.** Оружие Новгорода Великого // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — № 65. — С.132 и сл.; **Кирпичников А.Н.** Военное дело на Руси. — Л.: Наука, 1976. — С.28.
265. Повідомлення О.П.Моці; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — С.154.
266. **Суруненко О.Б.** Стулка близькосхідного енкампіона з околиць Градизька // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.100-101.
267. **Куницький В.А.** Близькосхідні енкампіони на території Південної Русі // Археологія. — К., 1990. — № 1. — С.111-112. — Рис. 6.
268. **Кракало Ірина.** Святі Борис і Гліб на давньоруському енкампіоні з Градизька // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С.46-50.
269. Фонди Комс. ІКМ; **Телегін Д.Я., Шарафутдінова І.Н., Кучера М.П. и др.** Отчёт ... 1960-61 гг. — Арк.20 та сл.; **Єремсєв С.О.** Розвідки поблизу с.Дмитрівка // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С.84; **Мироненко К.М., Суруненко О.Б.** Розвідки в окрузі м.Комсомольськ // АБУ 2002-2003 рр. — К.: вид. ІА НАНУ, 2004. — С.198-199.
270. **Лугова Л.М., Мироненко К.М.** Поселення XIII-XIV ст. поблизу Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С. 122-124.
271. **Бенько Н.П., Журавель В.Н., Квасница В.Д., Стахив Н.П.** Полтавская Магнитка: История рождения и развития. — Комсомольск, 2000. — С.17. — Фото на вкл.
272. **Кракало І.В.** Давньоруські знахідки з Манжелії. — С.297-300; **Мироненко К.М.** Розвідки в південній окрузі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пселі // АБУ 1997-1998 рр. — К.: вид. ІА НАНУ, 1998. — С.113-114; **Кракало І.В.** Нові знахідки з Манжелії // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С.45-46.
273. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.28.
274. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие: копья, сулицы, боевые топоры, булавы и кистени IX-XIII вв. — С.12-13.
275. **Козловський А.О.** Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. — К.: Наук. думка, 1992. — С.20-21,172-173.
276. **Самородов В., Муха В., Кигим С.** Він працював на нашій землі // Кременчуцька зоря. — м.Кременчук. — 1988. — 23 березня. — С.4.
277. ПКМ, інв. № КВ. 136331, А.1374.
278. Повідомлення Г.О.Сидоренко.
279. Акт передачі від 30.06.1969 р. // Архів фондів ПКМ.
280. **Плетнєва С.А.** Половецкие каменные изваяния // САИ — М.: Наука, 1974. — Вып. Е4-2. — С.96; **Гераськова Л.С.** Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. — К.: Наук. думка, 1991. — С.40-42.
281. **Ляскоронський Василь.** Городища, кургани і довгі (зм'єві) вали за течією рр. Псла та Ворскли. — Вид. 2-е, репр., доп. / Передм. і ком. Суруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1995. — Препринт, вип. 9. — С.47; **Єремєєв С.А.** Альбом ілюстрацій к Приложенію I Отчета о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области [в 1993 г.] // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.372. — 20 арк. — Рис.2:1-3, 7:1-3, 11:3; **Гавриленко І.М., Суруненко О.Б.** До археологічної карти басейну Нижнього Псла // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1 (9). — С.88-89. — Рис.4:2.
282. **Лугова Л.М., Мироненко К.М.** Поселення XIII-XIV ст. поблизу Комсомольська. — С.122-124; **Суруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М.** Звіт про археологічні розвідки в окрузі м. Комсомольськ Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002-2003 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.355. — Арк.13-14.
283. **Телегін Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдінова І.Н.** Отчет ... 1960-61 гг. — Арк.83-84; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України: Полтавська область. — С.52; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — С.164.
284. Там само. — С.172; **Суруненко О.Б.** Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.26.
285. **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — С.95.
286. **Сарачева Т.Г.** Бронзовий перстень з Градизька // АЗ ПКМ. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — Вип. 1. — С.97.
287. **Суруненко О.Б.** Кілька знахідок волзького походження з Полтавщини // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С.77. — Рис.2.
288. **Виноградов В.Б.** Два зеркала золотоордынської епохи из Чечено-Ингушетии // СА. — М., 1987. — №1. — С.268.

289. **Полякова Г.Ф.** Изделия из цветных и драгоценных металлов // Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. — Казань, 1996. — С.230; **Педашковский Л., Ракушин А.** Средневековые металлические зеркала с Увекского городища // Татарская археология. — Казань, 1998. — № 1 (2). — С.33; **Попандопуло З.Х.** Средневековые зеркала городища Большие Кучугуры // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2002. — Т.Х. — С.227-229.
290. **Федоров-Давыдов Г.А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М.: Изд-во МГУ, 1966. — С.82.
291. **Мокляк В.О., Морозко Д.В.** Пізньокочівницьке поховання середини XIII-XIV ст. з околиць с.Шушвалівка Глобинського району // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.1. — С. 85-95.
292. **Горбенко С.О.** Реконструкція за черепом зовнішнього вигляду золотоординця XIII ст. з поховання поблизу с.Шушвалівка Глобинського району Полтавської області // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.85-87; **Толочко П.П.** Кочевые народы степей и Киевская Русь. — С.185. — Рис. 43.
293. **Федоров-Давыдов Г.А.** Кочевники Восточной Европы ... — С.38-39. — Рис.6.
294. **Ельников М.В.** Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989-1992 гг.). — Запорожье: изд. ИА НАНУ, ЗГУ, 2001. — Т.1. — Рис.5: 18; 16: 5; 21: 11; 28: 2; 51: 6-8 та ін.
295. **Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А.** Отчёт о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области [в 1993 г.]. — Арк.4,17-19,23; **Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А.** Альбом иллюстраций к Приложению I Отчёта ... [в 1993 г.]. — Арк.23-25. — Рис.30-31.
296. **Шилов Юрій, Мироненко Костянтин.** Пізньокочівницькі поховання у пониззі Псла // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: М-ли доповідей і повідомлень (3-4 грудня 2003 р.). — Полтава: вид. ПДПУ, 2003. — С.265-269.
297. **Шилов Ю.О.** Курган — святилище „Цегельня” // АДУ 1992 р. — К.: вид. ИА НАНУ, 1993. — С.143.
298. **Добролюбовский А.О.** Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К.: Наук. думка, 1986. — С.72-73.
299. **Ельников Михаил.** Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы // Татарская археология. — Казань, 2001. — № 1-2 (8-9). — С.166.
300. **Шабильдо Ф.М.** Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К.: Наук. думка, 1987. — С.143-144.
301. **Федоров-Давыдов Г.А.** Кочевники Восточной Европы ... — С.66, 85.
302. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие: копья, сулицы, боевые топоры, булавы и кистени IX-XIII вв. — С.30. — Рис.6.
303. КрКМ, инв. № КВ.71, ІДП.38.
304. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие... — С.38; *див. також:* **Флоринский В.М.** Первобытные славяне по памятникам доисторической жизни. — Томск, 1897. — Ч.II, вып.2. — С.464. — Рис.116; **Бортвин Н.** Инкрустированный топорик Чердынского музея // СА. — М., 1948. — Т.Х. — С.309; **Воронин Н.Н.** Древнее Гродно // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — № 41. — С.164. — Рис. 84:1; **Durdik J.** Sztuka wojenna husytów. — Warszawa, 1955. — S.104. — Рис.
305. **Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф.** Вооружение // Древняя Русь: Город, замок, село / Археология СССР. — М.: Наука, 1985. — С.339. — Табл.127:2; **Саенко Р.И.** Топор железный // АА. — № 1: Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. — Донецк, 1993. — С.55, 209. — Рис. 68:1. — № 332.
306. **Зайка Г.П.** Українська лінія. — К.-Полтава: Археологія, 2001. — С.26,32-33.
307. **Кракало І.В.** Археологічні пам'ятки Кременчука. — Арк.23. — Табл.18:2.
308. **Свєспніков І.К.** Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — С.236-237. — Рис.62; **Пустовалов С.** Дослідження на о.Мала Хортиця в 1998 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: Шлях, 1999. — Вип.8. — С.8-9. — Рис.1.
309. **Müller Heinrich, Külling Harmut.** Europäische Hieb- und Stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte. — Berlin: Militärverlag der DDR, 1981. — S.82.
310. **Євсєлевський Л.І.** Кременчуччина з давніх часів до XIX століття. — Полтава: Криниця, 1995. — С.17, 19.
311. КрКМ, инв. № ІДП.3895.
312. **Археологія** доби українського козацтва XVI-XVIII ст. — К.: вид. НУ ім. Тараса Шевченка, 1997. — С.129. — Рис.52:7.
313. **Спицын А.А.** Гдовские курганы в раскопках В.Н.Глазова // МАР. — СПб., 1903. — № 29. — С.37-38.
314. **Левашева В.П.** Сельское хозяйство // Тр. ГИМ. — М.: изд. ГИМ, 1956. — Вып.32. — С.42.
315. **Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие: копья, сулицы, боевые топоры, булавы и кистени IX-XIII вв. — С.29.
316. КрКМ, инв. № КВ.5020, А.63.
317. **Свєспніков І.К.** Битва під Берестечком. — С.233, 234. — Рис.60:5; **Археологія** доби українського козацтва XVI-XVIII ст. — С.115, 129. — Рис.52:7.
318. КрКМ, инв. № КВ.210А, ІДП.373.
319. **Свєспніков І.К.** Битва під Берестечком. — С.215, 217; **Телегін Д.Я.** Солонича: В пошуках табору Наливайка // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — С.47. — Рис.3.
320. КрКМ, инв. № КП.30950, ІДП.13081.
321. **Мірущенко О.** Козацькі сокири з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: вид. ЦП НАНУ, 1999. — Вип.8. — С.99-100. — Рис.1:2.
322. Приднепровський голос. — г.Кременчуг. — 1914. — 20 окт. - 5 нояб.. — №№ 542, 547, 549, 546, 559. — С.2-3.

III. АРХЕОЛОГІЧНІ ОБСТЕЖЕННЯ В ІСТОРИЧНОМУ ЦЕНТРІ МІСТА

Археологічні дослідження, проведені 2003 р. Кременчуцьким загonom Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, мали на меті не тільки суцільне обстеження пам'яток археології на території Кременчука, а й визначення зони залягання культурних нашарувань міського центру епохи пізнього українського середньовіччя та фінальної доби Гетьманщини. Додатковим завданням було встановлення топографічних орієнтирів для визначення історичного ареалу наддніпрянського міста і перспективності проведення в історичному центрі Кременчука подальших розкопок.

III.1. Характер досліджень та основні об'єкти

Результатами археологічних розвідок 2003 р. стали відомості про збережені і на сьогодні вже не існуючі пам'ятки археології, наведені у попередньому розділі II.

Дослідження в історичному центрі Кременчука спиралися на наявність детальних планів міста XVIII ст. та наслідки копінткої роботи, проведеної дослідниками у контексті вивчення ранніх етапів його історії та містобудування (Ф.Д.Ніколайчик, Л.І.Євселевський, В.І.Тимофесенко, А.М.Лушакова). Метою обстежень було встановлення меж залягання культурних нашарувань фортеці другої половини XVII - першої половини XVIII ст., місцезнаходження в ній Замку, визначення районів розташування перших укріплень, а також шурфування

культурних нашарувань, отримання даних щодо їх збереженості і виявлення матеріалів, більш ранніх за козацьку епоху.

Для цього у Придніпровському парку — пам'ятні садово-паркового мистецтва, на незайнятих насадженнями площах, було заплановано закладення 3-х шурфів. Через складні погодні умови (появу сніжного покриву і промерзання ґрунту), а також наявність шару навезеного при створенні парку чорнозему, поверхневі нашарування з прошарками битої цегли XIX-XX ст. — на товщину 0,4-0,5 м — довелося знімати малопотужними екскаваторами. Нижче, з рівня залягання культурних нашарувань, роботи проводилися винятково вручну.

Під час цих досліджень були здійснені й оглядові обстеження, проводився збір підйомних матеріалів та огляд берегової смуги Дніпра вздовж Набережної Придніпровського парку.

Шурфи були закладені: у східній частині парку — на місці ймовірного насипу валу XVII - початку XVIII ст., за 88 м на захід від головного входу міської залізничної лікарні (шурф № 2); ближче до центральної алеї парку — в південній частині вірогідного розміщення майданчика замку (шурф № 1, розширений у розкоп № 1), за 85 м на південний захід від рогу Першотравневого пров. і вул. Логінова; у західній частині парку — в районі центральної площі XVII-XVIII ст., за 90 м на південь від приміщення дирекції парку (шурф № 3) (рис.86). Як виявилось, всі ці шурфи і розкоп натрапили на місця очікуваних ділянок міста XVII-XVIII ст.

III. 2. Обстеження території історичного центру міста

Під час огляду території Придніпровського парку, площі Перемоги і навколишніх вулиць встановлено, що поверхня

першої надзаплавної тераси лівого берега Дніпра, де розміщено парк, практично не зберегла слідів пізньосередньовічної фортифікації. Проте, залучаючи дані нівелювання поверхні, картографічні матеріали, можна встановити, що поява перших поселень в цьому районі зумовлювалася наявністю підвищення на північ від сучасного Річкового вокзалу, позначеного на місцевості сучасним розворотом тролейбуса на початку вул.Першотравневої і південно-східною ділянкою („2-ю чергою”) парку. Це підвищення тяжіло до масиву виходів граніту на місці сучасної скелі «Реєстр» і було утворене намивами р.Кагамлик, гирло якої за пізнього середньовіччя знаходилося за 1,2 км на північний схід. Підвищення займало прибережну частину надзаплавної тераси, висотою 4,5-5,5 м над рівнем Дніпра того часу. Воно було видовжене з північного заходу на південний схід на 0,8 км, при ширині (захід-схід) — 0,1-0,4 км. Саме цей останець піщаних кучугур лівого берега Кагамлика та виходи граніту над місцем давньої переправи і виявилися стимулюючим фактором до появи поблизу мису берега над руслом Дніпра поселень первісної доби. На сьогодні це незначне підвищення серед міської забудови відзначається ледь помітним підйомом місцевості в бік вул.Генерала Жадова і Свердлова, а також пагорбом висотою 0,5-1,8 м поряд із річковим вокзалом.

Тільки в районі перехрестя вул.Генерала Жадова і пров.Поштового відзначене невелике пониження на місці спорудження, ймовірно, у другій половині XVII ст., рову, на що вказують численні тріщини від просідання на багатьох спорудах, помітні із західного боку першої вулиці, пошкодження огорожі парку. Співставлення планів міста 1748 і 1787 рр., виявлення підйомних матеріалів на місцях проведення земляних робіт з прокладання водогону і телефонних кабелів, дозволило локалізувати райони поширення матеріалів XVII-XVIII ст., що в цілому співпали із

даними про межі фортеці плану 1748 р. Саме вони і надали можливість окреслити обриси колишніх укріплень другої половини XVII - першої половини XVIII ст. (рис.86:5). Таким чином, встановлені орієнтовні розміри ділянки, де залягають культурні нашарування другої третини XVII-XVIII ст. З півночі вона обмежується пров. Садовим, і пролягає в напрямку вул.Коцюбинського, а далі — на північному сході — прямує до перехрестя вул.Перемоги з вул.Ревенка. На сході — обмежена площею Перемоги і серединою Поштового провулку, включаючи будинок міськради. Далі, на півдні, пролягає через вул.Генерала Жадова практично до перехрестя Поштового пров. і вул. Логінова, через територію залізничної лікарні. На заході — обмежується міською Набережною. Укріплення Замку, розміром близько 90x170 м, вже не виділяється на тлі вирівняної поверхні Придніпровського парку. Воно позначене лише невеликим підвищенням в 0,2 м, відзначеним при мікронівелюванні на детальних картах, і знаходиться між головною та південною радіальними алеями пам'ятки садово-паркового мистецтва. Загальна орієнтація цього підвищення із північного сходу на південний захід відповідає місцезнаходженню на планах XVIII ст. найдавнішого укріплення — Замку. Попередні обрахунки площі фортеці наближаються до 15 га (350x470 м), Замку — понад 1,5 га (рис.86).

III. 3. Скеля «Реєстр»

Мисоподібний виступ лівого берега в центрі Кременчука утворився внаслідок огинання руслом Дніпра масиву виходів граніту. Здавна оголена південно-західна вершина цих виходів, у вигляді скелястого мису, була орієнтиром переправи, а також, ймовірно, місцем відправлення культурів племенами доби бронзи і раннього залізного віку. Масив скелі пізніше став обов'язковою деталлю планів міста, зокрема він зображений на кресленнику 1748 р.

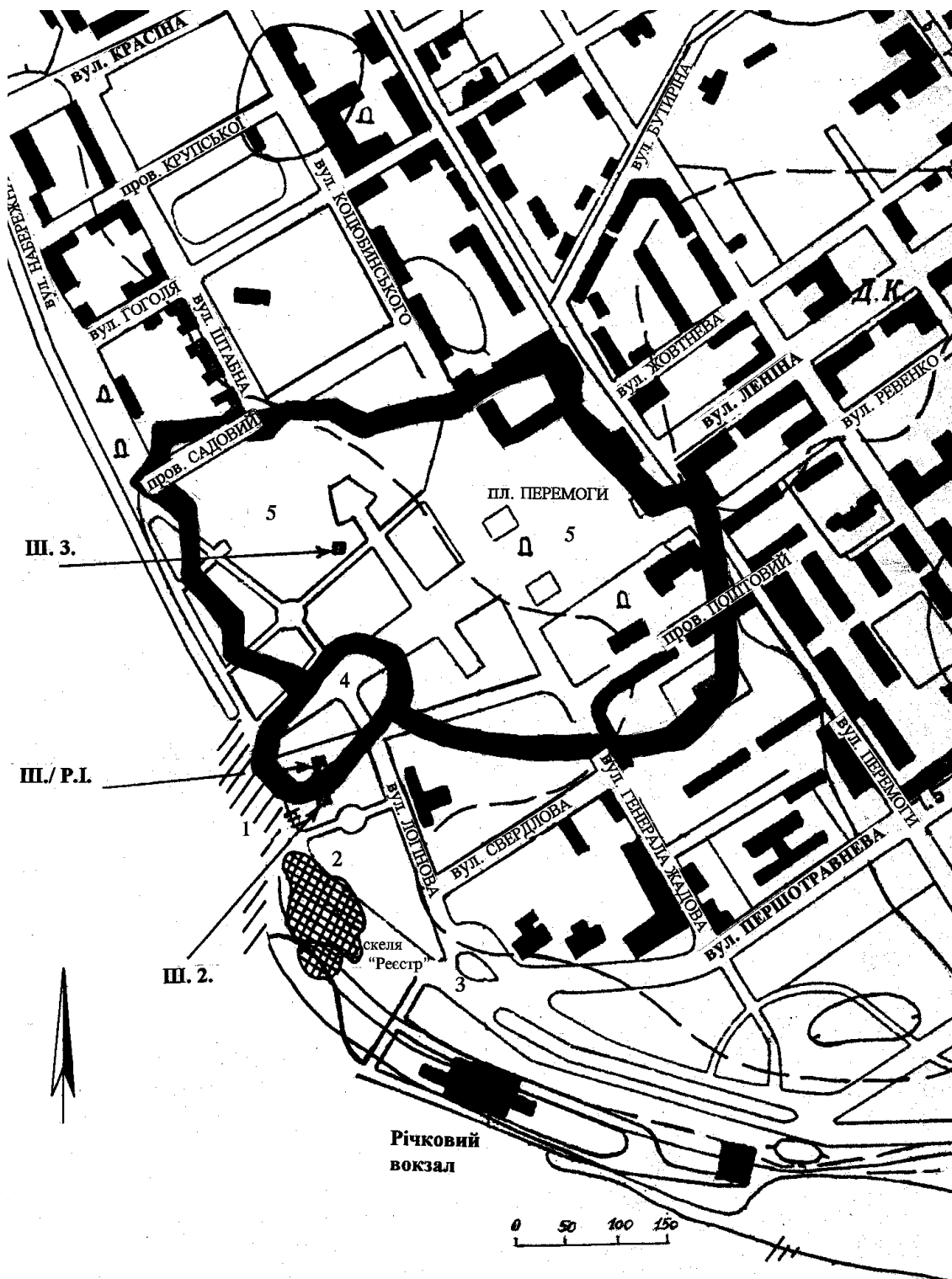

Рис. 86. Схема розташування Кременчуцької фортеці другої половини XVII - першої половини XVIII ст.
 1 — зона місцезнаходження кераміки епохи бронзи, XVII - початку XVIII ст.; 2 — виходи гранітів; 3 — піщане підвищення;
 4 — Замок; 5 — територія фортеці; ш./р. 1. — розкоп № 1; ш. 2 — шурф № 2; ш. 3 — шурф № 3.

Цей скелястий гранітний мис — пам'ятка геології місцевого значення, відомий як «Скеля «Реєстр», або «Репер», потрапив до численних описів об'єктів природи України та Полтавщини зокрема¹.

Максимальне підвищення скелясто-го масиву, що займає площу 0,8 га, на сьогодні розчищене від поверхневих нашарувань другої половини ХХ ст., здіймається над рівнем Дніпра на 2,2-2,7 м (рис.86). В його північній частині зберігся стелоподібний призматичний блок сірого граніту із позначенням рівнів особливо значних повеней, зокрема, катастрофічних 1787, 1789, 1820, 1842, 1845, 1877, 1888, 1895 і 1942 рр. Частина із цих позначок вже втрачена. Поряд знаходяться кілька написів ХІХ ст. Влітку 2003 р., при очищенні поверхні граніту від шлакових завалів і сміття, кременчужанином А.М.Бишенком виявлено чимало металевих речей кінця ХVІІІ — початку ХХ ст., серед яких залізни серп, човновий якір кінця ХVІІІ ст. тощо, які передані до Кременчуцького краєзнавчого музею. З-поміж знахідок виділяються й кілька сталевих видовженої форми зубил прямокутного перетину, масивне — вагою близько 0,5 кг і невелике — 0,3 кг, переданих археологам (рис.88:1-2). Ці знахідки засвідчують використання скелястого мису в якості каменоломні впродовж ХVІІ-ХVІІІ ст. Саме про це свідчать і кілька помічених серед тріщин граніту висвердлених отворів діаметром 10-12 см, призначених для закладання порохових зарядів, а також підпрямокутної форми котлован, розміром 15х40 м, глибиною 0,5-0,7 м, орієнтований у майже широтному напрямку, що займає підвищену частину скелі. Наявність трьох ступінчастих виступів на його вході зі сходу, шириною 0,6-0,8 м і висотою 0,3-0,4 м, може вказувати й на інше призначення заглибини, як основи пізньосередньовічної споруди. Про це свідчать і виявлені навкруги заглибини для встановлення тесаних плахопоров. Поряд з однією із таких заглибин виявлений уламок стрижня простого за-

лізного вудила з круглим бічним кільцем (рис.88:3), вірогідно, ХVІІ ст. Принаймні, подібні вудила входили до спорядження козацького бойового коня, знайденого на переправі неподалік поля Берестецької битви². За повідомленнями колекціонерів, на скелі та біля її підніжжя виявлені кілька польських і шведських монет — солідів та півторагрошовиків другої чверті ХVІІ ст., гданьський орт 1620-х рр., золотий голландський дукат³.

Вдвож західної частини масиву скелі, на міліні та в бік укріпленої гранітом Набережної, вся поверхня дна ріки всяяна безліччю уламків кераміки, скла, виробів з каменю і заліза, переважно кінця ХVІІІ-ХХ ст. На ділянці довжиною в 110-200 м зібрана виразна колекція гончарного посуду ХVІІ-ХVІІІ ст., кілька фрагментів стінок та вінець ліпних горщиків доби пізньої бронзи із домішками блискіток слюди і подрібненої жорстви у тісті (рис.90:3,6).

Кераміка ХVІІ ст. представлена уламками вінця, стінок і денця сіроглиняних димлених кружальних горщиків, фрагментами мисок із добре заглаженою до лискування поверхнею світлосірого кольору (рис.87:1-4,7,9-10,11). Вінця горщиків вертикальні, дещо профільовані і трохи відігнуті у зовнішній бік, мають орнаментацию у вигляді горизонтальних прокреслених ліній (рис.87:2-4); плічка таких посудин прикрашає ряд штампованого візерунка з ромбічними і прямокутними деталями (рис.87:1). Вінце невеликої мисочки, з відтягнутим назовні краєм, модельоване не тільки прокресленим профільованням, а й прикрашене хвилястими зашипами (рис.87:7). Криси полумисків дещо потовщені (рис.87:9,11). Знахідки другої половини ХVІІ ст. репрезентовані нижньою частиною невеликого глека (рис.87:10), а також шматком сіроглиняного полумиска, розписаного коричневими і рудувато-червоними ангобами. З елементів візерунка на крисах позначена квітка лілеї на стеблі та інша, передана, дугоподібними смугами. Ритмічний квітковий ряд на крисах переривається підтрикутними радіальними смугами стилізованого листа (рис.87:15).

Кераміку початку ХVІІІ ст. представляють кілька уламків нижчих, дещо відігнутих і масивніших вінця горщиків, часом із дрібним рифленням по зрізу, димлених покривців, зі смугами орнаменту, нанесеного ангобами, а також фрагменти кількох червоноглиняних, циліндричної форми, видовжених рибальських грузил до сіток (рис.87:5-6,8,14). До цієї ж доби належить частина мілкої тарілки з вузькими крисами, вкритої щільною поливою зеленого кольору, напевне, київського виробництва (рис.87:12). Вирізня-

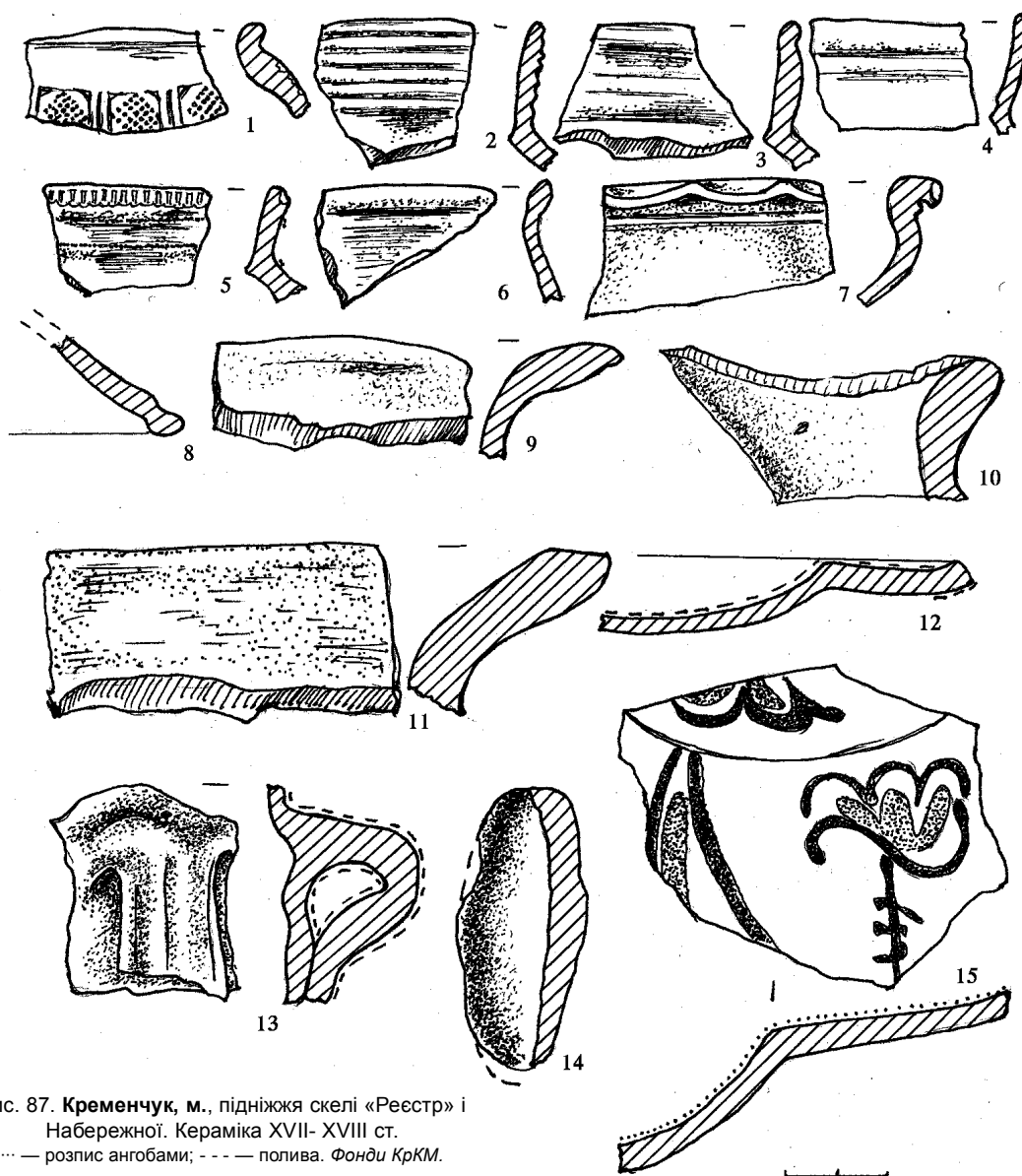

Рис. 87. Кременчук, м., підніжжя скелі «Реєстр» і Набережної. Кераміка XVII- XVIII ст.
 ... — розпис ангобами; - - - — полива. Фонди КрКМ.

ється фрагмент кружальної червоноглиняної посудини із ручкою-вушком та поливою яскраво-зеленого кольору, вірогідно, турецького походження (рис.87:13).

Отже, ділянка зі скелею «Реєстр» є однією з найбільш важливих складових історичного ареалу Кременчука, геологічною пам'яткою, поряд із якою виникали перші поселення людини в історичному центрі міста. Скелястий масив, що на сьогодні ще повністю не очищений від нашарувань ХХ ст., зберігає унікальні,

задокументовані написами, свідчення про стихійні лиха, а також сліди використання гранітного підвищення над рікою в якості основи однієї із давніх споруд.

III. 4. Поселення доби пізньої бронзи. Шурф № 2

Південно-західна та центральна частина підвищення лівого берега у Придніпровському парку, від пров. Садового на півночі до підніжжя скелі «Реєстр» на півдні, з боку Дніпра була зайнята у

бронзовому віці поселенням носіїв сабатинівської культури. Орієнтовна площа такого селища мала складати близько 9 га (200x450 м), а його основна частина знаходилася на місці південно-східної ділянки („2-ї черги”) парку і навколо скелястого мису. Перші знахідки кераміки на березі Дніпра засвідчували існування поряд поселення, а перевірити його наявність мав шурф № 2, розміром 3,5x3,8 м (понад 13 кв. м), закладений за 60 м від берега ріки, неподалік підніжжя укріплень Замку.

У шурфі виявлена наступна стратиграфічна ситуація. Під шаром чорноземного дерну, потужністю 0,2-0,3 м, місцями з рештками цегляної вимостки доріжок, залягав товстий прошарок наведеного чорнозему (0,15-0,40 м), колір якого світлішав у північно-східному кутку шурфа (рис.89). На глибині 0,55-0,85 м від денної поверхні відзначений супіщано-чорноземний культурний шар доби бронзи, потужністю 0,15-0,40 м, що містив фрагменти подрібненого ліпного посуду, кістки великої рогатої худоби, вівці, окремі вуглини та фрагменти обмазки. У поверхневій його частині трапилося кілька незначних уламків кружального посуду давньоруського часу. З рівня 0,80-0,85 м залягав похований сіро-коричневий давній чорнозем — ґрунт поверхні піщаних кучугур, що містив зверху також дрібні уламки ліпного посуду, шматочки випаленої глини і кістки коня. Його товщина не перевищувала 0,3-0,4 м. Похований ґрунт підстилався тонким прошарком світлого піску, із суглинковими включеннями, що з глибини 1,35-1,40 м переходив у світложовтий пісок-материк (рис.89).

Східна половина шурфу відкрила рештки забудови садиби, що включала: залишки котловану заглибленого у пісок житла зі входом (ями №№ 1-2), господарської ями (яма № 3) та наземного вогнища.

Житло (яма № 1) досліджене, напевне, на третину. Котлован скруглено-підпрямокутної форми, довжиною понад 3,0 м, розчищений на 0,8-0,9 м у широтному напрямку. Глибина котловану від рівня впуску досягала 0,8-0,9 м; стінки були трохи розширені догори, дно — вирівняне. Житло орієнтоване за віссю північний захід — південний схід. У світлому сіро-коричневому піщаному заповненні виявлені окремі вуглини, кістки тварин та подрібнені уламки ліпного посуду, перекриті лінзою білого піску. На дні розчищена невелика стовпова ямка, заповнена вуглиною (рис.89).

До південно-західної стінки котловану прилягала напівовальна, за формою, *яма № 2* від входу, розміром 0,95x1,20 м та глибиною близь-

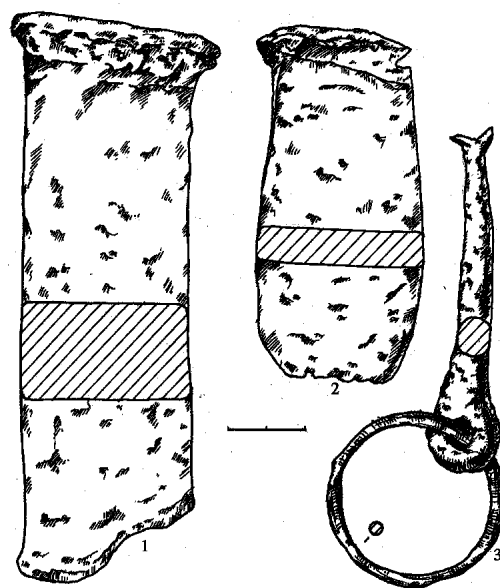

Рис. 88. Кременчук, м., скеля «Реєстр». Вироби із заліза XVII-XVIII ст. Фонди КрКМ.

ко 0,8 м від рівня давнього горизонту (рис.89). Її заповнення та вміст були аналогічними попередній.

Яма № 3 розміщувалася в меридіональному напрямку посеред шурфу, мала овально-видовжену форму, подібні до попередніх ям стінки і рівне дно (рис.89). Її розміри становили 1,1x2,3 м, глибина від рівня впуску — 0,9 м. Аналогічне заповнення містило кілька дрібних фрагментів ліпного посуду і вуглин.

Вогнище № 1 знаходилося північніше від господарської ями, у вигляді плями з прокаленого піску, перекритого тонким шаром вуглинок, що залягала на рівні похованого ґрунту. Її товщина — 3,5 см. Імовірний діаметр круглого у плані вогнища — 0,5 м (рис. 89). Воно досліджене лише на третину.

Знахідки із об'єктів та культурного шару поселення доби пізнього бронзового віку нечисленні. Крім дрібних кружальних давньоруських черепків, вони представлені лише двома десятками уламків здебільшого стінок ліпних посудин, з щільним тістом чорно-сірого кольору, домішками блискіток слюди і подрібненого граніту, шерехатою чи заглаженою поверхнею (рис.90). Серед фрагментів — два денця, одне з яких із невеличким утором (рис.90:8,9). Є також

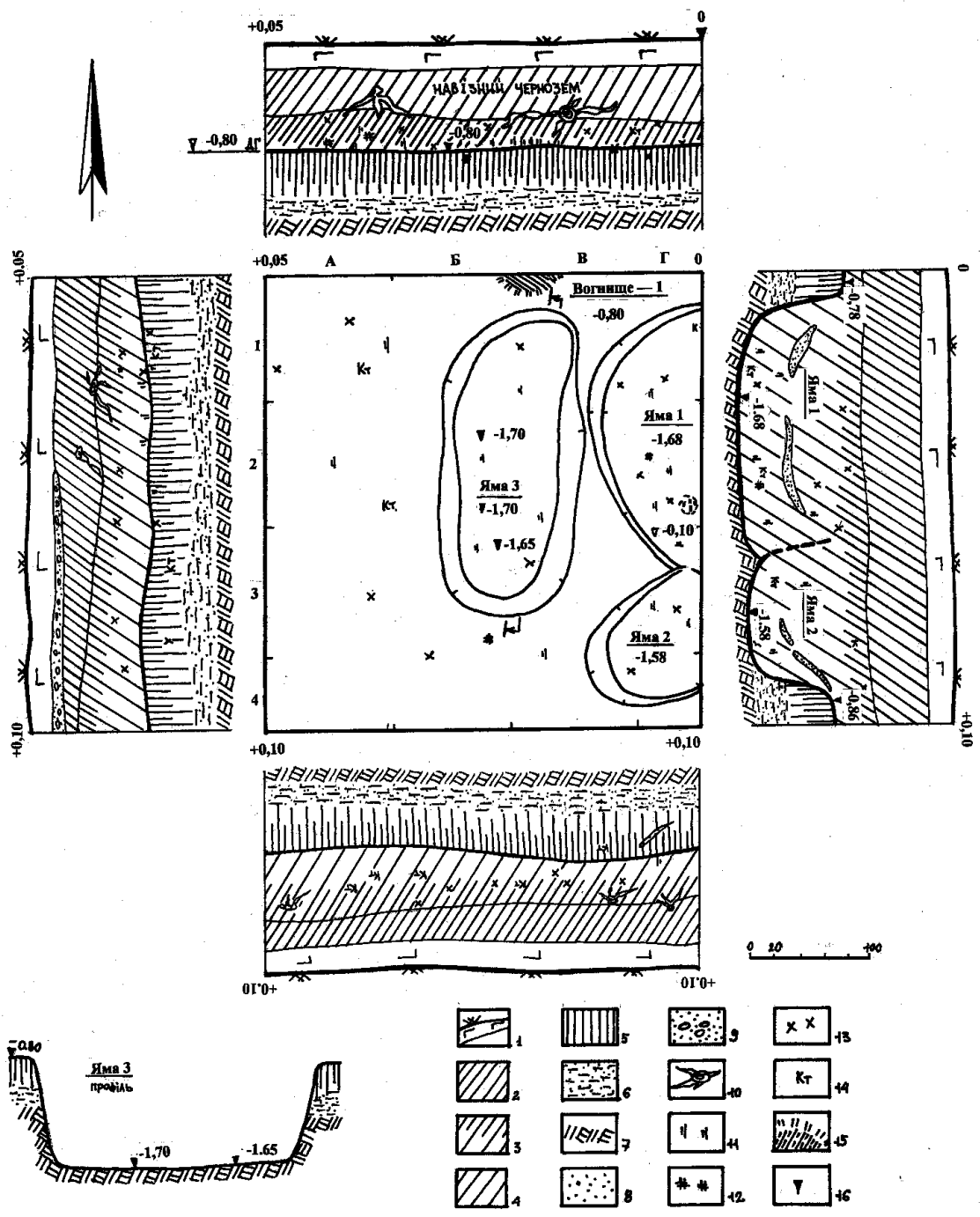

Рис. 89. Кременчук, м., Придніпровський парк. План і профілі стінок шурфу № 2.
 Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — чорнозем; 3-4 — темні супіски зі вмістом чорнозему; 5 — похований ґрунт; 6 — пісок із суглинком; 7 — материк; 8 — пісок; 9 — цегляно-піщана вимостка; 10 — коріння дерев; 11 — вуглини; 12 — фрагменти обпалки і печини; 13 — уламки кераміки; 14 — кістки тварин; 15 — вогнище; 16 — заміри глибин від репера.

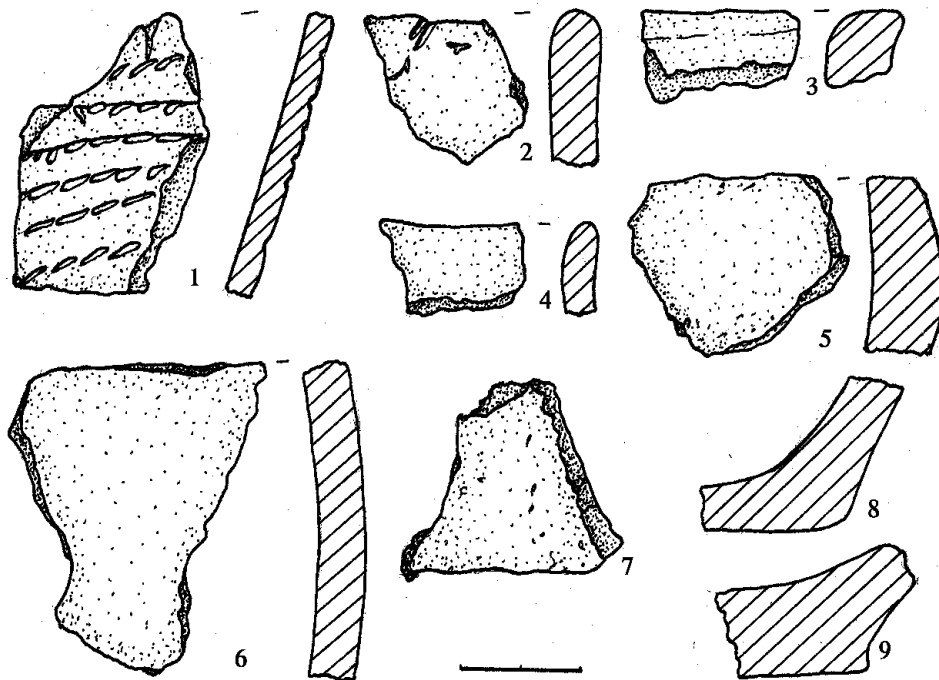

Рис. 90. Кременчук, м., Придніпровський парк. Уламки кераміки доби неоліту і бронзи. Шурф № 2 (1, 5-9), розкоп № 1 (2, 4), підніжжя скелі «Реєстр» (3). Фонди КрКМ.

єдиний уламок передденної частини неолітичної киево-черкаської посудини, орнаментованої скошеними рядами відступаючих відбитків плискої лопаточки-штампу (рис.90:1). В тісті фрагмента, крім слідів перепалених рослинних домішок, помітні включення подрібненого кривавика.

Враховуючи знахідки з розмиву берега, перевідкладені уламки вінець ліпних горщиків із розкопу № 1, керамічний комплекс доби бронзи цієї ділянки поселення належить до розповсюджених форм банкоподібних, реберчастих та округлобоких горщиків сабатинівської культури⁴.

До речі, значна частина носіїв сабатинівської культури узбережжя Дніпра засновувала власні поселення саме поряд із переправами. Вірогідно, і Кременчуцьке серед них виникло у XV ст. до н.е. завдяки існуванню неподалік останньої.

III.5. Давньоруське поселення і культурні нашарування Замку XVII - поч. XVIII ст. Розкоп № 1

Закладений у південній частині майданчика Замку розкоп № 1, розміром 2,8х6,0 м (16,8 кв. м), виявив стратиграфію нашарувань цитаделі міської фортеці (рис.86: ш/р.1).

Під дерном, товщиною 0,2-0,3 м, тут залягав потужний шар навезеного чорнозему, потужністю близько 0,6 м (рис.91). Їх перерізали ями другої половини XX ст. Нижче, з рівня 0,75-0,80 м від поверхні, відзначений піщаний прошарок намитого білого піску, залишений однією із повеней першої половини XX ст. Під ним лежали два-три шари щільних піщаних намивів від повеней XIX ст., в яких виявлені поодинокі уламки посуду, скла, залізні цвяхи і вогнетривка пічна цегла (рис.94:1-2,6-7). Загальна товщина цих нашарувань не перевищувала 0,25 м. Всі ці тонкі, перемежовані чорноземними домішками, прошарки підстилися на глибині 0,95-1,00 м щільним шаром вимостки подвір'я житлового

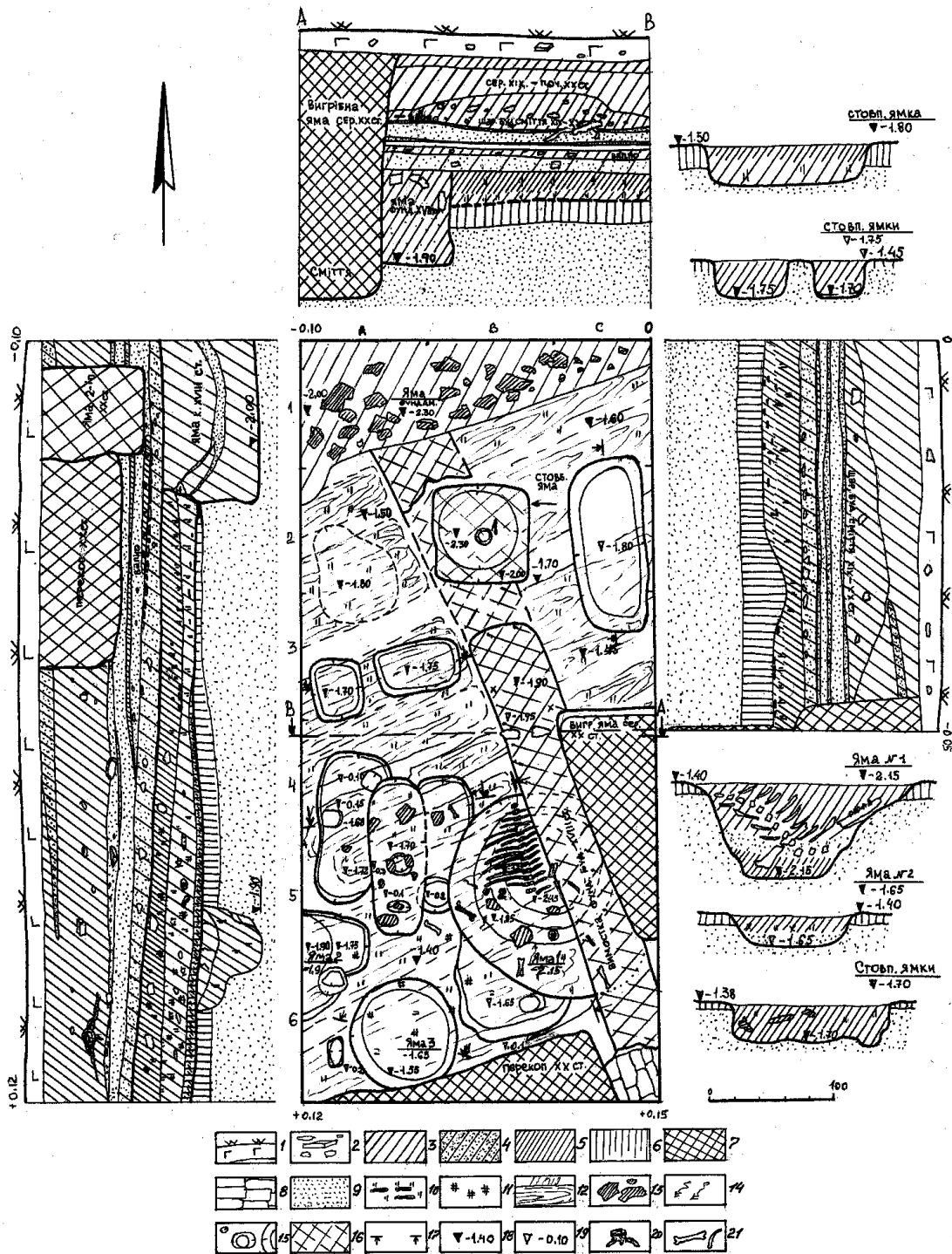

Рис.91. Кременчук, м., Придніпровський парк. План і профілі стінок розкопу № 1, перетини ям та стовпових ямок.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — бита цегла; 3 — чорнозем і супісок чорного кольору; 4 — супісок сірого та сіро-чорного кольору; 5 — попелястий супісок; 6 — похований ґрунт; 7 — перекопи; 8 — цегляні фундаменти; 9 — пісок; 10 — обгоріле дерево; 11 — шматки печини та обмазки; 12 — рештки згорілих дощок і плах; 13 — уламки граніту; 14 — затьоки; 15 — стовпові ямки; 16 — забутовка фундаментів; 17 — покажчики перетинів; 18 — заміри глибин від репера (0); 19 — заміри глибин від рівня поверхонь; 20 — корені дерев; 21 — кістки тварин.

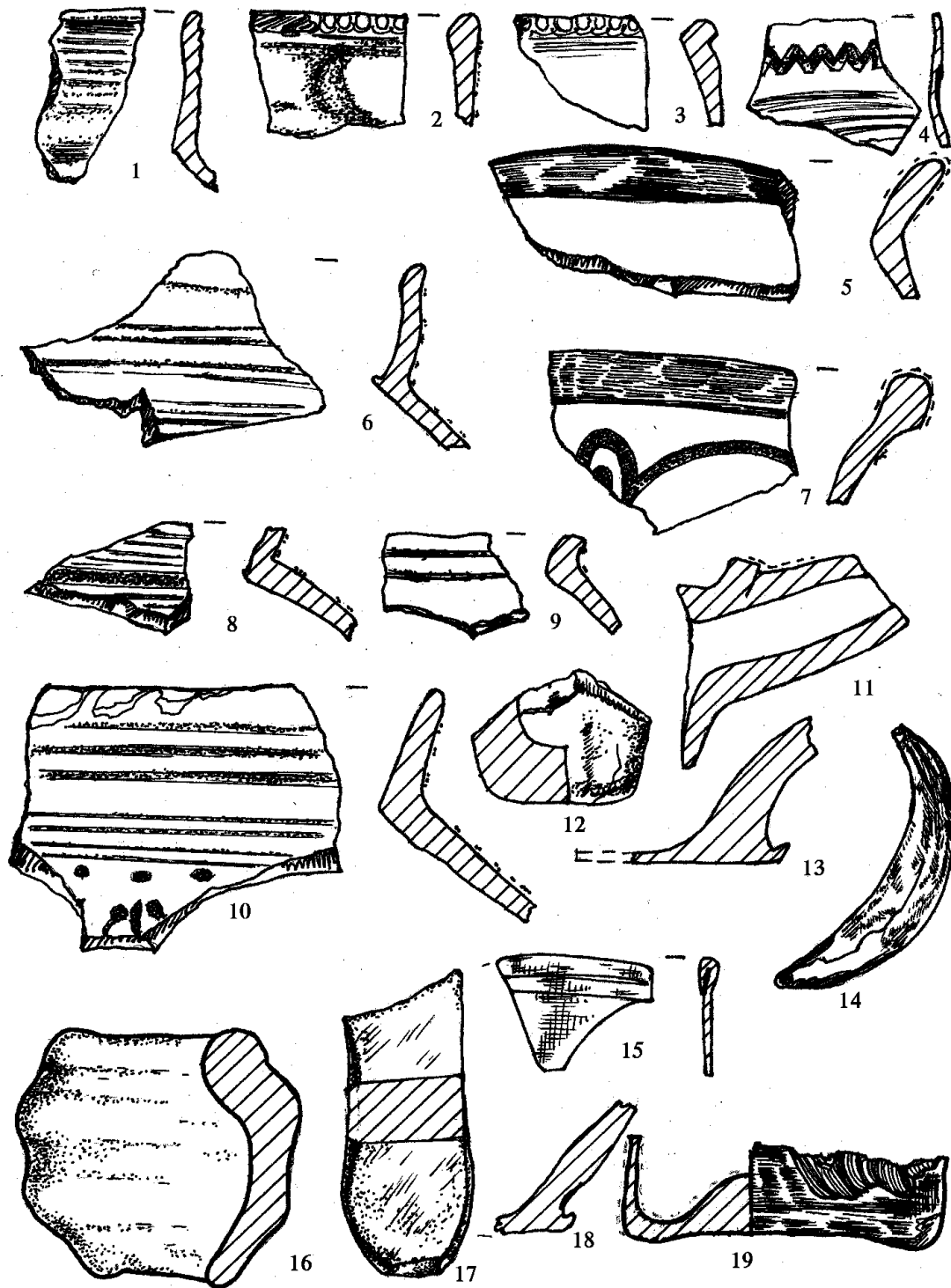

Рис.92. Кременчук, м., Придніпровський парк. Розкоп № 1.
 Знахідки XVII-XVIII ст. Кераміка (1-13, 16, 18), ікло (14), скло (15, 19), камінь (17).
 Фонди КрКМ.

будинку першої половини XIX ст., простеженого в широтно орієнтованих стінках розкопу. Вимостка, окрім ущільненого і втрамбованого піску, включала темні супіщані домішки, бити цеглу, фрагменти кружального посуду ряду гончарських центрів Середнього Подніпров'я, серед яких можна було виділити кераміку Опішні, Комишні і Хомутця на Полтавщині, фрагменти горщиків з Черкащини та Канівщини, уламки межигірського фаянсу і фарфору заводу Миклашевського. Цей шар вимостки, товщиною 0,2 м, нівелював заповнення нижньої частини котловану фундаменту споруди другої чверті XVIII ст., від якої у північній частині розкопу залишилася траншея із забутовою цегляно-чорноземною сумішшю та камінням місцевого походження. Глибина траншеї досягла в материковому піску рівня — 2,30 м, а її ширина — не перевищувала 1,0 м. В ній лежало чимало уламків сіро-рожевого граніту аморфної форми, з розмірами не більше 0,2x0,3x0,5 м (рис.91). Нижче прошарку вимостки, з глибини — 1,15 м, розкоп із північного заходу на південний схід перетинала смуга забутованого фундаменту внутрішньої стіни вказаної споруди, протяжністю 5,5 м, у південно-східному кутку розкопу перекрита рештками ще однієї стіни вже цегляного будинку (рис.91). Ширина решток цієї щільно втрамбованої смуги пекопу становила 0,5-0,6 м.

У центрі розкопу, з північного боку, фундамент перерізала квадратної форми стовпова яма, розміром 0,9-1,0 м, доведена до глибини 2,3 м від рівня поверхні. На її дні виявлений розвал бляшаної залізної банки циліндричної форми, з випуклим тубубом, вірогідно, другої половини XIX ст. (рис.93).

Вірогідно, довга споруда барачного типу була знищена пожежею у середині XVIII ст., про що свідчили рештки згорілих широких дощок і товстих плах настилу підлоги. Остання залягала на рівні — 1,40-1,45 м від денної поверхні. Дощки мали ширину 0,3-0,6 м, товщину — не менше 0,06-0,10 м і були викладені у напрямку південний захід — північний схід, куди також і була зорієнтована споруда. Цей напрямок співпадає із вісьовим орієнтуванням валів та майданчика Замку, що дозволяє припустити складський характер решток виявленої будівлі. Зауважимо, що просілі й перегорілі дошки та лаги лежали на горбкуватому дні котловану, доведеного до рівнів 1,4-1,6 м від репера (0).

Над перегорілим шаром дерева, що на 0,05-0,15 м застилав дно котловану, лежало два відмінні, за консистенцією і кольором, тонкі шари чорноземно-попелястого — чорного і сіро-чорного — супіщаного заповнення, товщиною 0,2-

0,3 та 0,2-0,4 м. Їх можна розглядати як прошарки, що виникли в ході закидання згарища.

Верхній шар складався із переважаючого чорного кольору чорнозему, у складі якого була бита цегла, печина, вуглини, уламки давньоруського кружального посуду та обмазки, кістки тварин, і, разом із тим, кераміка другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. (рис.92; 95). Складалося враження, що культурний шар із сусідньої південної частини валу Замку був нашвидкоруч використаний для закидання місця згарища. У південно-західній частині розкопу, на рівнях 1,05-1,20 м, залягала ціла пляма залишків розвалу давньоруської печі, товщиною 0,2 м, і численні, дуже подрібненні, уламки стінок давньоруських кружальних горщиків.

Нижній, більш потужний, шар супіщано-чорноземного заповнення виявився поверхневими залишками знищеної пожежею споруди, де також було чимало знахідок переважно доби Гетьманщини: битого пляшкового скла, кілька фрагментів гутних віконниць, численні скоби і цвяхи від влаштування настилу підлоги.

Таким чином, під час дослідження решток цієї споруди був встановлений факт існування на місці Замку *давньоруського поселення*, ймовірно, навіть городища, місцезнаходження якого локалізується на південь від розкопу, а також існування тут же в епоху пізньої бронзи поселення, поодинокі фрагменти кераміки з якого траплялися у перевідкладеному стані (рис.90:2,4).

Під рештками згорілої підлоги споруди другої чверті XVIII ст., у тонкому шарі залишків похованого сіро-жовтого супіску та материкового піску, виявлені плями темного кольору заповнення кількох об'єктів. Це три господарські ями (№№ 1-3), а також заглибини 8-ми стовпових ям, на дні яких, у свою чергу, відзначені ще менші ямки від більш давніх чи пізніших стовпів (рис.91). Наведемо опис цих об'єктів.

Господарська яма № 1 знаходилася у південно-східній частині розкопу, була перерізана і наполовину знищена фундаментом стіни споруди та вигрібною ямою XX ст. (рис. 91). Мала круглу у плані форму, похилі уступчасті піщані стінки, заглибину циліндричної форми у північній частині. Зовнішній діаметр ями — 1,70 м, внутрішній — 0,80 м (рис.91). Яма впушена з

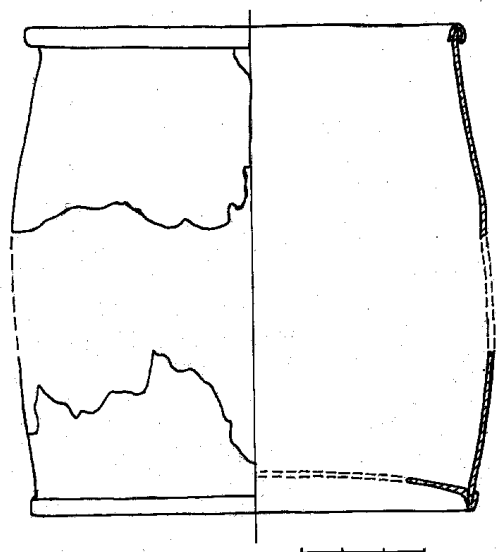

Рис.93. Кременчук, м., Придніпровський парк.
Розкоп № 1. Бляшана банка XIX ст. Залізо.
Фонди КрКМ.

рівня давнього горизонту (-1,40м) і досягала глибини — 0,75 м, тобто, -2,15 м від рівня денної поверхні. У чорному супіщаному заповненні виявлені шматки граніту різної форми, вуглини, затьоки від зливання рідини, а також кістки частини туші коня. Керамічні матеріали датують влаштування ями добою Руїни — останньою третиною XVII ст. Яма може розглядатися як сміттєва, пов'язана із життєдіяльністю гарнізону фортеці.

Яма № 2 виявлена на рівні 1,40 м у південно-західному кутку розкопу. Це рештки круглої в плані, невеликої господарської ями доби бронзи, заповненої щільним сіро-чорним супіском з вугликами посередині та дрібними уламками стінок ліпного посуду. Зовнішній діаметр — 0,9 м, стінки дещо звужені до дна, діаметром 0,75 м. Простежена на глибину 0,15 м, або -1,65 м від репера (рис.91).

Яма № 3 знаходилася край південно-західного кута розкопу і досліджувалася лише наполовину. Виявлена з рівня похованого ґрунту до глибини -1,90 м від репера. Діаметр — 0,85 м. Мала заглиблену частину та сліди невеликої стовпової ямки з південного сходу, глибиною 0,2 і діаметром 0,15-0,20 м (рис.91). Вірогідно, є рештками ями під масивний стовп якоїсь внутріш-

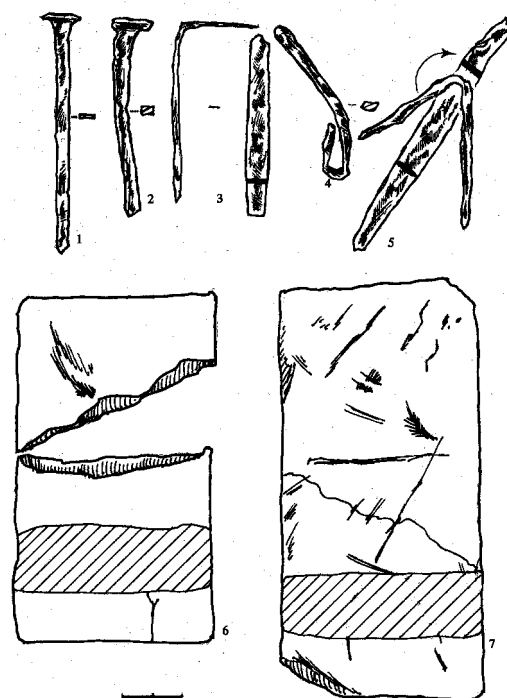

Рис.94. Кременчук, м., Придніпровський парк.
Розкоп № 1. Знахідки XVIII-XIX ст. Залізо (1-5), кераміка (6-7).
Фонди КрКМ.

ньої фортечної споруди. Темне супіщане заповнення містило кілька уламків кружального посуду другої половини XVII ст.

Стовпові ями. Вісім ям, згрупованих вздовж західної стінки розкопу, часом по дві-три разом. Ці незначні заглибини у піску позначають місця встановлення масивних стовпів. Ями мають підпрямокутну, зі скругленими кутами, форму та розміри від 0,4x0,5 до 0,55x1,35 м, глибину від рівня виявлення — 0,10-0,30 м. Заповнення однорідне — чорно-сірого кольору, супіщане, знахідки представлені винятково уламками кераміки другої половини XVII — початку XVIII ст., шматочками гутного скла, рибальським грузилом (рис.92:16). Серед їх вмісту трапляються плитчасті невеликі шматки граніту, вірогідно, перекористані для вимостки стовпів залишки житлобудівництва епохи пізньої бронзи.

Крім зазначених, на дні більших стовпових ям і поряд з ними, виявлені сім менших *стовпових ямок* підквадратної та круглої у плані форми, розміром від 0,15x0,20 до 0,35x0,40 м, глибиною 0,20-0,30 м (рис.91).

Група стовпових ям та ямок у південно-західній частині розкопу позначає місце спорудження дерев'яної конструкції будівлі козацької доби.

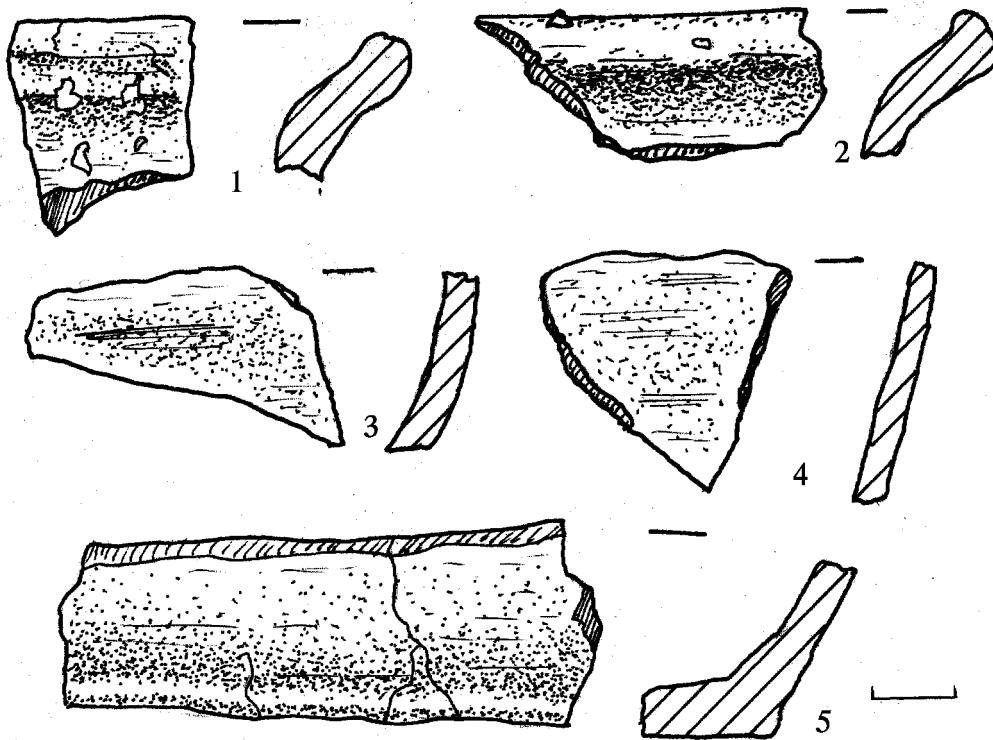

Рис.95. Кременчук, м., Придніпровський парк. Розкоп № 1.
Фрагменти давньоруського кружального посуду XII ст. Фонди КрКМ.

Знахідки. Виявлені у розкопі матеріали розподіляються на чотири культурно-хронологічні комплекси: епохи пізньої бронзи — *сабатинівської культури*, *давньоруського часу* — XII ст., *козацької доби* — *другої половини XVII ст.* та *першої половини XVIII ст.* Крім того, у поверхневих нашаруваннях виявлені поодинокі фрагменти посуду XIX ст., цвяхи, уламки пічної вогнетривкої цегли тощо. З поодиноких перевідкладених знахідок необхідно назвати кілька дрібних фрагментів античних та ранньосередньовічних амфор.

Кераміка сабатинівської культури представлена винятково дрібними фрагментами стінок і кількома уламками вінець ліпних горщиків (рис.90:2-4), що описані вище. Знахідки тяжіли до шару похованого ґрунту чи були виявлені у заповненні ями № 2. З огляду на те, що культурні нашарування доби пізнього бронзового віку знищені перекопами козацького часу, можна констатувати погану збереженість не тільки об'єктів, а й безпосередньо знахідок, неодноразово перевідкладених при будівництві укріплень.

Матеріали давньоруського часу представлені подрібненими уламками посуду, які також знаходилися у перевідкладеному стані. Серед керамічного комплексу вирізняються вінця давньо-

руських кружальних горщиків з валикоподібним потовщенням по краю та чітко вираженим канелюром, доби феодальної роздробленості Київської Русі (рис.95:1-2). Є також кілька кружальних стінок (рис.95:3-4) та уламок денця, із незначним утором (рис.95:5). Гончарне тісто давньоруських знахідок старанно вимішане і має невеликі за розмірами домішки товченого граніту, що є взагалі характерним для маси гончарного тіста Кременчуцького мікрорегіону.

Вірогідно, до давньоруської доби також належить й уламок нижньої частини сіроглиняної, конічної форми, невеликої ливарної лячки, з діаметром денця 3,0 см (рис.92:12).

Принагідно, варто згадати й ще про одне давньоруське селище, розташоване поблизу історичного центру Кременчука, на о-ві Шаломай (Шеломай) (рис.28:58). Його сліди виявлені у північно-східній частині цього давнього дніпровського острова із давньоруською назвою, на підвищенні поряд зі старим гранітним кар'єром. Звідти походить кілька виразних знахідок киеворуського часу XII – XIII ст., уламки кружального посуду, що перебувають у приватній колекції.

Знахідки другої половини XVII ст. представлені доброю кількістю вінця переважно димлених

горщиків, з трохи відведеними назовні, горизонтально канельованими і вкритими прокресленими лініями, вінцями, а часом рифленням по їх зрізу (рис.92:1-3), димленими покрішками зі смужкою зигзагу (рис.92:4). Кераміку кінця XVII - початку XVIII ст. репрезентують уламки вінець горщиків і мисок, обведених поливою зеленого кольору, інколи розписаних червоно-коричневими ангобами (рис.92:5,7). Переважна більшість таких знахідок походить із перевідкладеного заповнення котловану частково дослідженої споруди, а також з господарської ями № 1 і стовпових ямок, інколи — вони траплялися й у забутовці фундаментів. В заповненні споруди виявлені кілька уламків світлозелених віконниць круглої форми, із загнутим у внутрішній бік краєм (рис.92:15).

Більш виразна добірка матеріалів належить до другої половини XVIII ст. Знахідки виявлені як у заповненні котловану споруди, так і в шарі вимостки подвір'я. Це зразки дещо відхилених вертикальних, іноді злегка профільованих вінець горщиків, вкритих горизонтальними смугами червоного і рудувато-червоного ангобу. Плічка таких посудин прикрашені крапчастим і пальчастим візерунком, нанесеним аналогічними ангобами (рис.92:6-10). Денця горщиків мають низький профільований утор (рис.92:13,18). Серед кераміки є ручка риночки-засмажки з трубчастою ручкою, вкрита яскравозеленою поливою (рис.92:11). Доповнюють предметний ряд знахідок з майданчика Замку кружальний сіроглиняний вазок-грузило до рибальської сітки (рис.92:16), сланцевий точильний брусок та фрагмент денця темнозеленої скляної гутної пляшки (рис.92:17,19). Варто також назвати й пластинчасті залізні скоби, що використовувалися для закріплення дошок підлоги, дротяну дужку до відра й перегнутий залізний черешковий ніж із двосічним лезом (рис.94:3-5).

Таким чином, виявлена у розкопі № 1 споруда, вірогідніше за все, була рештками одного з відомих „провіантських магазинів”⁵⁵ — складу військового майна та провіанту розквартированих у Кременчуці військових частин російської армії у переддень чи під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Складове приміщення загинуло внаслідок пожежі близько середини XVIII ст., а в ході гасіння цієї пожежі використовувався ґрунт валу, до масиву якого потрапили переміщені із давньої поверхні залишки житла давньо-

руського поселення. Пізніше, з кінця XVIII ст., територія Замку потрапляє під житлову забудову міста.

Отже, невеликі дослідження, проведені на території Замку, засвідчили існування на його місці не тільки фортечної забудови XVII ст., спорудження поряд церков, для яких використовувалися гутні скляні віконниці, а й існування за п'ять віків до того на цьому місці давньоруського поселення. З огляду на стійкі традиції оборонного зодчества доби пізнього українського середньовіччя, існує ймовірність наявності укріплень на такому поселенні, тобто, спорудження городища біля переправи у XII ст. давньоруським населенням. Це могло бути початковим етапом освоєння сучасних міських теренів. Остаточну відповідь на більшість із піднятих питань можуть дати лише наступні стаціонарні археологічні дослідження в історичному центрі Кременчука.

III.6. Міські нашарування XVIII ст. Шурф № 3

Шурф №3, закладений в районі міської площі XVIII ст., поблизу від решток, виявленого при прокладанні водогону, цвинтаря Успенської церкви, мав розміри 1,80x2,50 м. Він призначався для визначення потужності та характеру залягання культурних нашарувань пізньосередньовічної доби. В шурфі виявлено три об'єкти — ями доби бронзи та XVIII ст., а також отримане підтвердження збереження залишків життєдіяльності міста у XVIII-XIX ст.

Стратиграфія, відзначена при його закладенні, була подібною до виявленої у розкопі №1. Під шаром дерну і навезеного чорнозему, на глибині 0,5 м, залягав культурний шар губернського центру останньої чверті XVIII ст. та повітового міста XIX ст. У прошарку потужністю 0,3-0,4 м, що складався із будівельних решток, чорнозему і піску, траплялися численні уламки битої цегли, кахлів XIX ст., фрагменти характерно для цієї епохи посуду. Все це підстиалося тонким (0,15-0,20 м) шаром намитого білого піску,

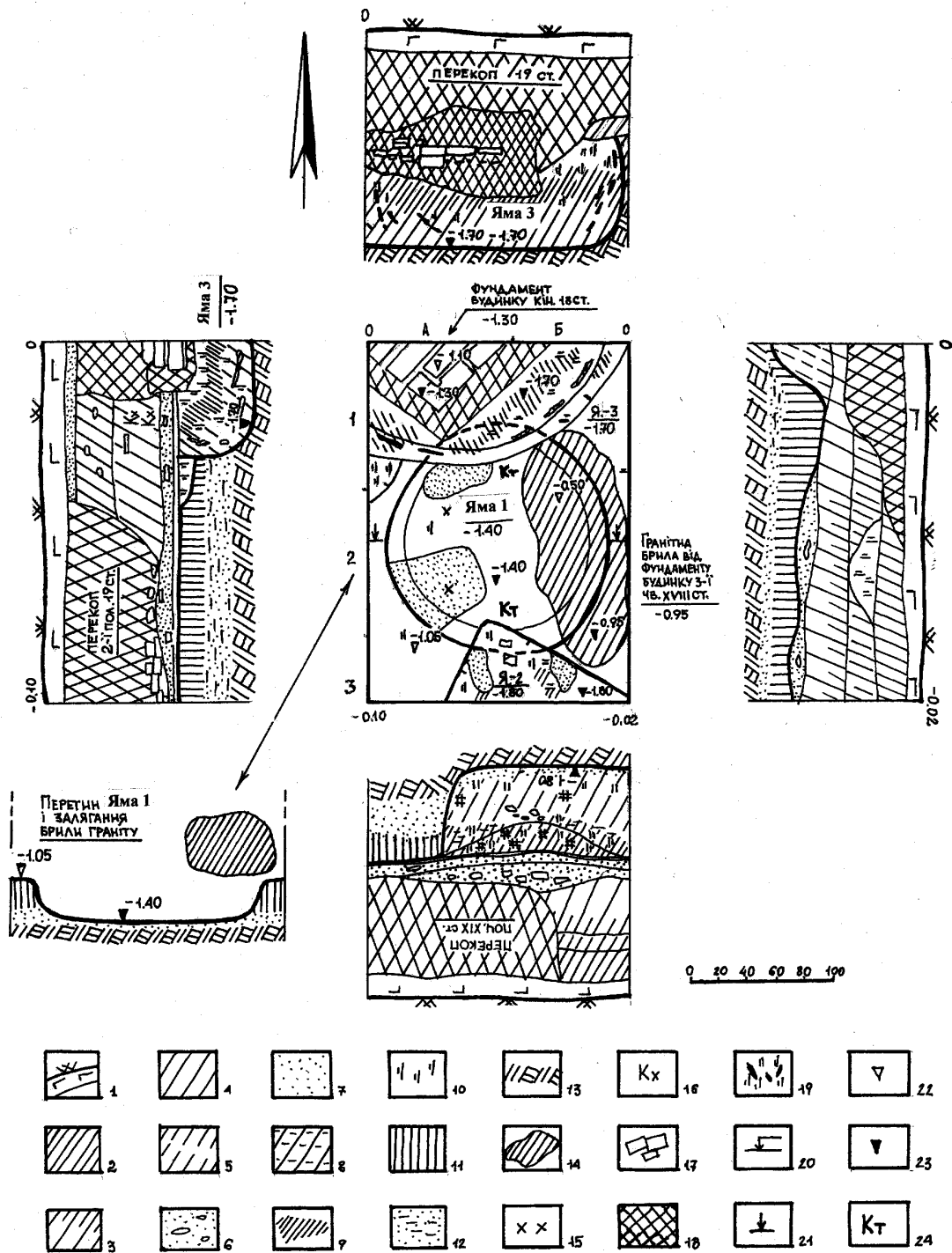

Рис.96. Кременчук, м., Придніпровський парк. План і профілі стінок шурфу № 3.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — чорноземний культурний шар; 3 — супісок сіро-чорного кольору; 4 — супісок сіро-коричневого кольору; 5 — попялястий супісок; 6 — будівельні рештки; 7 — пісок; 8 — чорноземно-суглинкова суміш; 9 — попіль; 10 — вуглини; 11 — похований ґрунт; 12 — суглинково-піщаний шар; 13 — материк; 14 — уламки граніту; 15 — фрагменти кераміки; 16 — уламки кахлів; 17 — цегла; 18 — перекопи; 19 — горіле дерево та вуглини; 20-21 — покажчики перетинів; 22 — заміри глибин від поверхонь; 23 — заміри глибин від репера (0); 24 — кістки тварин.

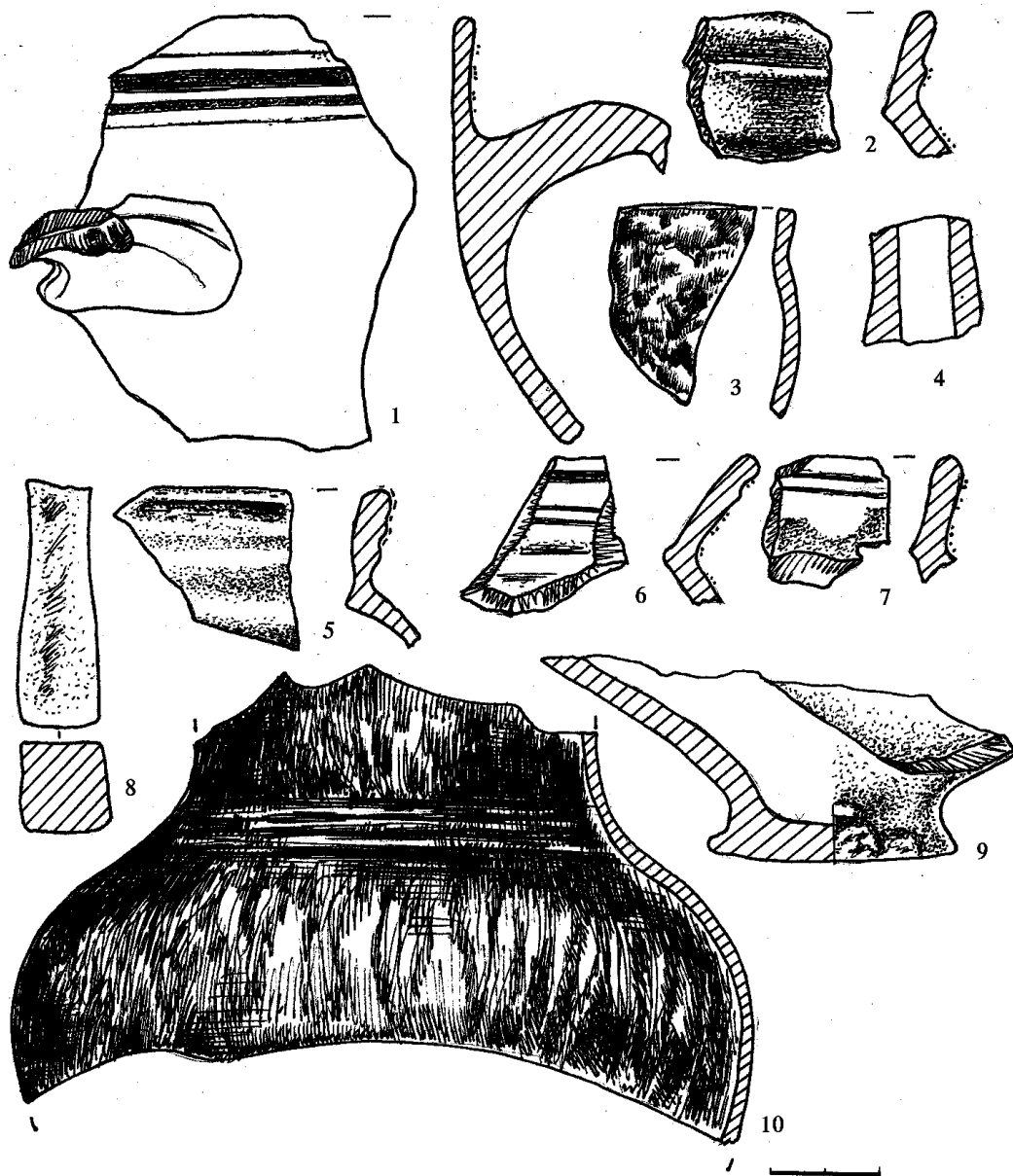

Рис.97. Кременчук, м., Придніпровський парк. Шурф № 3.
Знахідки XVIII ст. Кераміка (1-2,5-7,9-10), скло (3-4), камінь (8). Фонди КрКМ.

що лежав до рівня - 0,9 м. Поверхневі нашарування перерізали перекопи фундаментів будинків XIX ст., а в східній частині шурфу — виявлена видовжена брила граніту, розміром 0,4x0,6x1,65 м, імовірно, від фундаментів старої дерев'яної Успенської церкви.

Під піщаним шаром залягав тонкий прошарок поверхні площі (до 5 см), замощеної будівельним сміттям, під якою відзначений шар похованого ґрунту — супіску сіро-коричневого

кольору, потужністю 0,2 м. Саме з його рівня і були впущені всі виявлені об'єкти. На нашу думку, віднайдені при шурфуванні шари намівного піску пов'язані із повенями 1780-х та 1845 рр. Похований ґрунт підстилався піщано-суглинковим прошарком передматерика і плавно переходив на глибині -1,32 м у білий материковий пісок.

Яма № 1, круглої у плані форми, розміщувалася у центрі шурфу. Вона мала зовнішній діаметр 1,60 м та звужені до сплющеного дна, ді-

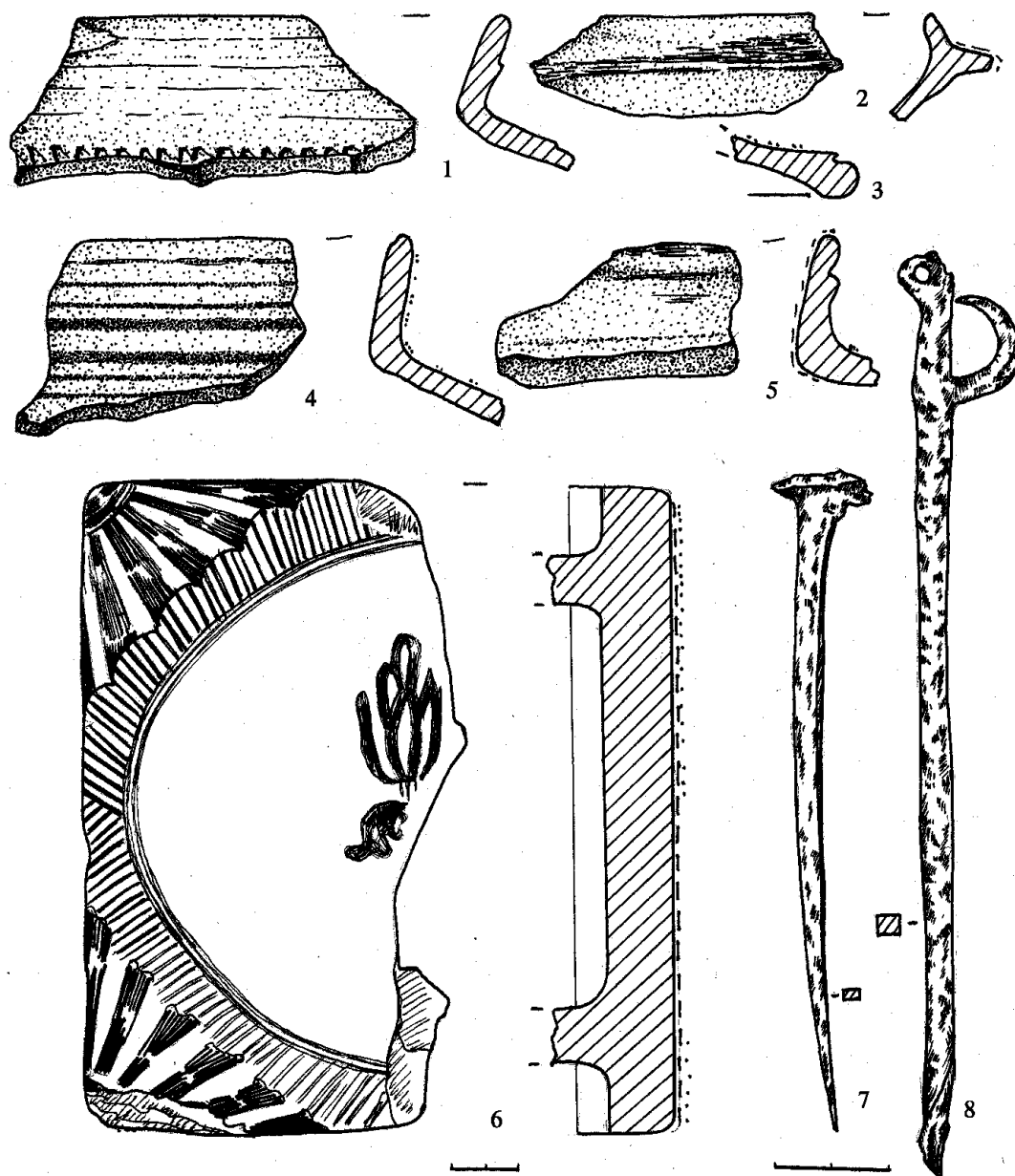

Рис.98. Кременчук, м., Придніпровський парк. Шурф № 3.
Знахідки XVIII - першої половини XIX ст. Кераміка (1-6), залізо (7,8). Фонди КрКМ.

метром 1,20 м, стінки. Її встановлена глибина — 0,35 м від рівня похованого ґрунту (-1,40 м від репера). Заповнення складалося із сіро-коричневого супіску, з окремими вуглинами, кількома дрібними уламками ліпного посуду сабатинівської культури та кістками великої рогатої худоби. У північній і південно-західній частині ями, у переддонні, відзначені скупчення білого піску. Яма є рештками господарського об'єкту доби пізньої бронзи.

Яма № 2, прямокутної у плані форми, потрапила до шурфу лише своїм північним кутом. Це рештки сміттевої ями, з вертикальними рівними стінками та рівним дном, доведеної до глибини -1,80 м від репера, або ж 0,75 м від рівня похованого ґрунту. Зверху яма була перекрита потужною лінзою попелу і вуглин, уламками печини, а в нижній частині заповнення — містила будівельні рештки, сліди змитої побілки, тобто, залишки від ремонту якогось приміщен-

ня. За кількома виявленими уламками кружального посуду першої половини - середини XVIII ст. (рис.98:1-3), датується часом фіналу Гетьманської доби.

Яма № 3, господарська, завершального етапу козацької епохи, досліджувалася у північній частині шурфу (рис.96), в якому виявлена лише чверть об'єкта. Проте, отримані результати вивчення дозволяють встановити її діаметр, — близько 2,4 м, глибину — 1,70 м від репера, діаметр скругленого дна — 2,0 м. Яма була заглиблена у материк на 0,65 м від поверхні похованого ґрунту.

Її заповнення складав потужний шар попелу і деревного вугілля, перепалених дощок і битого посуду. З південно-західного боку яма мала приступку, глибиною близько 0,2 м, частина якої виявлена у шурфі. Вірогідно, стінки ями були укріплені дошками, перегорілі сліди яких помітні на стінках.

Із заповнення ями походить досить виразна колекція уламків кружального посуду першої половини XVIII ст. Вірізняються прямі, трохи відхилені назовні, вінця кружальних горщиків, із крайкою, нанесеною поливою світлозеленого і зеленого кольорів, а також горизонтальними смужками червоного ангобу на вінцях, шийці і плічках (рис.97:2,5-7). Аналогічно прикрашений уламок верхньої частини світлоглиняного ангобованого глека із ручкою (рис.97:1). В нижній частині заповнення ями знайдений розвал вишуканого димленого глека-гладушика (без ручки), орнаментованого кількома горизонтальними прокресленими смужками в основі шийки та вертикальними пролошеними лініями. Подібне декорування посуду характерне для гончарських осередків Миргородщини⁶. Залізні вироби пізньогетьманської доби з ями представлені масив-

ним кованим цвяхом і свердлом (рис.98:7-8). До заповнення потрапив й уламок скляної віконниці, деформованої внаслідок перебування у вогні (рис.97:7).

Розглядається як рештки господарської ями, поряд із зазначеною вище церквою, заповненої пічними відходами у середині XVIII ст.

Варто згадати і виявлення у шурфі кількох уламків посуду кінця XVIII — початку XIX ст. (рис.98:4-5), що походили з культурного шару міста. Біля фундаменту будинку, що перекривав частину ями № 3, знайдений фрагмент кахлі, із надполивним майоліковим розписом кобальтовими фарбами синього і голубого кольорів на білому полив'яному тлі (рис.98:6). По кутах виробу зображені сонячні саява, що облямовують круглий центральний картуш із білим фоном, посеред якого зображена вишукана квітка (див. фото на С.IV вкл.). За прийомами художнього декорування, кахля має паралелі із продукцією калузьких керамічних майстерень другої чверті - середини XIX ст.⁷

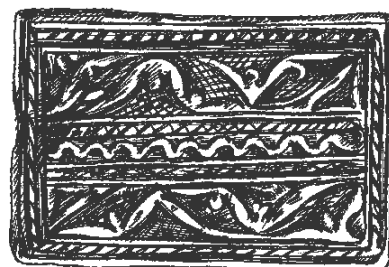
Таким чином, матеріали, отримані у шурфі № 3, засвідчують наявність збережених культурних нашарувань сотеного центру і губерньського міста Кременчука XVIII-XIX ст. Принагідно, у зв'язку із сучасним будівництвом і проведенням земляних робіт, ці культурні шари не повинні нищитися. Вони становлять значний науковий інтерес і є носіями унікальної історичної, археологічної та містобудівельної інформації про етапи історії наддніпрянського міста.

Література

1. **Географічна енциклопедія України**: В 3-х т. — К.: УРЕ, 1990. — Т.2. — 3-О. — С.221; **Полтавщина**: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.870; **Заповідна краса Полтавщини** / Андрієнко Т.Л., Байрак О.М., Залудяк М.І. та ін. — Полтава: ВА «Астрєя», 1996. — С.163; ряд ін.
2. **Свєшніков І.К.** Битва під Берестечком. — С.257, 258. — Рис. 68:2.
3. Повідомлення А.М.Бішенка та В.В.Бідухи.
4. **Шарафутдінова И.Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — С. 90, 92. — Рис. 32, 33.
5. **Полтавщина**: Енциклопедичний довідник. — С.406, 412; **Зусь В.Ф.** Полтавщина в „Путешественных записках” 1781 року. — Полтава: Археологія, 1999. — С.20-24.
6. **Ханко В.М.** Гончарювання на терені історичної Полтавщини // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — С.136.
7. **Маслих С.А.** Русское изразцовое искусство XV – XIX веков: Альбом. — М.: Изобр. искусство, 1976. — № 292.

На С.39: **Глек**. Околиці Кременчука. VIII-IX ст. КрКм, Інев.№ А153.
На С.134: **Люлька**. Кременчук, Придніпровський парк. XVIII ст. Приватна збірка.

ВИСНОВКИ

Це археолого-краєзнавче дослідження, що є першою спробою наукового вивчення всього розмаїття пам'яток археології Кременчука й околиць, не претендує на вичерпну повноту. Навіть при залученні більшості з відомих джерел, а також матеріалів музейних колекцій, проведені археологічні розвідки не можуть виявити всіх старожитностей, які залишаються у землі цього унікального куточка Подніпров'я на важливій стратегічній переправі через головну водну артерію України. Проте, здійснені роботи досить повно окреслили основні райони місцезнаходження пам'яток, дали можливість визначити їх культурно-хронологічну атрибуцію та встановити стан збереженості об'єктів. На жаль, частина залишків поселень доби неоліту-бронзи виявилася знищеною внаслідок розмивання берегів Дніпродзержинським водосховищем у 1960-1980-х рр. Подібна доля спіткала і деякі поселення доби раннього залізного віку, частину курганів, що потрапили до зони масової міської забудови чи спорудження промислових об'єктів задовго до введення в дію колишнього радянського пам'яткоохоронного законодавства. Саме для того, щоб такого не сталося у майбутньому, і проведений цей етап дослідницьких робіт, котрі окреслили пам'яткоохоронні археологічні орієнтири Кременчука.

В результаті археологічних обстежень території міста й околиць виявлена по-

рівняно значна кількість збережених пам'яток найдавнішого минулого — близько 60. 90 відсотків з них розташовані в адміністративних межах Кременчуцького району, хоча більшість — розміщена саме на територіях, що безпосередньо прилягають до Кременчука. Добрим станом збереженості на сьогодні відзначаються лише кілька пам'яток у межах міста. Це рештки поселень доби бронзи і черняхівської культури. Крім того, варто згадати і збережені культурні нашарування поселень бронзового віку на південь від Раківки, у сс.Садки, Кривуші та Самусіївка, неподалік Великої та в Малій Кохнівці, і, насамперед, залишки селища у міському центрі, поряд зі скелею „Реєстр”. Ці перші сліди заселеності міської території вкотре засвідчують поважний вік освоєння міських теренів людиною.

До числа унікальних пам'яток історичного ландшафту та археології доби енеоліту-бронзового віку належать збережені, посеред кременчуцької забудови і на околицях міста, кургани. Деякі з них, що вже на новітньому етапі історії перетворилися на сучасні некрополі, назаважди повинні залишитися пам'ятними місцями найдавніших кладовищ. В такому разі їх своєрідне меморіальне значення підсилюється в кілька разів, охоплюючи час здійснення на цих місцях поховань від доби міді-бронзи до сучасності. Серед курганів є археологічні об'єкти, які добре

збереглися, зокрема, насипи по вул.Петровського, неподалік мікрорайону Молодіжний, на околицях міста. Їх необхідно старанно зберігати, не порушуючи зв'язку минулого і сучасності на Кременчуцькій землі. Такі ж пам'ятки, як рештки кургану на вул. Лермонтова чи поряд із роздоріжжям вул. Індустріальної і Цюлковського, з пошкодженими насипами, повинні бути досліджені археологічно. Це стосується й насипів курганів на території Кременчуцького нафтопереробного заводу, які включені до зони промислової забудови і також пошкоджені.

Цікавою пам'яткою пізньоримської доби на території Крюкова є поселення та ґрунтовий могильник черняхівської культури по вул. Фрунзе і Космонавтів. І хоча вони потрапили до зони суцільної приватної забудови, все ж ця територія вимагає контролю за проведенням будь-яких земляних робіт на садибах і при прокладанні комунікацій. Рідкісною пам'яткою часу становлення слов'янської спільноти на межі території міста є і найпівденніше у Подніпров'ї селище зарубинецької культури, розташоване між с.Садки і мікрорайоном Крюків. Безперечно, ця пам'ятка потребує проведення додаткових археологічних обстежень і заходів щодо її збереження для наступних поколінь.

Історична доля всігнулася Кременчуку щодо збереження найдавніших культурних нашарувань у центрі міста. Закладений після Другої Світової війни вздовж Дніпра парк, як об'єкт садово-паркового мистецтва, своїм існуванням сприяв консервації і збереженню найдавніших шарів історичного центру міста. Саме тут і залишилися товщі відкладень поселень сабатинівської культури доби пізнього бронзового віку, давньоруського часу, козацької доби і перших етапів зростання Кременчука як центру сотні, намісництва, губернії, повіту.

Ініціатива Кременчуцької територіальної громади і міського керівництва, направлена на вивчення старожитностей міста, співпала з роботами на виконання постанови Кабінету Міністрів України

„Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць” від 13 березня 2002 р. № 318. Саме це створило передумови до здійснення першого етапу археологічних обстежень, поставило на черзі дня питання: що саме і які конкретно археологічні пам'ятки повинні бути досліджені й збережені у майбутньому історичному ареалі Кременчука.

Археологічні розвідки і розкопки, здійснені наприкінці 2003 р., дозволяють стверджувати, що в історичному лівобережному центрі міста, неподалік відомої пам'ятки природи (геології та історичного ландшафту) — скелі «Реєстр», залягають найдавніші культурні нашарування міста Кременчука, займаючи переважно територію сучасного Придніпровського парку і суміжні квартали вздовж Набережної, вулиць Штабної, Коцюбинського, Перемоги, безпосередньо площу Перемоги, вул. Генерала Жадова, Свердлова і Логінова. В основі цих нашарувань, на глибині 0,8-1,2 м, лежать культурні шари доби пізньої бронзи, із окремими знахідками часу фінального неоліту, доби раннього залізного віку, пізньоримського часу тощо. Тут виявлені рештки житлової та господарських споруд епохи бронзового віку. Нашарування сабатинівської культури простежені, фактично, на території всього Придніпровського парку. Вони перекриті культурними рештками життєдіяльності давньоруської доби — XII-XIII ст., і більш потужними, близько 0,4 м, нашаруваннями XVII — першої половини XVIII ст., знівельованими на поверхні перебудовами і повеннями XVIII ст.

На території парку і вздовж паралельних останньому вулиць помітні сліди просідання фортечних ровів Кременчука першої половини XVIII ст., що обмежують контури міських укріплень напередодні етапу інтенсивної розбудови міста XIX ст. В такому разі, межі суто археологічних культурних нашарувань можуть бути окреслені у зоні:

із заходу — вул. Набережною, вздовж Дніпра, з півночі — вул. Гоголя, до перехрестя з вул. Коцюбинського, з північного сходу і сходу — вул. Коцюбинського і площею Перемоги — у напрямку вул. Генерала Жадова, далі — по цій же вулиці до вул. Першотравневої, а на півдні — до Річкового вокзалу і скелі „Реєстр”, включаючи останню. Під водами Дніпра, із заходу, зона затоплених культурних нашарувань простяглася ще на 20-50 м.

Саме такий проект археологічної частини історичного ареалу міста і пропонується до розгляду та прийняття відповідного рішення, з обов'язковим врахуванням територій та охоронних зон всіх відомих пам'яток археології, внесенням інформації про останні, в тому числі й до історико-опорного плану Кременчука. Крім історичного центру, до числа таких пам'яток повинні ввійти кургани та поселення:

- у Крюкові — могильник і селище черняхівської культури на вул. Космонавтів і Фрунзе;
- мікрорайоні Молодіжному — курган поряд із кварталом 297;
- кургани на вул. Цюлковського і Петровського;
- курган посеред селища Велика Кохнівка.

Одним із завдань цієї праці стало введення до наукового обігу матеріалів, виявлених під час обстежень археологічних пам'яток Кременчука. Зокрема, яскравих старожитностей доби неоліту, середньостогівської, катакомбної культур та культури багатоваликаної кераміки, рідкісних знахідок кіммерійської доби, предметів скіфського часу, давньоруської і козацької епох. Джерелознавчий аспект роботи підсилюється залученням до видання рухомих пам'яток археології, що зберігаються у ряді приватних збірок і в будь-який час можуть бути втрачені.

Видання може розглядатися також і як своєрідний каталог музейних збірок Кременчуцького та Полтавського краєзнавчих музеїв, адже до нього включені паспортні дані конкретних знахідок з експозицій і наукових фондів музейних установ.

Крім того, оприлюднені друком матеріали є джерельною базою до підготов-

ки статей тому енциклопедичного наукового видання всеукраїнського масштабу по Полтавській області — „Зводу пам'яток історії та культури України”.

Зауважимо, що старожитності Кременчука ще мають чимало дослідницьких перспектив. Особливо це стосується історичного центру міста, де у Придніпровському парку збереглися залишки найцікавішого об'єкта колишньої пізньосередньовічної фортеці — Замку. Під рештками валів останнього та в його ровах археологічно мають бути позначені початкові етапи освоєння міських теренів від давньоруської доби, засвідчені перші етапи історії міста. Визначитися з питанням про історичний вік Кременчука можна, саме дослідивши ці культурні шари, що зберігають свідчення XII-XIII ст., ймовірно, XIV-XVI віків та наступної — ранньокозацької епохи. Значну перспективу становить і дослідження культурних нашарувань Кременчука XVII-XVIII ст., що має, за вимогами пам'яткоохоронного законодавства, відбуватися під час новобудов у зазначеній вище зоні. І, в будь-якому разі, результати таких робіт додадуть ще немало цінних історичних та археологічних фактів до розуміння найдавнішого минулого міста. Перспективним районом досліджень може стати і район старого Крюкова, що зберігає культурні нашарування не тільки колишнього укріплення „шанцю” XVIII ст., а й свідчення про більш давні епохи. І, насамкінець, найяскравішою пам'яткою історичного ландшафту міста залишається скеля „Реєстр”, поряд із якою, певно, ще будуть виявлені знахідки найбільш давнього етапу освоєння міської території.

Таким чином, проведені роботи та аналіз вже відомих знахідок ставлять питання не тільки про поважний історичний вік Кременчука, а й про необхідність постійної уваги до вивчення найдавнішої культурної спадщини всього наддніпрянського мікрорегіону, з його багатою історією, старожитностями та сучасниками, які вболівають за неї, — людьми — патріотами свого краю.

Список скорочень

АА	— Археологический альманах, Донецк
АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні, Київ
АЗ ПКМ	— Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АИП	— Археологические исследования на Полтавщине, Полтава
АИУ	— Археологические исследования на Украине, Киев
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО	— Археологические открытия, Москва
АС	— Археологический съезд
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград
АЮЗР	— Акты Юго-Западной России, Киев
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ГИМ	— Государственный исторический музей, Москва
ГУ	— Государственный университет
ГЭ	— Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург
ДГУ	— Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ДНУ	— Дніпропетровський Національний університет, Дніпропетровськ
ЗГУ	— Запорожский государственный университет, Запорожье
ЗДУ	— Запорізький державний університет, Запоріжжя
ІА АН УРСР	— Інститут археології Академії Наук УРСР, Київ
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІКМ	— Историко-краєзнавчий музей
ІА НАНУ	— Інститут археології Национальной Академии наук Украины, Киев
ІА РАН	— Інститут археології Российской Академии наук, Москва
КЗ ВУАК	— Короткі звітлення Всеукраїнського археологічного комітету, Київ
Комс. ІКМ	— Комсомольський історико-краєзнавчий музей, Комсомольськ
КрКМ	— Кременчуцький краєзнавчий музей, Кременчук
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев
КСП	— Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
МАИЭТ	— Материалы по археологии и этнографии Таврии, Симферополь
МАР	— Материалы по археологии России, Санкт-Петербург
МГУ	— Московский государственный университет им.М.В.Ломоносова, Москва
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ПКМ	— Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НУ	— Національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ
ОАМ НАНУ	— Одеський археологічний музей Національної Академії наук України, Одеса
ОДПАП	— Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
ОИПАП	— Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины, Полтава
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПАП	— Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава
ПДМ	— Полтавський Державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава
ПДПУ	— Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка, Полтава
ПГЗ	— Полтавское губернское земство, Полтава
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПНТУ	— Полтавський Національний технічний університет ім. Ю.В.Кондратюка, Полтава
ПУАК	— Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
РА	— Российская археология, Москва
РВВ	— Редакційно-видавничий відділ
СА	— Советская археология, Москва
САИ	— Свод археологических источников, Москва
СумДПУ	— Сумський державний педагогічний університет ім А.С.Макаренка, Суми
ТД	— Тези доповідей
ТДК	— Тези доповідей конференції
ТДП	— Тези доповідей і повідомлень
ТДС	— Тезисы докладов и сообщений
УЕ	— Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, Київ
УПЦ	— Українська Православна Церква
УРЕ	— Українська радянська енциклопедія ім. М.П.Бажана, Київ
УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЦДАВОУ	— Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України, Київ
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

РЕЗЮМЕ

Предлагаемое читателю исследование является первой попыткой обобщения результатов научного изучения памятников археологии территории и ближайшей округи города Кременчуга — важного экономического, культурного и административного центра Полтавской области и Левобережной Украины. В работе рассматриваются имеющиеся на сегодня историографические данные о различных памятниках археологии от эпохи мезолита до времени позднего украинского средневековья, об этапах формирования городского центра XVII-XVIII вв., материалы новейших археологических разведок и раскопок в Кременчугском микрорегионе.

История изучения древностей города насчитывает более 120 лет и связана с именами известных украинских археологов начала XX в. — Е.Н.Мельник-Антонович, М.Я.Рудинского, И.Н.Самойловского, исследователей второй половины XX в. — Д.Я.Телегина, М.П.Кучеры, А.Н.Некрасовой и др. Сплошные обследования территории Кременчуга на предмет выявления памятников археологии осуществлены археологами Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской области администрации, определенный вклад в изучение древностей территории города внесли и сотрудники Кременчугского краеведческого музея, а также старейший кременчугский краевед П.С.Потапенко.

Осенью 2003 г. археологические исследования в историческом центре Кременчуга были осуществлены Кременчугским отрядом Охранной археологической экспедиции Полтавского областного Центра археологии. В ходе этих работ, носивших рекогносцировочный характер, выявлены культурные наслоения эпохи поздней бронзы, древнерусского времени, XVII-XVIII вв. Исследованы жилые и хозяйственные объекты, остатки складских помещений Замка периода поздней Гетьманщины. Все эти материалы нашли освещение в предлагаемой читателю работе.

В издании содержатся сведения более чем о 60 памятниках археологии разной сохранности, расположенных на территории и в окрестностях города. Впервые вводятся в научный оборот данные о местонахождениях плейстоценовой фауны, находках мезолитического времени. Наибольший интерес представляет полная публикация комплексов поселений киево-черкасской культуры неолитического времени и среднестоговской культуры эпохи энеолита в районах Раковки и За-

вода силикатного кирпича, остатков поселений эпохи бронзы на месте бывших Александровского хутора, сёл Кривуши, Самусиевка, Лашки, Великая Кохновка и пр. Выделяется целый ряд памятников среднего и позднего бронзового века, в том числе остатки поселения сабатиновской культуры у скалы «Ресстр» в центре города.

В окрестностях и на территории Кременчуга известны находки предскифского времени — яркие древности киммерийской эпохи, отдельные предметы скифского времени, а также следы селищ у с. Самусиевка и Александровского хутора. Древности черняховской культуры представлены кладами римских денариев и селищем с грунтовым некрополем в черте правобережного района Кременчуга — Крюкова.

Среди материалов I тыс. н.э. выделяется погребение салтовской культуры в разрушенном кургане на территории Великой Кохновки. В черте Кременчуга и окрестностях обнаружены довольно яркие находки древнерусской эпохи, представленные в историческом центре остатками поселения с материалами XII в.

В работе рассматриваются выразительные материалы, относящиеся к эпохе позднего украинского средневековья, которые можно связывать с формированием территории города Кременчуга — окраинной крепости, центра сотни, а затем и полка XVII в., сотенной крепости Миргородского полка, административного центра наместничества и губернии в XVIII в.

В результате археологических исследований 2003 г. выделена территория крепости козацкой эпохи, её главного укрепления — Замка, обозначены археологические границы исторического ареала города. В окрестностях Кременчуга картографировано более 50 курганов, несколько майданов. Проведенные работы дают возможность поставить вопрос о времени возникновения населённого пункта на днепровской переправе в период феодальной раздробленности Киевской Руси, а также об интенсивной жизни на территории позднесредневековой крепости со второй четверти XVII в.

Издание является сводом-публикацией известных на сегодня археологических материалов с территории и ближайших окрестностей города. Оно подготовлено в ключе разработки археологических границ исторического ареала Кременчуга как городского центра в Списке исторических городов Украины, а также в рамках подготовки археологической части материалов тома «Свода памятников истории и культуры Украины» по Полтавской области.

SUMMARY

Treatise being offered to a reader is a first effort to sum up some scientific results about archaeological relics study on territory and closest surrounds of Kremenchuck which is an important economical, cultural and administrative centre in the Poltava's Region and the Dnieper left-bank Ukraine. The discourse is concentrated on historiography datum of nowadays about various relics of archaeology from Mesolithic epoch up to the time of the late Ukrainian middle age, the forming stages of the city centre of XVII — XVIII centuries, materials of the latest archaeological investigations and excavations in the Kremenchuck's micro-region.

The study history of city antiquities numbers more than 120 years and linked with names of well-known Ukrainian archaeologists of early XX century, such as E.Melnyk-Antonovitch, M.Rudinsky, I.Samoylovsky, and scientists of the second half of XX century: D.Teleaghyn, M.Kutchera, E.Titova, A.Nekrasova.

Continuous examinations of the Kremenchuck's territory have been made by archaeological team of the Centre for Protection and Researches of Archaeological Relics of the Culture Department of Poltava's Regional Administration to discover new archaeological relics. A certain contribution to antiquities studies of the city has been made by staff of Kremenchuck's Regional Museum, and the oldest Kremenchuck's historian P.Potapenko.

During the autumn 2003, Kremenchuck's protection expedition group of the Poltava's Regional Archaeological Centre carried out some archaeological Investigations under the direction of A.Suprunenko. In course of that work, which was a recognition, there have been discovered cultural strata dated back to: the late Bronze Age, Old-Russian Time, XVII-XVIII centuries. There have been examined living and economic objects, remains of a storehouse in the fortress dated back to the late Hetmans' Time period. The book contains all the reports of the materials.

The treatise contains datum about more than 60 archaeological relics of different conditions, which are situated in the city and its environs. Datum about location of a late Pleistocene fauna and some finds of Mesolithic Time are put into scientific circulation for the first time. The most interesting is a complete publication concerning the complexes of Kiev-Tcherkassy's culture settlements dated back to Neolithic time, and Middle-Stoghovskaya culture in areas of Rakovka and the Silicate bricks plant: remains of settlements of Bronze age; on places of former Alexandrovsky khutor (a farm), and villages: Kryvushy, Samusievka, Lashky, Velykaya Kokhnovka, etc. There are emphasized a number of relics,

remains of a settlement of Sabbatynovska culture near to rock 'Register' in the centre of the city.

In environs and in Kremenchuck itself there emphasized some finds of Pre-Scythian time, and among them the dazzling antiquities of Epoch of Kymmeria, some items of the Scythian time, and also: some traces of settlements near to the Samusievka village and the Alexandrovsky khutor. Antiquities of Tchernyakhov's culture are represented by several finds on almost all of these settlements (mentioned above), by roman coins treasures and settlement with a ground necropolis in borders of Dnieper right-bank Kremenchuck's district — Krukov.

Among the materials of I century, there are emphasized a Tchernyakhov's culture burial in a ruined burial mound on the territory of Velykaya Kokhnovka. In the Kremenchuck's borders, there have been discovered quite interesting finds dated back to Old-Russian time, which are represented, in historical centre, by settlement remains with materials of XII century.

In the work, there are considered significant materials related to Epoch of late Ukrainian medieval period, which could be linked with forming of the Kremenchuck's territory: outskirt fortress, the centre of a century (residence of centurion), and a regiment, afterwards, in XVII; fortress of century of the Mirgorod's regiment, administrative centre of the government in XVIII.

Archaeological researches 2003 resulted uncovering the territory of the fortress of the Cossacks' Time, and the citadel as its main fortification, emphasizing of the archaeological borders of the city historical area. More than 50 burial mounds, a few squires, and other relics in the Kremenchuck's environs have been mapped. The results give an opportunity to rise a question of time when a constant settlement had been first up on the Dnieper's passage in the period of the Kiev State division, and of constant and intensive life on the territory of the late medieval fortress since the second quarter of the XVII century.

The book is a collection of publications concerning the archaeological materials from the territory and closest environs of the city which are currently known. It has been prepared in course of working to define the archaeological borders of historical area Kremenchuck as a city centre in the List of historical cities and towns of Ukraine, as well as preparing the archaeological materials for a volume: "Relics & monuments code of Ukrainian history and culture" in Poltava's Region.

Зміст

Переднє слово Кременчуцького міського голови М.В.Глухова	3
Вступ	5
I. З історії археологічних досліджень	12
II. Археологічні пам'ятки Кременчука та його околиць	39
II.1. Загальна характеристика мікрорегіону	39
II.2. Найдавніші старожитності	43
II.3. Різномасштабні поселення доби неоліту, мідного віку та епохи бронзи	47
II.4. Кургани Кременчука та його околиць	85
II.5. Знахідки доби раннього залізного віку	91
II.6. Старожитності пізньоримської доби та гунського часу	99
II.7. Знахідки середини - кінця I тис. н.е.	104
II.8. Давньоруські, печенізькі і половецькі старожитності Кременчуцького Подніпров'я	109
II.9. Знахідки золотоординського часу	116
II.10. Козацька доба в археологічних знахідках з території міста	120
III. Археологічні обстеження в історичному центрі міста	134
III.1. Характер досліджень та основні об'єкти	134
III.2. Обстеження території історичного центру міста	134
III.3. Скеля "Реєстр"	135
III.4. Поселення доби пізньої бронзи. Шурф № 2	138
III.5. Давньоруське поселення і культурні нашарування Замку XVII - поч. XVIII ст. Розкоп № 1.	141
III.6. Міські нашарування XVIII ст. Шурф № 3	147
Висновки	152
Список скорочень	155
Резюме	156
Summary	157
Зміст	158
Contents	159

На С.152: **Бляшка-накладка**. Околиці с.Шушвалівка. XIII – XIV ст. Бронза, позолота. КрКМ.

На С.156: **Наконечник ремня**. Околиці с.Шушвалівка. VII – IX ст. Білон. КрКМ.

На С.157: **Наконечник ремня**. Околиці с.Шушвалівка. VII – IX ст. Білон. КрКМ.

CONTENTS

Foreword by M.V.Glukhov the Mayor of Kremenchuck	3
Introduction	5
I. From the History of the Archaeological Studies	12
II. Archaeological Relics of Kremenchuck and its environs	39
II.1. General characteristic of the micro-region	39
II.2. Oldest antiquities	43
II.3. Settlements of different time: neolith, bronze age, etc.	47
II.4. Burial mounds of Kremenchuck and its environs	85
II.5. Finds of the early iron age	91
II.6. Antiquities of the late Roman epoch and the Time of Huns	99
II.7. Finds of the middle - end I millennium	104
II.8. Old-Russian, Petchenegue and Polovetsky antiquities of Kremenchuck's area adjoining the river Dnieper	109
II.9. Finds of the Golden Horde Time	116
II.10. Cossacks' Time in archaeological finds in the city	120
III. Archaeological investigations in the historical centre of the city	134
III.1. Research features and the main objects	134
III.2. Examinations of the territories in the central part of the city	134
III.3. Rock 'Register'	135
III.4. Settlements of the late bronze age. Dig № 2	138
III.5. Old-Russian settlement and cultural strata of a Fortress XVII - early XVIII centuries. Dig №1	141
III. 6. Strata in the city of the XVIII century. Dig №3	147
Conclusions	152
Abbreviations	155
Summary	156
Contents	158

Наукове видання

**Супруненко Олександр Борисович
Кулатова Ірина Миколаївна
Мироненко Костянтин Миколайович
Кракало Ірина Володимирівна
Тітков Олександр Володимирович**

СТАРОЖИТНОСТІ КРЕМЕНЧУКА:

Археологічні пам'ятки території та округи міста

Науковий редактор — кандидат історичних наук *О.Б.Супруненко*

Українська мова

ВЦ "Археологія"

Центру охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

36011, Україна, м.Полтава-11, вул. Комсомольська, 37,
тел./факс (053-22) 2-26-12, E-mail: сргам@ua.fm (Центр археології).

Відповідальна за випуск — *Гайшинська А.П.*

Технічний редактор — *Тітков О.В.*

Коректор — *Філоненко Л.К.*

Переклад на англійську мову — *Чернишов В.В.*

Комп'ютерний набір — *авторський.*

Художники — *Коваленко Г.В., Менчинська Т.В.*

Комп'ютерна верстка — *Тітков О.В.*

Підписано до друку 02.02.2004 р. Формат 60x48/4.

Папір офсетний. Гарнітура Ньютон, Таймс. Друк офсетний.

Ум-друк. арк. 9,8. Ум-фарб. відб. 10,8. Обл.-вид. арк. 14,5. Тираж 310 прим.

Вид. № 96. Зам.№ 01/2003.

ТОВ "Техсервіс"

м.Полтава, вул. Міщенка, 4, тел./факс (0532) 56-36-71.